

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GAMLE SKIBE GAMLE HUSE

– en bog fra Christianshavn

Af

MOGENS LEBECH

INDHOLD

7	Introduktion
9	Kobenhavns gamle vinterhavn
15	Et stridens æble mellem to byer
33	Det trellundske eventyr
49	Et farligt naboskab
57	Nye retstrætter og ny fallit
67	De rige Lehn'ers plads
73	Centrum for den vestindiske handel
83	Det kongelige saltværk paa Christianshavn
99	Omkring krudtmølle og kirke
121	Gennem den glimrende handelsperiode
141	Holm, Hage og Halberstadt, tre store H'er i dansk økonomisk historie
155	Fra Kjerulfs have til Knippelsbro
181	English summary
191	Person-, sted- og sagregister
197	Kildehenvisninger og noter
207	Billedfortegnelse

Der blev gennem 300 aar
bygget skibe udfor Strand-
gade ved det havnebassin,
som var den sidste rest
af Grønnegaards havn.
Fattig-Holm har omkring
1840 tegnet dette billede
af sin mere velstaaende
navne, storkobmanden
Holms plads.

INTRODUKTION

DET vil næppe gøre større indtryk paa en nutidskøbenhavnerv at høre, at Grønnegaards havn er forsvundet! En københavner af gennemsnittet vil næppe ane, der overhovedet har været noget, som hed Grønnegaards havn, og selv de mere historisk bevandrede vil det maaske undre, at Grønnegaards havn først nu er endelig forsvundet, helt borte nu, efter at bassinet paa den saakaldte Holms plads paa Christianshavn, siden 1928 ejet af B & W, blev inddæmmet og opfyldt i sommeren 1955. Bassinet var allerede for aar og dag siden gjort noget mindre, men indtil da havde det samme størrelse, som dengang det et par hundredeaar tilbage, i 1748, blev anlagt som Det vestindisk-guineiske Kompagnis havn. Allerede dengang havde man saamænd halvt om halvt glemt, at denne udgjorde en del af den ældgamle Grønnegaards havn, vinterhavn for hovedstadens handelsfartøjer helt fra Christian III's dage, ja, maaske endnu længere tilbage i tiden.

Der var ellers en overgang, havnen var kendt nok, igennem næsten hele det 17. aarhundrede, da Grønnegaards havn gav anledning til evindelige spektakler, et stridens æble mellem to nabokøbstæder, den ene det ærværdige København og den anden det dengang næsten nyfødte Christianshavn, opkomlingen, gøgeungen, som Christian IV havde udklækket saa at sige i hovedstadens rede – og hvis selvstændige magistrat, borgmestre og raad, efter bedste evne søgte at fravryste moderbyen dens hævdvundne rettigheder til Grønnegaards havn.

Forholdet blev ikke mindre kompliceret ved, at ogsaa privatfolk paa Christianshavn prøvede at lægge beslag paa havnen, privatfolk af betydelig kompetence, skibsbyggere og storhandelsmænd. Og selvom staden Christianshavn trak det korteste straa i striden med moderbyen, ja, sluttelig blev »indlivet« i den, altsaa gik i sin mor igen, som man siger, saa medførte de store virksomheder ved Grønnegaards havn, at denne med tiden blev mere og mere opfyldt og de sidste rester af den omsider privat domæne. Som Christianshavns første skibsværft laa ved Grønnegaards havn, blev der her drevet skibsbyggeri til ned i det 19. aarhundrede, og her søsattes det første danskbyggede dampskib. Men ogsaa store handelsforetagender var knyttet til havnen, Trelunds i det 17. aarhundrede og Det vestindisk-guineiske Kompagni i det attende samt Holms og Hages i det nittende. I det tyvende endelig var det, at Burmeister & Wain – allerede fra 1870erne i besiddelse af de militære laboratoriers gamle omraade, der oprindeligt ligeledes stødte ud til havnen – nu ogsaa erhvervede Holms plads og endelig i 1955 blev eneraadende paa hele det gamle havneomraade. Hvilket altsaa medførte, at dette omsider blev fuldstændig opfyldt, fast land.

Det er denne udvikling, der skal fortælles om paa de følgende blade, nu da havnefronten nærmest syd for Knippelsbro saa fuldstændig skifter karakter, og i forbindelse dermed skal ogsaa fortælles om, hvordan det gennem tiderne er gaaet de tilstødende arealer, der allerede før har haft samme skæbne, at blive inddraget under samme store virksomheds omraade. Det maa alt i alt blive en beretning i korte træk, da en udtømmende skildring af dette omraade ville fylde en større bog. Næppe noget andet christianshavnsk omraade har haft en mere omskiftelig og mere historisk interessant skæbne. Og selvom denne ogsaa før har været de kyndige udi Københavnskroniken bekendt, saa kan her dog fremlægges adskillige mindre kendte, for ikke at sige helt ukendte detaljer af den, oplysninger, som under udarbejdelsen af dette skrift er hentet frem fra arkivernes gemmer.

Dette stik fra 1580erne viser udsigten fra Amager mod København. Man ser i baggrunden Slotsholmen og indlobet til havnen med Holmens bro og forrest færgestedet ved Revshalen samt opankrede skibe i Grønnegaards havn.

KØBENHAVNS GAMLE VINTERHAVN

DA jeg først kom til København aar 1615, var der et aabent sund mellem staden og Amagerland, hvorover man blev færget paa smaa baade. Men der, hvor folket blev sat over, kaldtes Kivnæs, formedelst folks snakken, trætte og kiv, som daglig hørtes der. Thi enhver søgte at komme først op i baadene. hvorfor der ogsaa vankede hug og stik, naar stridbare folk mødtes . .

Man tror gerne det sidste, ikke mindst med yderligere kendskab til de erindringer, hvorfra citatet er hentet, islænderen Jon Olafsson Indiefarers levnedbeskrivelse. Kniv og slire sad løst i skeden dengang i Christian IVs dage. Men navnet Kivnæs? Som kun kendes dette ene sted fra? Drejer det sig i virkeligheden slet ikke om færgestedet paa københavnsiden, som man ellers har ment, men om det fremspringende næs paa den anden side sejlløbet mellem hovedstaden og Amager. Næsset, der afsluttede Revshalen, landtangen, som fra Amagers nordkyst strakte sig over mod hovedstaden, kunne jo nok tænkes at have heddet Revsnæs. Den ikke særligt stedkendte islænder kan have hørt eller opfattet forkert, og rives og kives er for den sags skyld ikke helt væsensforskellige begreber.

Men hans beskrivelse er ellers en god billedtekst til prospektet af København set fra Amager, som det er gengivet i Braunius' berømte atlas *Theatrum Urbium* fra 1580erne.

Man ser i baggrunden navnlig det gamle Københavns slot med nærmeste omgivelser og bag disse byens taarne og spir. Men i forgrunden til højre vises færgestedet paa Revshalen. Bortset fra at man næppe skal spekulere over, hvor-

dan den lille bondevogn skal kunne balancere henover den række kæmpestore sten, som ligger langs molen, er billedet anskueligt nok. Kysten i forgrunden er Amagerlands, og fartøjerne til venstre ligger saaledes netop i GRØNNEGAARDS HAVN, den, som dengang i henved en menneskealder havde fungeret som hovedstadens reservehavn, vinterleje for borgerskabets skibe.

Det er underligt at tænke sig, at den vidtberømte havn, der betingede opkomsten af Danmarks hovedstad og gav denne navnet Havn, eller Købmandehavn, som det siden blev, at denne havn hele middelalderen igennem kun bestod af farvandet mellem Slotsholmen og byen, ja oprindeligt laa indenfor Højbro, ved Gammelstrand. Siden strakte den sig dog til Holmens bro. Billedet hos Braunius viser denne ligeoverfor bondevognen paa næsset, og dermed indløbet til havnen paa dette tidspunkt, flankeret paa den ene side af kancellibygningen, hvor der tillige var toldbod, med vindeltrappetaarn og tindede gavle, og paa den anden side af den store ankersmedje paa Holmen, siden ombygget som Holmens kirke! Man genkender endnu træk af smedjen i gudshuset.

Efterhaanden blev der dog for lidt plads i denne gamle havn, ogsaa fordi byen voksede ud i den. Der blev fyldt op og bygget paa opfyldningerne. Det andet indløb, Bremerholms dyb, som skilte Bremerholm med orlogsværftet fra den egentlige stad, forsvandt ligeledes. Det blev spærret med sænkede skuder under belejringen 1536 – for at hindre sejladsen paa byen – og siden helt opfyldt. Dybenggade er i vore dage det eneste minde om dette gamle indløb.

Det var belejrerne, som havde søgt at spærre Dybet i 1536, belejrerne under kommando af den »udvalgte« kong Christian III, den konge, som efter at have maattet erobre sin hovedstad, behandlede den udsultede by saa mildt som næsten aldrig nogen sejrherre en indtaget stad. Og det var i hans tid i 1556, Københavns borgerskab fik kongeligt brev paa Grønnegaards havn, »deres skibe der at lægge udi vinterleje«. Et kongeligt privilegium, som ikke helt værdsattes efter fortjeneste. Skuderne laa jo ikke helt saa trygt paa det dengang aabne sund som i den gamle havn bag slottet, hvor de var lunt skærmet for alle vinde. Mange fulgte helst gammel sædvane, saa det senere maatte indskærpes, at kongebrevet ikke blot var et privilegium, men ogsaa et paabud. Københavns magistrat fik ordre til at sørge for, det blev overholdt, da »havnen her for byen møget skal forfyldes, af den aarsag at mange og adskillige skuder og skibe lægges herind og dermed i adskillige maader opfylder havnen, endog Vor kjære hr. faderfaders, salig og højlovlig ihukommelse, Hans kjærligheds brev derom er udgangen, at saadanne skuder og skibe skulle lægges i Grønnegaards havn«.

Det paabud kom i 1592, altsaa faa aar efter Braunius' atlas. Om man nu ellers kan tolke skibene paa dette derhen, at Grønnegaards havn virkelig blev mere benyttet end forhen. Der laa i hvert fald skibe i vinterleje dér under den store storm i 1609, da ikke blot »Hans majestæts flaade gik løs«, men ogsaa

*København,
Danmarks hovedstad og
berømte havn, er her set
fra Amager i aaret 1611,
efter at Christian IV
havde anlagt Tøjhushaven,
der ligger til venstre.
Foran den havnens vartegn,
Leda med svanen.*

fartøjerne under Amagers kyst »dreve en part hid og did, saa mange led skade derover«.

Færgeren var endnu den eneste forbindelse mellem hovedstaden og Amager, da Jon Olafsson kom til København i 1615, men ellers svarede billedet hos Braunius ikke til forholdene paa den tid. Udsigten fra Amager mod København var ændret, navnlig med anlægget af Christian IVs tøjhuskompleks med den indelukkede orlogshavn.

Christian IV havde dengang forlængst begyndt sin rastløse virksomhed, den der skulle modernisere og udvide, ja helt omkalfatre selve residensbyen, men ikke mindre dennes havn. Det endte jo med, at denne sidste allerede i samme konges tid fik den udstrækning, som den i hovedtrækkene beholdt helt indtil nutiden, i hvert fald indtil slutningen af det 19. aarhundrede.

Det endte med det? Naar man kender Christian IV og hans virkemaade, undres man næppe over denne vending. For det gjaldt hans havneudvidelse, som det gjaldt det meste andet, han foretog sig, at han begyndte paa eet og endte med noget helt andet, noget større og mere ompændende. I virkeligheden var det nu nok ikke saa meget hovedstadens gavn, han i første række tænkte paa. Han var ligesom lidt skinsyg paa byen og dens borgerskab. Det er troligt nok, at han drømte om at skabe sit eget om ikke private saa kongelige domæne, i umiddelbar tilslutning til det gamle, borgerlige, javel saa, men ogsaa i konkurrence med dette, og det med hensyn til baade handel og søfart, samt i forbindelse dermed havneanlæg.

Tøjhuskomplekset var ganske vist kun en orlogshavn. Men der ymtes i samtiden om, at Christian IV ogsaa havde tænkt sig i tilslutning til denne krigs-

havn at skabe en ny handelshavn, en sydhavn. Paa grund af naturforholdene, det grundede Kalvebodssund, blev det rigtignok ikke til noget, men først med disse planer in mente bliver det helt forstaaeligt, at Christian IV, da han i første omgang flyttede toldboden, valgte at lægge den nye paa selve Knippelsbro, umiddelbart ved vindebroen paa denne.

Knippelsbro var der nu saadan set ingen, der sagde, dengang allerede. Den lange Amagerbro, kaldte de den, skriverne i rentekammeret, naar de forte de forskellige udgiftsposter ind i statsregnskaberne, udgifter til materialer, til haandværkere og arbejdsfolk, enten det nu var karlfolk eller kvindespersoner, der havde været i virksomhed. Ogsaa dengang var kvindelig arbejdskraft den billigste. Men pengene var jo nok saa meget værd i de dage. 1500 daler kourant fik Rasmus Colding, hovedentreprenøren, som »betaling for den lange bro, som gaaer fra slotten til Christianshavn paa Amager, han havde opbygget for Kgl. majestæt efter hans kontrakts lydelse«.

Brobyggeriet var altsaa et statsforetagende, udført i forbindelse med kongens anlæg af den nye købstad Christianshavn, først tænkt som et befæstet Nyboder med boliger for soldater og søfolk, men paa grund af manglende pekuniære endelig anlagt som en borgerby, en handelsstad, hvor driftige forretningsfolk kunne udfolde deres aktivitet til baade for dem selv saavel som for land og rige. Det var i almindelighed velsituerede folk, folk, som ikke saadan lod sig putte i næsen, og det gjorde nok sit til, at man paa Christianshavn ikke uden videre stak op for borgerskabet i selve hovedstaden.

Den lange Amagerbro, Christianshavns bro, som den ogsaa blev kaldt, var et kombineret anlæg. To dæmninger rakte fra hver sin side ud imod dybet, og over dette forte en træbro med et bevægeligt klappag, en vindebro. Der skulle jo være fri gennemsejling for henholdsvis Kgl. majestæts krigsskibe og de handelsskuder, som ville fortoje i den nye sydhavn? Nej, den blev altsaa ikke til noget, men saa da i Christianshavns havn og i Grønnegaards havn.

Det blev det værste, at de to begreber næppe var til at skelne fra hverandre. Man skulle ellers tro, at anlægget af den nye Christianshavns bro havde været til gavn for københavnernes vinterhavn. Havde den altid ligget noget i ly og læ af den lave tange og primitive færgebro, saa blev det da endnu bedre, efter at her var blevet en solid dæmning, støttet til »de tre brokar mellem den nye bro og Amagerland«. Det skulle man rent umiddelbart tro. Men saadan blev det alligevel ikke.

Christian IV, der ellers var fuld af haan, hvis »godtfolk« ikke havde tænkt sig ordentlig om, inden de forelagde ham deres planer, han havde nok ikke selv været klar over konsekvenserne af en klausul i de skoder, han lod udstede paa de grunde i den nye købstad, der laa langs Strandgade, som oprindeligt skulle svare til sit navn og være en virkelig havnegade. Lodsejerne her fik nemlig ikke

*Man faar just ikke
indtrykket af nogen venneseel
mand, naar man ser
Wuchters portræt
af Christian IV, men mere
af den barske og
egenraadige monark,
der ikke altid var let at
komme til rette med.
Billedet er malet
omtrent paa den tid,
kongen gav Christianshavn
købstatsprivilegier,
nemlig omkring 1640.*

blot grunden helt igennem karreerne, bagud til Kongensgade (Wildersgade), men denne grund tillige »med sin fortov og havnen udi stranden til strømmen«, som det med lidt varierende udtryk i de forskellige skodebreve hedder. »Med sin fortov for til Strandgade efter bredden, saa og i længden ud til dybet«, staar

der i et andet og i et tredie, noget senere: »Havnen dér for huset ud til dybet efter husens bredde, ligesom mester David og de andre det haver«.

Om selve hovedgrunden paa landjorden kunne der ikke let opstaa trætte, dens udstrækning var i skøderne opgivet i alenmaal, men retten til vands var, som i denne forbindelse bogstaveligt kan siges, et mere fluktuerende begreb, ikke mindst for de ejendommens vedkommende, der laa syd for den nye Amagerbro, blandt dem netop mester Davids, og som dermed stødte ud til Grønnegaards havn.

Her stod rettighed mod rettighed. Der maatte blive ballade. Og det blev der, langvarige retstrætter mellem christianshavnere, de private grundejere saavel som bystyret paa den ene side og Københavns magistrat paa den anden. Men der blev forresten ogsaa ballade, hvad angik »fortovet« nord for broen. Ogsaa her lød kongebud mod kongebud. Men her var det blot christianshavnere, der trættede mod christianshavnere!

De spadserende herrer og damer i forgrunden er staffage. Mere interesserer mellemgrunden med opfyldningerne til Christianshavn og baggrunden til venstre med den dengang helt nye Knippelsbro og Hans Knips hus, tidligere den kongelige toldbod.

ET STRIDENS ÆBLE MELLEM TO BYER

KGL. MAJESTÆTS nye toldbod var ret omgaaende overgaaet i privateje. Kun faa aar efter at huset paa Amagerbro var taget i brug, nemlig i 1624, »blev de tvende blokhuse sat paa Revshalen, mellem hvilke far- ten og sejladsen er ud og ind ad staden«, skrev man noget senere, og 1630 var Københavns toldbod bygget, hvor den endnu findes. Huset »for enden af den store brygge« blev solgt, behørigt vurderet og grunden opmaalt af uvildige dannemænd, som satte prisen til 500 slettedaler. Det var, som man kan tænke sig, bygget paa pæle. Køberen var tolderen Jonas Heinemark, som dog kort ef- ter solgte til en mand, der paa sin vis fik større betydning for broen, eftersom det er hans navn, der stadig knyttes til den, omend i noget forvansket form. Hans Knip fik hus og grund lovformelig tilskødet paa Københavns byting – Christianshavn fik først det følgende aar sit eget – men næppe var dette sket, før hans ejendomsret blev anfægtet. Nemlig af den adelige dame Sidsel Pars- bjerg, enke efter herremanden Jens Sparre, hvem kongen i sin tid havde til- skødet en grund i Strandgade – nuværende 26-28 – som sædvanlig »med sin fortov og havnen ud i stranden til strømmen«. Og skønt adelsfruen ikke fik lyk- ken med sig, prøvede hendes efterfølger i besiddelsen, kaptajn Nikkel Kock, at

rejse sagen, ja førte den op til herredagen, datidens højesteret, uden at have bedre held. Nikkel Kock blev sagen i det hele taget dyr nok, da han ikke havde kunnet styre sin hidsighed, men havde stukket sin modpart en paa kassen, og det i retten paa slottet! Hvilket var en næppe billig fornøjelse! Men sandelig om ikke ogsaa Hans Knips eftermand, Hans Sørensen, maatte værge sine rettigheder for samme høje forum og nu pudsigt nok mod en mand, hvem man næppe skulle tiltro at ville processere, nemlig den første private ejer af hus og grund, Jonas Heinemark, der var blevet ejer af Jens Sparres gaard og grund.

Det skal nu lades ham, at hans paastand gik ud paa, at Hans Sørensen havde tilranet sig et større omraade, end de første ejere havde haft. Men det havde sin egen historie.

Saadan set var paastanden ubestridelig. Men det kom sig af, at de første ejere ikke havde kunnet besidde pladsen i dens fulde tilmaalte bredde, »formedelst at den alfare vej den tid laa derpaa«. Som Hans Sørensen ogsaa vidtloftigt havde forklaret det: »at der Christianshavns store brou er bleven bygt og forbedret, er bleven efterladt at rette og forvide den yderste og næst samme hus staaende stenkiste eller broukar, hvorudover bemeldte gamle broukar fører vejen i en bue ind paa husets tilhørende plads og alenmaal og ikke aleneste forhindrer, at en del af samme hans plads bliver beliggendes ubebyggt, medens endogsaa vejen udi en morads uforfærdiget . . .« Men saa udbad han sig tilladelse – og fik den – til at rette dette sving mod paa egen regning at flytte vejen ud og anlægge den langs sin grund i ti alens bredde, »at det kan være en nøjagtig og noksom brugelig vej til gade, saa en vogn vel kan vige den anden«. At man nu ville betage ham frugterne af hans arbejde, fordi der ikke var 30 aars hævde paa grunden, det skulle bare mangle. Og det skete heller ikke, selvom retten lod udmelde syns- og skøns mænd, der skulle sørge for, at han ikke fik mere, end der tilkom ham efter skodet. De tre ejendomme, som siden opstod paa arealet, den nu forsvundne Brogades nr. 1-5, optog da ogsaa netop et grundstykke med maal som nævnt i den ældste vurderingsforretning.

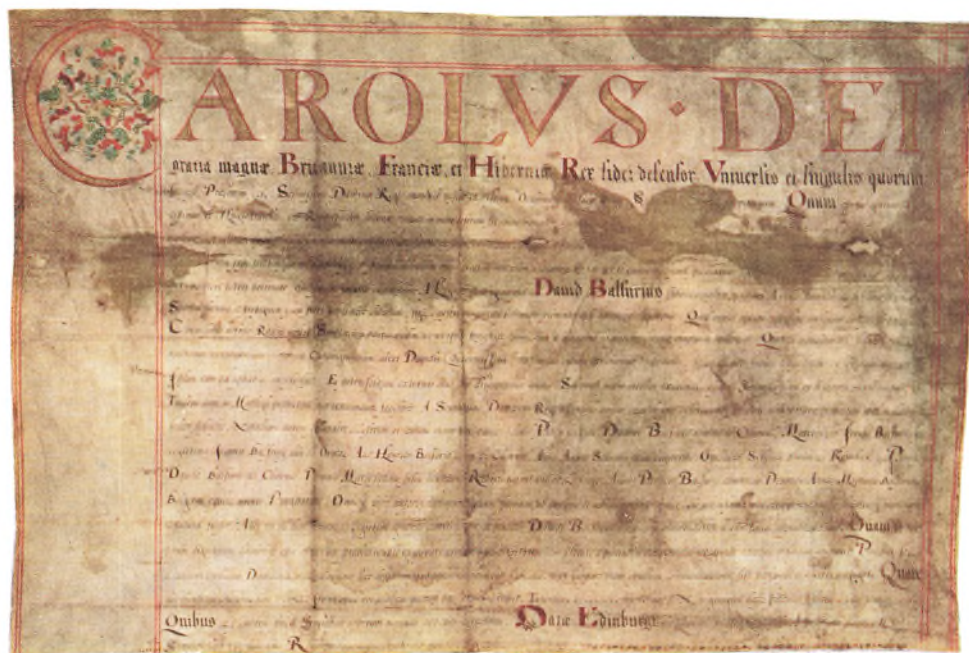
Gaden, som han ud for sin egen plads skulle lade reparere og forfærdige med brokar og pæle, var jo en del af Brogade, dengang efter broen kaldt Langebrogade og, da Torvegade fra Strandgade og udefter ikke eksisterede, liggende »imod stranden«, det vil altsaa sige ud imod Grønnegaards havn.

Paa den tid, Hans Sørensens sag blev afgjort, i 1653, stundede det ogsaa mod enden af den langsommelige rettergang om dette havneomraade. Københavns magistrat vandt sin sag imod Christianshavns, men spørgsmaalet er, hvad hovedstaden opnaede derved, ialfald med hensyn til Grønnegaards havn.

Og det skyldtes den private aktivitet, der udfoldedes ved denne.

Her var fra Christianshavns første dage et større skibsbyggeri i drift, den nævnte mester Davids, nemlig skotten David Balfours. Kgl. skibsbygger var han

Gulnet og plettet er det pergamentsbrev, der beviser, at det var en skotsk adelsmand, som startede det allerførste skibsbyggeri ved Grønnegaards havn paa Christianshavn, hvor der siden har været skibsværft indtil vore dage, og hvor B & W stadig hævder stedets trehundredaarige traditioner.

endda og byggede mangt et orlogsfartøj for Christian IV, rundt om i landet, som man dengang brugte det, nemlig i nærheden af de skove, hvor skibstømmeret var hugget, men ogsaa »for Christianshavn«, altsaa i eller ved Grønnegaards havn.

»I, velbaarne David Balfour, har efter Kgl. Majestæts befaling og bekostning opbyggt mange adskillige store skibe, blandt hvilke er højligent at berømme det skib, som kaldes De tre kroner, desligeste Recompens, Argo, Justitia, St. Anna, Pønitens, Makarel, Jupiter, St. Peter, Trost, den lange galej, nok en galej, Hummeren, Postillion, Sælhunden, Flyvende Fisk, Haren, Mynden, Oldenborg, prammen, som kaldes Skæltudsen, og mange flere, med ogsaa de to store skibe, som nu staa paa stabelen, eder til en besynderlig ære og berømmelse paa eders kunsts og dueligheds vegne.«

Det er fjerde Christians kalendariograf, Nikolaj Helvad, den flittige udgiver, blandt andet af de første danske almanakker, der skriver saaledes i en bog, trykt i aaret 1630 og tilegnet David Balfour, en »Almindelig dansk Navnebog«, som den hed, med fortolkning af de gængse fornavne. Det var selvfølgelig til ære for skotten Balfour, at den lærde mand videre skrev om de mange fremmede, folk af andre nationaliteter, der var indvandret gennem tiderne og ikke blot havde gjort sig fortjent ved deres virke her i landet, men tillige øget beholdningen af de danske slægtsnavne, ogsaa de adelige. Blot at David Balfour ikke efterlod sig afkom, der kunne føre hans stamme og navn videre. Hans tretten børn døde alle før han selv. Men det vidnesbyrd om hans

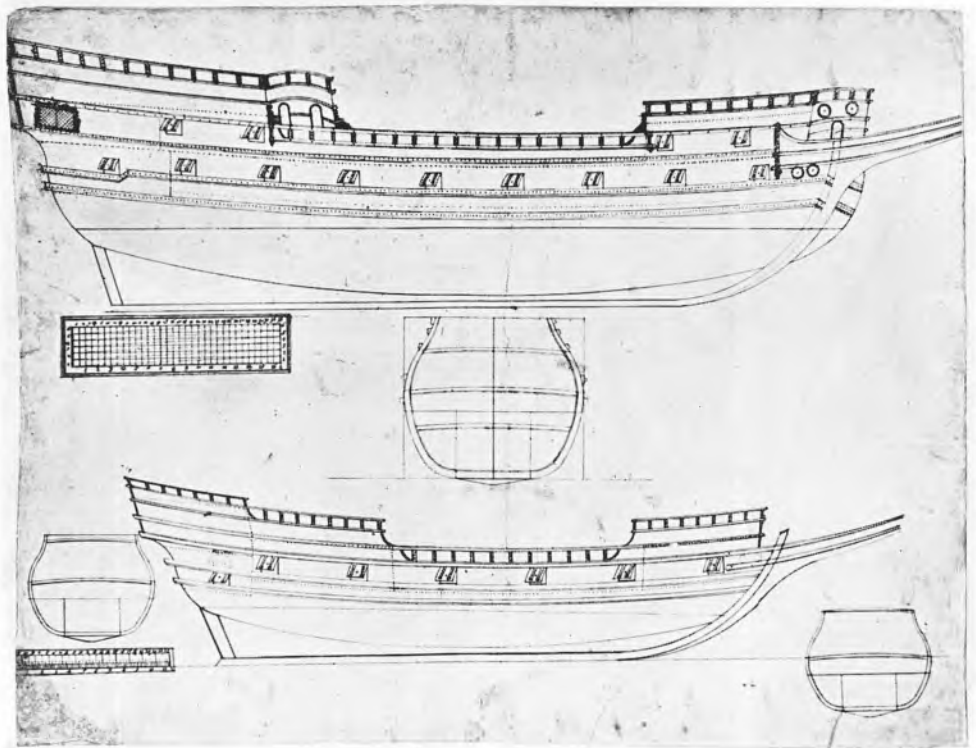
adelige herkomst, om hans forfædre tilbage i flere generationer, som Storbritanniens hersker, kong Karl, udstedte i 1629, stod og staar fremdeles at læse i Helvads lille oktav. Det er dér gengivet paa tysk, mens det oprindelig var skrevet paa latin. Originalen er nemlig ogsaa i behold, noget makuleret ganske vist, og gemmes nu i det danske rigsarkiv.

Hvorfor mester David paa saa sent et tidspunkt af sit liv har lagt vægt paa at faa sit adelskab bekræftet, vides ikke. Kongen havde baade før og efter den tid i sine skriftlige henvendelser tituleret ham som en adelsmand, Os elskelige mester David? Selvom Christian IV i hvert fald næppe ved given lejlighed havde ment, at skibsbyggeren fortjente denne tiltale, dengang han lod ham spærre inde paa Dragsholm slot. Om han saa ogsaa ikke helt delte skæbne med sin nok saa berømte landsmand, jarlen af Bothwell, der som bekendt først forlod sit fængsel, da han skulle bisættes i Faarevejle kirke.

Balfour slap ud, da man skrev anno 1617, og blev atter kgl. skibsbygmester. Saa tidligt som i 1597 havde han arbejdet i kongens tjeneste og bygget en galej i København. Sidenhen virkede han rundt om i kongens riger og lande, i Skaane og Sønderjylland, saavel som i Norge, samt endelig paa selve Bremerholm, datidens orlogsværft, og i løbet af en lille snes aar var den række krigsfartøjer blevet til, som Helvad opregner. Og det var stolte skibe, store skibe de fleste af dem, skibe der blev foretrukket for andre af den danske flaades. »Argo« var en overgang kongens livskib, indtil det i 1606 maatte vige til andenpladsen, vige for det højtpriste »Trekroner«, der vakte stor beundring under kongens besøg i England det aar, »udsmykket med forgyldning og andre mageløse kunstarbejder i en saadan grad, at . . . mange tusind mennesker drog blot af den grund til Gravesend, hvor det laa for anker, for at se det«. Det skal endogsaa have været paa 1500 tons eller 6-700 læster, som man dengang regnede med herhjemme, kæmpestort efter den tids forhold. Man var ellers holdt op med at bygge de meget store orlogsskibe, som en tid lang havde været paa mode. De var relativt smaa, datidens fartøjer i begyndelsen af det 17. aarhundrede, kolen i almindelighed kun en fyrretyve alen lang og de andre maalt naturligvis tilsvarende.

Iøvrigt var »Trekroner« som andre af datidens gængse type, noget korte og bredbugede, med den lange snabel i forstavnen og det høje agterkastel, mere eller mindre ødselt udsmykket med billedskærerværk, maling og forgyldning. Sommetider sørgede kongen selv for udførelsen af disse mere dekorative arbejder, mens skibsbygmesteren kun skulle gøre skibet færdigt »med økse og navr«, altsaa udføre det egentlige tømmerarbejde, vel at mærke med sine egne folk. Kongen skulle kun stille mandskab og redskaber til raadighed, naar skibet skulle skydes af bankestokken i soen, altsaa ved stabelaflobningen, som gerne formede sig højtideligt til lyden af pavker og trompeter.

Det er næppe rigtigt, hvad en ældre tradition ville vide, at Christian IV selv har udført denne „skabelon“-tegning til et par krigsskibe. Men det er sikkert nok, at den stammer fra hans tid og udmærket illustrerer de større og mindre typer orlogsfartøjer, som mester David Balfour byggede henholdsvis paa 33 og 40-42 alen i kolen.

Men det skib, som skulle leveres til laurentiidag – den 10. august – 1624, maatte mester David gøre færdigt med baade økse og navr og høvl. Her havde han ogsaa paataget sig udførelsen af snedkerarbejdet, ja skulle sørge for »gallionen vel stafferet og udskaaret . . . og kongens og kronens vaaben bag paa skibet«, der i det hele naturligtvis skulle være udstyret med de rum: »arkeliet, kabysen, botteliet, kabelrum, sejlkammer, krudtkammer, hovedsmanskælder og andre skillerum og kammerser, som et orlogsskib behøver«.

Det drejede sig om den første større bestilling, David Balfour havde faaet, efter han var taget til naade igen, dog at han naturligtvis, siden han blev fri, havde virket som skibsbygmester paa Bremerholm, og det var ogsaa her, at dette skib skulle bygges, orlogsskibet »Hummeren«, der vandt kongens bifald i den grad, at flere andre fartøjer blev bygget »efter samme skabelon«, af David Balfour selv saavel som af hans fælle, baade som skotte og skibsbygger, Daniel Sinclair, der forresten ogsaa var hans svigersøn, gift med hans steddatter.

Kongen havde haft god lejlighed til at gøre sig bekendt med dette fartøj. »Hummeren« var hans eget kommandoskib og adskillige kancelliskrivelse er udfærdiget i kongens kahyt paa denne orlogsmænd under togtet til Femern i 1628.

Efter »Hummeren« lob endnu et par mindre skibe, bygget af Balfour som privat entreprise, af stabelen paa Bremerholm, vistnok »Sælhunden« og »Fly-

vende Fisk«. Men den 25. december 1625 udbetaltes der mester David 800 speciedaler eller den første »termin« af den akkorderede byggesum paa 3200 daler »for et nyt skib, han haver antaget sig at skulle opbygge for Kgl. Majestæt, som stander udi bygning i Christianshavn«!

Det er historiens første vidnesbyrd om skibsbyggeriet ved Grønnegaards havn, fra aaret efter, at han havde erhvervet grunden i Strandgade med tilhørende fortov, hvor han etablerede sit private skibsværft. Og her søsattes i de følgende aar en række orlogsfartøjer, bygget for kongens og kronens regning.

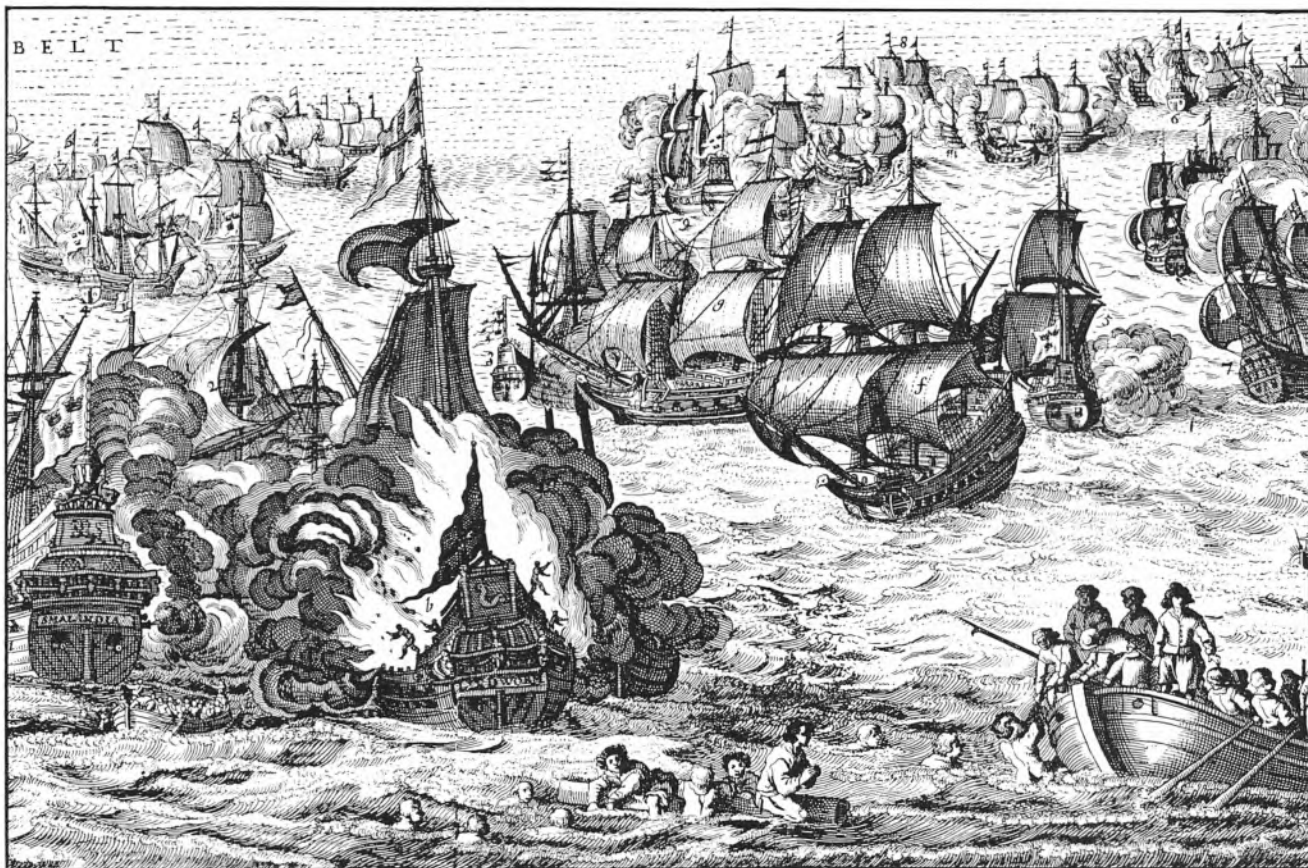
Det første var tillige det mærkeligste, et forsøg paa indførelse af en helt ny skibstype. For det var nok »prammen, som kaldes Skæltudsen«, eller til andre tider »Skildpadden«, hvad jo klinger mindre mærkeligt i nutidsøren. Trods betegnelsen var det et større, søgaaende fartøj, fregatrigget i lighed med en nogle aar før i Holland bygget »fregat eller ponton«, der nok har tjent som det direkte forbillede.

Mere af sædvanlig type var »det store orlouffschib«, der stod i bygning gennem aarene 1626-27, ja, vistnok ikke var søsat endnu om vaaren 1628, da det ellers længst var bestemt, at det skulle opkaldes efter selve den kongelige stamme og følgelig hedde »Oldenborg«.

Efter Christian IVs eget udsagn var det »et af de bedste orlogsskibe med tvende rader stykker«, 38 kanoner eller flere, som det opgives til forskellige tider. Og næppe var det løbet af stabelen, før mester David fik endnu et par krigsskibe i ordre, denne gang ikke slet saa store, nemlig som »Hummeren«, blot to alen længere i kølen. De skulle være færdige til fastelavn 1630, begge to, »de tvende nye skibe, kaldes 3 og 2 lover«.

David Balfour havde haft sin store andel i, at den danske sømagt stod saa vel rustet ved udbruddet af Kalmarkrigen i 1611. Danskernes krigsfartøjer var mindre skibe end flydende fæstninger, sagde en fransk historiker. Og »Hummeren« med fem mindre orlogsfartøjer, resultatet af Balfours produktion i 20rne, var parat til at stikke i søen, da Kejserkrigen brod ud. Ogsaa »Skæltudsen« naaede at komme med og nød endda den ære at have majestæten selv inden borde, ja, hans tilsagn om at ville slutte fred blev afgivet fra den.

»Prammen, som kaldes Skæltudsen«, blev dog ikke nogen succes og nogle aar senere ombygget. Det var i det hele taget, som om en uheldig skæbne fulgte disse første christianshavnerskibe. »Tre Lover« forliste allerede 1637 paa Elben, mens det dog var baade »Oldenborg« og »To Lover« forbeholdt at deltage i kampene under Torstensonsfejden. De var med hin 1. juli 1644 paa Kolberger Heide, da Christian IV mistede sit ene øje og efter slaget lovede sine skibschefer stejle og hjul, hvis de ikke fægtede bedre en anden gang. Han holdt sit løfte mod en af dem, chefen paa »Oldenburg«, endda en admiral, den bedagede Peder Galt, der havde misforstaaet en kgl. ordre og uden al naade blev

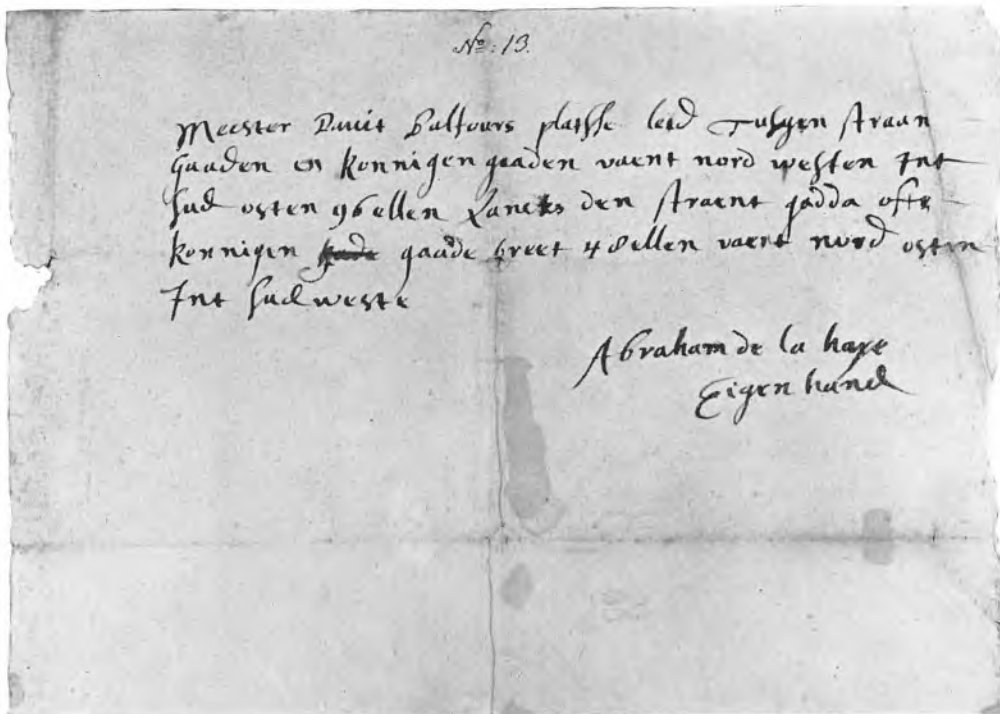
Blandt de orlogsskibe, som David Balfour byggede ved Grønnegaards havn, var „Oldenborg“: f og „To Løver“: h, som begge i den paa billedet viste træfning den 13. oktober 1644, blev erobret af henholdsvis svenskerne og hollænderne.

domt til døden og halshugget neden for slottet en morgen ved daggry. Hans efterfølger paa »Oldenborg« reddede dog livet, da skibet blev entret af svenskerne i den uheldige træfning senere samme aar og i triumf fort til Stockholm. I samme slag blev »To Løver« ligeledes gjort til krigsbytte af hollænderne, svenskernes forbundsfæller.

Det var jo, hvad der kunne ske i ufredstider. Og det var ikke fordi, der ikke var godt tommer i Balfours skibe. Endnu efter Christian IVs død eksisterede et af hans allerførste fra omkring aarhundredskiftet, »Trost« hed det, og det havde i sin tid deltaget i kongens tre grønlandstogter. Det var ganske vist nu »gammelt og fordærvet«.

»3 og 2 løver« var de sidste orlogsskibe, mester David byggede. Men han havde nok ogsaa arbejdet for private. Hans enke arvede ihvertfald processen vedrørende et leveret koffardiskib »Krokodillen«, ligesom hun arvede striden om Grønnegaards havn.

Hans adkomstrettigheder til dette virkeomraade skulle synes sikre nok, kongeligt skode af 1624, ikke blot paa hans grund mellem Strandgade og Kongsgade, men ogsaa paa dens »fortov og havn udi stranden . . . som den nu

Det første maalebrev paa den grund, der nu optages af Strandgade 6 og delvis 4, blev skrevet 1624 paa hollandsk af kongens ingeniør Abraham de la Haye for den skotskfødte kgl. skibsbygger, mester David Balfour.

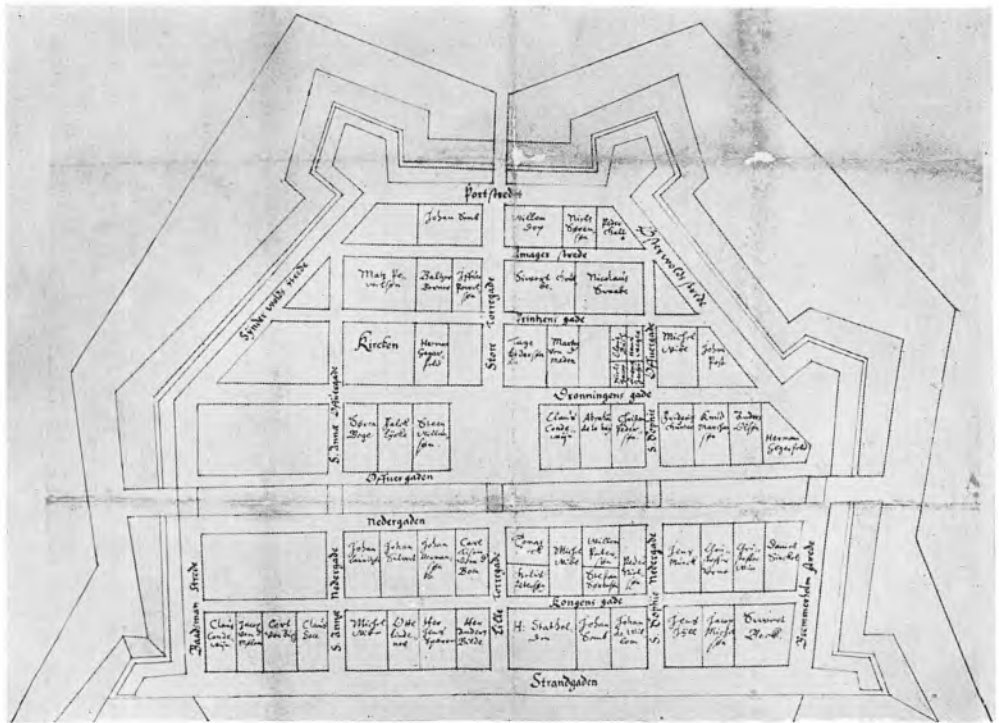
forefunden og begreben er«. Det var en af de storgrunde, Christianshavn først blev udloddet i, tidligere besiddet af kongens ingeniør, Johan Sem, der havde haft anlægget af den nye bys volde og gader i entreprise og bygget sit eget hus her. Men Balfour brugte ogsaa nabogrunden mod syd, som han havde købt af sin svigerfader, Johan de Willom. Det blev imidlertid først hans enke, der i 1634 lod grunden opmaale og fik lovformelig adkomst paa den. Tilsammen dækkede de to grunde nuværende Strandgade 4-6, Wildersgade 7-11.

Balfour tiltog sig raadighed over mere end dem, for han lagde beslag paa den del af Strandgade, der efter »afridsen« over Christianshavn skulle løbe mellem hans grund og hans fortov. Det kunne saadan set endnu være lige meget, da grundene paa den anden side hans, over imod volden, hverken var fyldt op eller bebygget, men naturligvis henviste Københavns magistrat ogsaa til dette overgreb, da den første gang rejste sagen om Grønnegaards havn, i 1632, endnu i mester Davids levende live. Det første nævn, der skulle domme i sagen, fire adelige herrer med kansleren Christian Friis i spidsen, blev dog ikke nedsat for efter hans død, i 1635. Og deres kendelse gik tilsyneladende København imod: enhver by skulle nyde sine fortover ud til midtstrøm!

Men – hvad angik specielt Grønnegaards havn, saa skulle eventuelle afgifter af de i denne oplagte fartøjer tilkomme København, dog »Christianshavns fortov og paaløb undtaget«. Da det ogsaa var om udstrækningen af disse begre-

Udstykningen af
Christianshavn foregik
paa den maade, at
de lysthavende tegnede sig
med navns underskrift
paa den store „afrids“ af
det projekterede byanlæg.

Kun en kopi af
den originale tegning er
bevaret. Man ser
Johan Sems og Johan de
Willoms grunde
ved Strandgaden.

ber, at striden drejede sig, saa blev der nedsat et nyt nævn, denne gang et borgerligt, paa 8 mand, »at de paa aastederne komme skulle og efter hvert partis dokumenter og vidnesbyrd samme Grønnegaards havn des begreb og grænser udvise«. Statholderen paa Københavns slot skulle varetage saavel kongens som Christianshavns interesser under denne forretning. Det gjaldt jo om, at hverken Kgl. majestæt eller hans kælebarn, den næppe nok fødte købstad, blev forurettet.

De otte mænd skred til deres hverv. Men fik det i første omgang ikke tilendebragt. Man kan daarligt nok sige, at de var lovlig undskyldt i betragtning af, at et voldeligt overgreb var aarsag til sagens videre »forhaling«. Ganske vist ikke et overgreb fra deres side. Nej, formanden blev fraranet en hel æske brevskeer, overladt ham af Københavns magistrat som bevisligheder i sagen. Voldsmanden hed Flores Reinertsen, og hans adfærd blev selvfølgelig paatalt, saa snart den var kommet kongen for øre. Han skulle straffes, »som den der sig mod kongens og rettens højhed forgrebet havde«. Det lød truende nok, og profossen med tre drabanter fra slottet var samme dag, den 25. april 1636, ude at lede efter ham. Kongen ville have ham sat i Blaataarn! Om de fik fat i ham vides ikke. Han har nok siden klaret for sig, antagelig betalt sig fra det, og levede endnu nogle aar i bedste velgaaende, inden han blev stedt til hvile i Holmens kirke – uden at have set havnestriden blive ført til ende!

Man ved ikke, hvilken kendelse de otte mænd afsagde, og siden var en anden adelig kommission beskæftiget med »de Christianshavns sager«. Faktisk er det, at herredagen i 1655 fældede dom mellem København og Christianshavn vedrørende de to byers havneforhold, men da var sagen traadt ind i en helt anden fase.

Dels var Christianshavn i mellemtiden blevet en virkelig købstad, saa nu stod striden mellem magistrat og magistrat. Byen fik sine privilegier i 1639, som den allerede 1634 havde faaet sin egen byfoged og eget byting. Og 1640 blev jurisdiktionen betydeligt udvidet. Christian IV henlagde ogsaa Slotsholmen med dens beboere, paa og ved Børsen saavel som andetsteds udenfor selve slottet, under Christianshavns ret, samtidig med at majestæten af det hele omraade med »samtlige des indvaanere funderede udi Christianshavn et nyt kirkesogn«.

Man kan i denne transaktion næppe se andet end et nyt skaktræk af Christian IV, en fortsættelse af hans bestræbelser paa at skabe et omraade, hvor Københavns magistrat ikke havde noget at skulle have sagt. Paa den maade kom ikke blot farvandet syd for Amagerbro til at danne et christianshavnsk indhav, men den nye by strakte ogsaa sine grænser langs hovedstadens ældste havneomraade, paa den anden side Slotsholmen, langs baade Gammelstrand og havneløbet fra Hojbro til Holmens bro, og det vel efter sædvanlig skik »til midtstrøms«!

Det ville i hvert fald christianshavnerne hævde. For i den nye by var man ikke sen til at søge de nye og udvidede rettigheder gjort gældende i mange forskellige retninger. Man krævede ikke blot accise, bropenge og andre afgifter af københavnerne, naar de ladede eller lossede deres egne skibe i havnene ved Børsen og andetsteds paa slotspladsen, man forbød ogsaa, at de anvendte deres egne maalere og vrage, og det selvom varerne var oplagt i deres egne pakhuse! Alt, hvad man saaledes paa Christianshavn mente at have ret til at oppebære, stod publiceret, skrevet op paa en tavle, der blev hængt op paa Amagerbro, i aaret 1653. Og det var nok denne kundgørelse, som slog hovedet paa sømmet. Nu ville københavnerne ikke længere finde sig i det.

Og Christianshavn havde jo dengang mistet sit vigtigste værn. Byens skytspatron, dens grundlægger, var død – som det tør være bekendt i aaret 1648. Ganske vist var Christianshavns privilegier blevet stadfæstet af den ny konge, Frederik III, endda to gange 1649 og 1651, men det sidste privilegium indskrænkede paa sin vis rækkevidden af tilsagnet i det første. I det hed det nemlig: indtil anderledes forordnet vorder!

Det havde vel nok sin baggrund i det andragende, som borgmester og raad i København det foregaaende aar havde indgivet, og i hvilket de blandt andet i høje toner klagede over de forviklinger, der var opstaaet efter, at Christians-

Mens David Balfour
 havde faaet skode paa
 nuværende Strandgade 6,
 havde han erhvervet
 Strandgade 4
 fra Johan de Willom uden
 at skaffe sig loyformelig
 adkomst. Det blev deres
 „fælles“ enke, der maatte
 sørge for at saa
 formaliteterne i orden og
 først og fremmest lod optage
 et maalebrev paa grunden,
 ikke ved kongens ingeniør,
 men ved fire
 christianshavnsborgere.

No: 18.

Anno 1634, Daa 25 Junij. Efter Enlig og Christelig
 Quæden, Johanne Dal. M. David Balfours ingeniør,
 Rensning sin Undergrøffer, Været offuer enaarand,
 omaden an Jondymon Tudi Guistinusgrøffer bliff maalede
 som Dal. M. David Balfours, gaff sig tilson sandet,
 af Dal. Johan de Willom, Liggendis saa giørnet de
 tie St. Dyffia gade, Sanden sig endi langden paa
 Strandgaden og Gille Oengens gade af Vonderst og
 Tudi Duden - 96 Alen, Tudi Duden paa St. Dyffia
 gade, og tie Dal. M. David Balfours Strand og gunde,
 af Tudi Tudi Vonderst - 48 Alen, Det bekiendat
 vi med egne hunder Undergrøffer, *St. E. sine*
Egn: hundergrøffer i St. Dyffia:
 Hans Balfour Godt siid, Madsz Jousen
 Joun Sand Madsz Joun Jousen
 Joun Carlsson
 Joun Brandtz

1634/6

1634/6

havn var blevet en selvstændig kobstad, ikke mindst med hensyn til havneforholdene, baade hvad angik den – som man paastod – ulovlige handel ved Borsen og paa strømmen ud mod Amagerland, og »anseendes at Kobenhavns frihed sig altid tilforne ud til Amagerland haver strækket« med hensyn til Grønnegaards havn, som for en stor dels vedkommende var »indtaget med udi Christianshavn« til »Kobenhavns byes store afbræk og skade«.

Indtil anderledes forordnet vorder? Man kan godt sige, dette skete med den nævnte herredagsdom, der blev afsagt den 13. juli 1655.

Det var Christianshavns magistrat, der havde spillet ud og ville have rigets højesteret til at sige god for de rettigheder, som de ved tavlen paa Amagerbro havde proklameret at ville hævde. Men det blev skam hovedstadens styrelse, der tog stikkene hjem.

Christianshavnerne havde ikke skriftlige adkomster paa alle de rettigheder, de paastod at have. Men det havde københavnerne. Som der staar i herredagsdommen, afsagt i kongens egen nærværelse:

»Derhos fremviste forbemeldte Os elskelige borgmestre og raad adskillige Vores kære herrer forfædres ældgamle, saa og Vores kære hr. fader, højlovlig ihukommelse Christiani Quarti, saavel som Vores egne naadigst Kobenhavns by . . . givne kongelige privilegier og frihedsbreve . . .«, kostelige skatte fra byens arkiv, som ikke noksom kunne værdsættes, »og efter at de for Os vare oplæste, bleve de Os elskelige borgmestre og raad igen tilstillede«.

Tilsyneladende pukkede Kobenhavns magistrat ikke for haardt paa hovedstadens ellers efter deres formening soleklare ret. De udtalte blot deres allerunderdanigste forhaabning, at omraadet paa Slotsholmen fremtidig skulle høre under København, samt at Christianshavn blev frakendt retten til at kræve accise og bropenge saavel som retten til det udvidede havneomraade, »eftersom havnen her for staden fra Revshale sotønde og indtil i Grønnegaards havn haver af Arilds tid været Kobenhavns rette havn og de den haft i possession og brug, og . . . Christianshavns privilegier ej videre end til de havner, de selv haver ladet grave, og til kanalen, som gaar igennem deres by, at være be-rettiget, formelder . . .«

Og de høje herrer dommere med majestæten i spidsen gav dem fuldstændig ret. Christianshavnerne havde denne gang lukket munden alt for højt op. Med herredagsdommen af 13. juli 1655 var Christian IVs planer om det særlige domæne i tilslutning til slottet endelig kuldkastet!

Christianshavnerne gav alligevel ikke helt fortabt. Modparten havde under processen hævdet, at de ikke havde nogen direkte bevilling paa at opkræve havnepenge undtagen af de gravede havne og kanalen. Nu gik de til kongen og fik lovformelig tilladelse til at oppebære baade accise og »vinterlejepenge, af . . . skuder og skibe, som i deres havn vinteren over ligger«.

I Københavns stadsarkiv gemmes endnu det svære pergamentbrev med den smukt kolorerede vaabentegning, ved hvilket Christian IV 1639 tilstod Christianshavn fuldstændige kobstadsrettigheder.

Saa var man paa en maade lige vidt! Kongebrevet meldte ikke noget om, hvad man skulle forstaa ved deres havn. Men Resen taler i sin Christianshavnsbeskrivelse om byens almindelige havn, som kaldes Grønnegaards havn og ligesom Christianshavns øvrighed fra 1640 havde tilegnet sig størstedelen af den, saa var man efter den nys nævnte kgl. tilladelse af 9. november 1655 »med samme havns rettighed kontinueret«, lige indtil Christianshavns indlemmelse i København i 1674.

Helt sluppet taget i deres gamle havn havde hovedstadsborgerne alligevel ikke. Københavns skipperlav havde beslaglagt en del af den, den del, som laa henimod Amagerbro og dette i henhold til lavsskraaen fra 1634, ifølge hvilken skipperne havde faaet lov til »ved Grønnegaards havn at maa ordinere sig en lægter og bradebænk,« altsaa et anlæg til kolhaling og reparation af de koffardifartøjer, der søgte vinterleje i havnen.

Københavns stad fik paa denne maade ny hævd paa en del af det omtvistede havneomraade, og det varede en rum tid, inden der blev gjort vrov af den christianshavnske grundejer, paa hvis fortov det egentlig laa, nemlig ejeren af

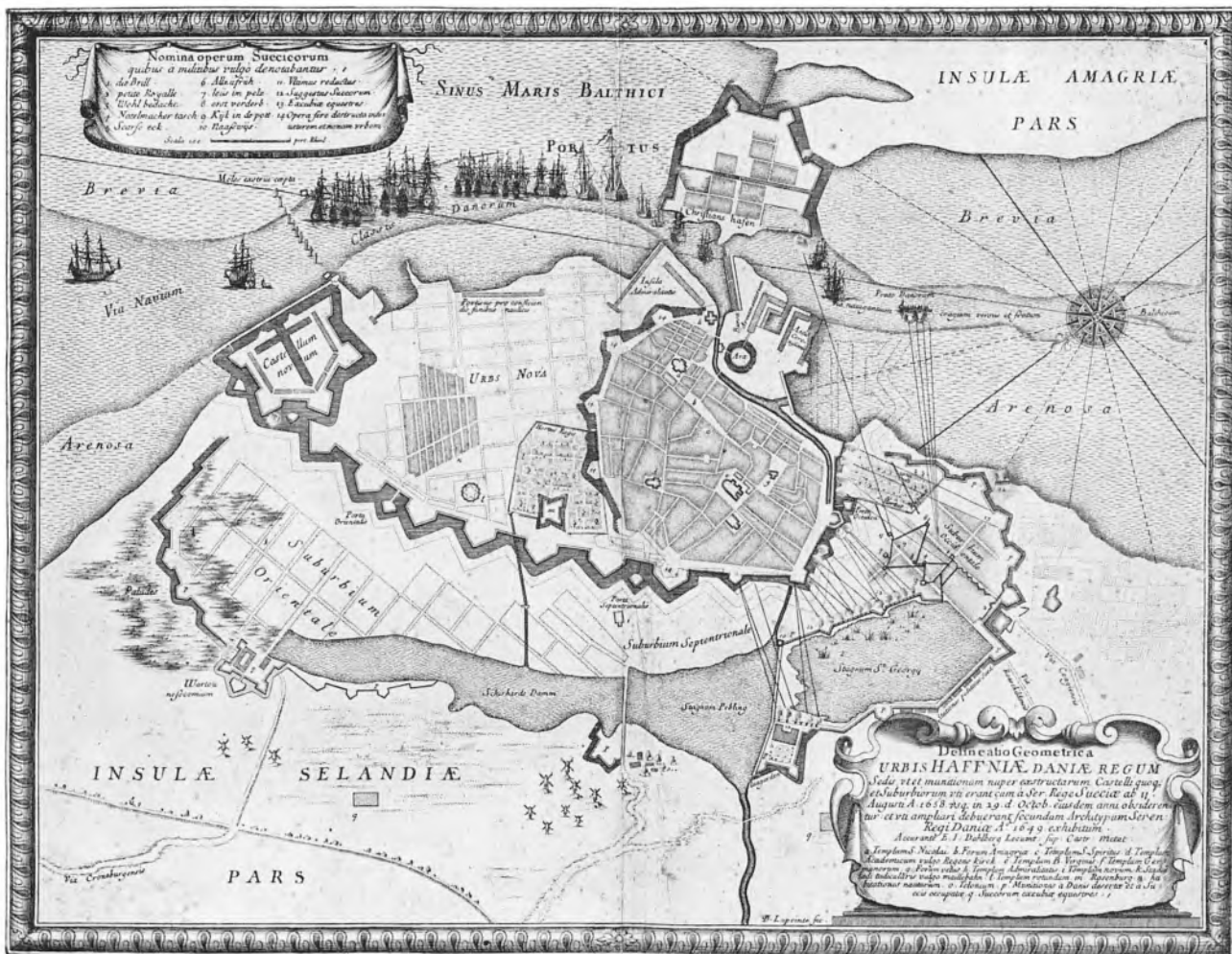
hjørnegrunden Torvegade-Strandgade. At der ikke her, som udfor de fleste andre Strandgadegaarde, var anlagt nogen havn, gjorde vel, at de offentlige myndigheder mente at kunne skalte og valte efter behag. Man havde saaledes ogsaa i 1657 til hensigt i dette nabolag at placere Christianshavns ny kirke, den, der skulle afløse den første midlertidige, som allerede var meget brostfældig. »Men for krigens besværlighed, som da indfaldt, kunne man dermed ikke komme videre«.

I svenskekrigens tid, da Carl Gustav belejrede hovedstaden, glemte man de indbyrdes stridigheder. Voldene rundt, paa Sjællandssiden som paa Amagerland, stod som en ubrydelig ring hele borgerskabet i det daværende Storkøbenhavn. Og i stormnatten 1659 slog man fjenden tilbage, fra Københavns volde saavel som fra Christianshavns. Svenskerne havde været saa forsynlige at tage ligskjorterne paa, inden de stormede, bemærkede Christianshavns kommandant med barsk humor i sin rapport.

Efter freden 1660 fulgte saa statsomvæltningen, Frederik III's kup, ved hvilket han tilrev sig arve og enevoldsmagten, det absolutte herredomme over det danske rige. Blandt hans trofaste støtter var Københavns magistrat, mens den paa Christianshavn havde stillet sig mere vankelmodigt. Det kom til at svide til medlemmerne, borgmesteren Hans Sørensen, ovenfor omtalt som ejer af grunden yderst mod Amagerbro, og raadmanden Hans Johansen. Navnlig den førstnævnte gik det haardt ud over. Han maatte købe sig fri af Blaataarn ved at opgive en fordring paa kronen paa adskillige tusinde rigsdaler. Alligevel lykkedes det ham at opretholde besiddelsen af sin ejendom ved broen, ogsaa efter faldet.

Han var nu langt fra af samme format, økonomisk set i alle tilfælde ikke, som en af sine forgængere, Jakob Madsen, storkøbmanden, storrederen og stor-entreprenøren. Maaske havde han tjent sine første penge i sidstnævnte egenkab, han var bygmester for større dele af Nyboder, men siden havde han mange skibe i søen, og han efterlod blandt andet sine arvinger selveste Borsen, pantsat ham af kongen for halvtredsindstyve tusinde rigsdaler. Og dertil kom hans grundejendomme paa Christianshavn, de to gaarde i Strandgade, han havde overtaget efter mester David Balfour, selvfølgelig sammen med den tilliggende del af Grønnegaards havn. Og som forgængeren udstrakte Jakob Madsen sin raadighed over mere, end der strengt taget tilkom ham, han lod fylde op paa de tilstødende, øde og ubebygte grunde, helt over imod volden, ja, var ved at tiltage sig retten over denne ogsaa, lader det til, eftersom man kaldte den bastion, som her laa ud imod strømmen for – Jakob Madsens skanse!

Til denne »runddel« fik proviantskriveren Hans Hansen lov at flytte en vejrmølle, som stod paa den anden side havnen, bag Tøjhuset, efter hans eget tilbud imod gratis at male kongens korn i de følgende tre aar. Det var i 1657, efter Jakob Madsens død. Han var 1653 blevet stedt til hvile, ikke i Christianshavns brostfældige kirke – det var ikke fint nok – men i Holmens. Selv havde

„Jakob Madsens skanse“,
 den sydøstlige bastion
 i Christianshavns ældste
 voldanlæg, ses til højre
 ud mod strømmen,
 hvor de to fartøjer ligger.
 Planen giver iøvrigt
 et anskueligt billede af
 den hovedstad, Carl Gustav
 belejrede, med de svenske
 lobegrave udfor Vesterport.

han leveret tommeret til den, i sin tid ved opførelsen, baade pommersk og gullandsk tommer, samt indenlandsk egetræ, alt i alt for 5500 rigsdaler, og under kirkegulvet blev han siden »begraven med stor ceremoni«. Højt paa korvæggen hænger den dag i dag et epitafium over baade ham og konen saavel som dennes første mand og bornene i begge ægteskaber. De er allesammen portrætteret paa oliemaleriet indenfor den kostbare sandstensramme.

Konen, Karen Ejlersdatter, var en borgmesterdatter fra Vordingborg. Hun sad nu tilbage i Strandgade og fortsatte mandens forretninger med kongen, var en af kronens leverandører under belejringen. Men varetage alle mandens hver magtede hun ikke. Kunne den skrøbelige kvinde maaske staa til søs som en hel admiral? Det havde Jakob Madsen gjort under Torstensonsfejden i 1644, da han havde udrustet fire af sine egne skibe, Store Sankt Jakob, Springende Hjort, Forgyltde Hjort og Springende Hind i fuld krigsmæssig stand med »sejl, red-

skab, stykker (5: kanoner), runde og knippeugler, krudt og andet krigsgevær«, og havde krydset i Kattegat og Storebælt for at hindre fjendtlige skibe i at løbe gennem det sidste farvand. Alt havde han selv bekostet og udredet, provianten saavel som lonninger til baade officerer og mandskab, næsten 4000 rigsdaler var det løbet op til for de syv uger, den lille flaaede havde været i soen. Men – selvom det var Korfits Ulfeldt selv, der havde sendt ham ud paa togtet, saa fik han alligevel ikke sin fulde betaling. Det var jo ikke lykkedes ham at faa fat i fjenden. »3000 rigsdaler skal hannem af Kgl. Majestæt og Kronen blive betalt, naar Gud vil, at riget kommer udi en fredelig tilstand, og freden bliver stabiliseret«.

Han maatte vente nok saa længe endda, og hans enke efter ham. Paa de penge og adskillige flere end dem, tilgodehavender opstaaet igennem en længere aarrække. Jakob Madsen havde leveret mangehaande til Kronen i aarenes lob: hvidt og forgyldt papir, voks, lak, pergament, hampegarn, kabelgarn, vin, beg, tjære, kalk, mursten, tagsten, egetommer, planker, fyrretommer, og dertil udført adskillige bygningsarbejder i kongens tjeneste. Blandt andet havde han ogsaa været med, da man byggede paa den store runde kirke ved Nyboder, den som aldrig blev færdig. Hvad han saadan set ikke havde noget ansvar for.

Det lob op altsammen. Blot af papir var der i aarene 1639-43 leveret for 6730 rigsdaler, hvoraf han havde faaet betalt de 100 – eet hundrede rigsdaler! Ogsaa den tids centraladministration brugte meget papir og mange forskellige slags. Fint papir, beskaaret papir, middelpapir, forgyldt papir, graat papir og pergament havde man i kancelliet faaet mange, mange bøger og ris af, og dertil kom voks og lak og blækpulver i pundervis, i et tilfælde 30 skaalpund af det sidste paa een gang!

Det var dog især hans tommerleverancer til statslagrene, der lob op i penge, store penge! Over $\frac{1}{4}$ million blev det til i aarene 1638-50, alene hvad han havde leveret til »tommerhaven«, i et enkelt aar for 63.449 rigsdaler. Og dertil kom, hvad der var modtaget paa materialgaarden, paa provianthuset og paa tøjhuset. Kronens debetkonto hos Jakob Madsen voksede aar efter aar. Noget var der efterhaanden blevet betalt, men langt fra alt. I de nævnte aar havde han haft statsleverancer paa rundt regnet 400.000 rigsdaler, og tiltrods for at han fik penge anvist baade her og der, forskrivninger paa kronens tilgodehavender baade i og udenfor hovedstaden, hos tolderen i København saavel som paa toldboden i Helsingør, hos lensmændene paa saa fjerne slotte som Aalborghus og Koldinghus, var hans tilgodehavende aar efter andet steget, saa at det i 1650 udgjorde 212.861 rigsdaler og $18\frac{1}{2}$ skilling! Ved nogle kontante udbetalinger, men især ved udlæg af jordegods, kom det saa ned paa godt og vel 160.000. Men endnu i 1669 mente enken og de øvrige arvinger at have henvend 120.000 rigsdaler til gode. Man troede ikke rigtigt paa det i rentekammeret og ved noje at granske afregningerne lykkedes det – navnlig paa grund af manglende bevisligheder, vistnok i almindelighed formelle fejl – at reducere kravet til 80.000!

Jacob Madsens navn staar
 som det første i den nu
 bevarede ældste Holmens
 kirkes ligbog. Manden med
 fuldskægget midt i billedet
 maa være ham, medens
 hans forgænger i ægteskabet
 med Karen Ejlersdatter,
 Iver Bruun, bærer pibekrave
 efter den ældre mode.
 Matronen til højre for dem
 er naturligvis den
 fælles kone, og bagest ses
 bornene fra begge ægte-
 skaber, sonnerne pudsigt nok
 tvært imod perspektivens love
 med større ansigter end
 forgrundsfigureerne.

Karen Jakob Madsens havde aaret for anmodet om at faa gjort op. Det havde hun ogsaa gjort tidligere, f. eks. i 1661, da hun indflyede til Kgl. Majestæts naade tillige »med sine mange store born« – ellers plejede supplikanter gerne at henvise til deres mange *smaa* og uforsorgede born!

Syv aar senere var tonen stadig underdanigt klynkende som gerne i den slags henvendelser. Nu var det hendes oprigtige haab, at statsmyndighederne endelig ville afregne: »paa det jeg fattige gamle kvinde dermed engang maatte komme til ende og slaa det af mine tanker, thi Gud ved, hvor hjertet klemmer mig, jeg udraabes for en rig kone og haver næppeligen til min livs ophold . . .«

For pantebrevet paa »Børsens Hus«, som kongen nu ønskede at overtage igen, maatte hun og de andre arvinger tage vederlag i jordegods, ikke et samlet omraade, men spredte bondergaarde, upraktisk nok fordelt baade paa Fyn og i det endnu mere fjerne Vendsyssel, alt ialt godt 1000 tonder hartkorn. Det var 50 af de 80 tusind.

Men – der løb vel renter paa igen, eller fordringerne steg paa anden maade? I hvert fald blev Karens tilgodehavender hos kronen en god halv snes aar senere, i 1673, opgjort til 50.902 rigsdaler. Hun var død uden at have faaet resten af sit krav opfyldt! Men det samlede bo efter den »fattige gamle kvinde« blev i 1690, da man endnu ikke var naaet til ende med skiftet, opgjort til 128.096 rigsdaler. De skulle deles mellem bornene af hendes to ægteskaber, tre dotre i det første med Iver Nielsen Bruun og i det andet tre sønner og een datter, som altsaa alle tilligemed forældrene er afbildet paa epitafiet i Holmens kirke. Ogsaa Jakob Madsens sønner antog navnet Bruun. Ingen af dem var af faderens format. En blev brygger i hovedstaden, men de to andre bosatte sig fjernt fra denne, paa det jordegods, der var udlagt fra kronen, henholdsvis i Thy og paa Fyn. Men datteren Maren var i 1659 blevet viet til oberst Jean de la Haye, og deres oldebarn gjorde endnu i 1770 krav paa en andel i Jakob Madsens fordringer paa kronen!

Da var det mere end hundrede aar siden, at »Jakob Madsens arvinger« havde afhændet de to gaarde i Strandgade og havnen, som hørte med dertil. Det var vist sket midt i 1660erne. Køberen var Jonas Trellund, en storhandelsmand af lignende type som Jakob Madsen, men med nok saa vidtflyvende planer som denne. Det var et ret storslaaet foretagende, han agtede at skabe paa stedet ved Grønnegaards havn.

*Willem van de Welde, en af
tidens fremragende
hollandske marinemalere,
var med paa
togtet til Kobenhavn i 1658
og har tegnet
den hollandske undsætnings-
flaade opankret paa
hovedstadens red.*

DET TRELUNDSKE EVENTYR

DET var svenskernes nederlag i stormnatten mellem den 10. og 11. februar 1659, der endelig afgjorde hovedstadens og rigets skæbne. Men som det allerede havde betydet en vending, dengang den hollandske flaade efter-aaret før havde slaaet sig igennem til den belejrede by, kom der ogsaa lysere tider for den stadig afsondrede hovedstad, da hollænderne i sommeren 1659 atter stod ind paa redan, og byen igen kunne faa tilstrækkelige tilførsler. Det var admiral de Ruyter, som havde kommandoen over dette aars hollandske krigsflaade, bemanded i løbet af kun fire, fem dage. Sligt havde overhovedet ikke kunnet lade sig gøre, hvis ikke hvalfiskeriet netop i de foregaaende aar havde taget et saa overhaands stort opsving, hævdede Jonas Trelund i 1663 overfor Frederik III, i et indlæg, der ganske vist nok skulle skaffe ham selv fordele, men det paa en maade saa baade skibsbyggeri og hvalfangerfærd i almindelighed blev fremmet indenfor den danske konges magtomraade. At der nu aarligt blev udrustet over 300 hollandske hvalfangerskibe mod før ikke tyve, havde gjort det

muligt for Ruyter at skaffe sig omkring 3000 søfolk til sin flåde, altsaa som Trelund videre skrev, et bevis paa, dass dieser Farth einem Königreich oder Staett profitabell und nützlich wäre.

Dengang Trelund fremførte dette, var han allerede en velanskreven mand ved hove i den danske residensstad, fuldt berettiget til at øve sit erhverv i de nordlige have. Anderledes i det nævnte aar 59, ja, i det hele under svenskekrigene, da han ganske vist havde gavnnet den danske konges undersaatte paa Island ved at skaffe dem haardt tiltrængte forsyninger, men derved ogsaa havde optraadt illegalt, forsaavidt som handelen paa Island var monopoliseret. Og det var ovenikøbet ikke som dansk, men som hollandsk købmand, hjemmehørende i Amsterdam, at han havde ladet en halv snes fartøjer gaa til Island.

Af fødsel var Jonas Trelund ellers dansk nok, raadmandsson fra Ribe. Ikke blot mellem Holland og den danske hovedstad var der dengang livligt samkvem - heraf jo ogsaa det hollandske præg paa Christianshavn - men tillige mellem Generalstaterne, som man dengang kaldte Nederlandene, og de vestjyske købstæder som Ringkøbing og Ribe var der stadig handelsforbindelse, dette navnlig takket være øksenhandelen. De jyske fedestude blev i stor omfang eksporteret fra netop disse kanter. Jonas Trelund var en af dem, der drev denne trafik, men kun een af mange danske. Der skal paa et givet tidspunkt have været 2-3000 i Amsterdam alene. Af dem var de fleste selvfølgelig menige handelsbetjente og søfolk og kun enkelte af Trelunds format.

Endnu en ung mand, blot 24 aar gammel, havde han saa godt et omdømme i Amsterdam, at han ved ægteskab med Sara Giessenbier blev besvogret med den meget fremtrædende og velhavende familie Pelt og herved fik den bedste økonomiske basis for sin foretagsomhed. Fem aar efter brylluppet havde svi-gerfamilien stukket over 100.000 gylden i hans forskellige foretagender, deriblandt 38.000 i hans fart paa Island. Hidtil havde han ellers mest drevet handel paa sit fødeland, som dog ogsaa paa Sydeuropa og Barbariet, det vil sige Nordafrika. Men det var islandsfærderne, der førte ham frem til at blive Jakob Madsens efterfølger paa Christianshavn.

Ved Generalstaternes diplomatiske formidling lykkedes det ham umiddelbart efter fredsslutningen i 1660 at opnaa koncession paa hvalfangst og fiskeri under Island, og det tiltrods for Det islandske kompagnis monopol. Allerede det følgende aar maatte han værge sig mod angreb i den anledning, klager fra saavel hovedstadens skipperlav som magistraten og den nye borgerrepræsentation. Vist jamrede man over, at tabet af de skaanske landsdele havde svækket den københavnske søfart, men Trelund var alligevel den, der havde rettet de værste bagholdsangreb imod baade staden og kongen, ja, gjort større skade end den argeste fjende. Rent bortset fra at han kun havde opnaaet sine begunstigelser

Det var den jydsk
raadmandsson
Jonas Trelunds ægteskab
med pigen Sara Giessenbier
af en rig amsterdamslægt,
som dannede baggrund
for hans omfattende
handelsvirksomhed.
Attestationen om deres
trolovelse er endnu bevaret.

Compagnie als zinnig
Jonas Trellund Sara Giessenbier
De soeckende hare beye Sondaeghse insoepingh, omme maect de selve de Goochz teover- te soecmiffen ende in alle te soetvecken, so Goochz daer ander gene wellige soehinde- ringe soor sy valle. Ende maect die sy by waerheit soeklaedich dat se Goochz soer- uch waer, ende mallandich in bloede- wae door sey Christelijc Ginnelijc moechte soehindere woordh, niet sey soestonch, sijn sijn hare gebode soewilligheit.
Jonas Trellund Sara Giessenbier

ved vrang og falske foregivender! Trellund, der nu selv var i København, vidste nok at svare for sig. Var det ikke ham, der havde forsynet Island under krigen, og havde kompagniet i det hele taget været i stand til det, dengang saa lidt som baade før og siden. Fiskeri drev man overhovedet ikke, købte blot af islændingene, og rognen smed man bare væk. Og hvalfangsten havde man for længst opgivet. Den gav kun tab!

Der er ingen tvivl om, at Trellund havde faaet sine privilegier, fordi de baade paa den ene og den anden maade gav kontante penge i statskassen, og nu saa man atter mest paa det »almene bedste«. Det gamle Islandsk kompagni blev opløst og et nyt stiftet. Islandshandelen blev delt, og som en af de fire »hoved-participanten« overtog Trellund alene den ene fjerdedel, hvortil endda kom færøhandelen, som han havde i entreprise af Christoffer Gabel, den nybagte enevoldskonges højre haand og tillige indehaver af den offentlige administration af øerne! Handelen gav saa godt et overskud, at Gabel havde raad til at afstaa fra en ret klækkelig gageforhøjelse, da han siden blev statholder i København. De arme færingere! Dengang havde de i hvert fald grund til klage.

Men – hvad angik den islandske monopolhandel, saa skulle den fremtidig kun kunne udøves fra København. Herfra skulle udredningen ske, og deltagerne maatte være bosat her i landet.

Forsaa vidt var Trelunds sejr ikke fuldstændig og Generalstaternes langt mindre. Der havde man i Holland drømt om at konkurrere København helt ud af den islandske handel, og i stedet for mistede man den allerivrigste foregangsmand i samme foretagende. En ringe trøst at det dog fortrinsvis blev hollandske skibe, Trellund benyttede sig af til islandsfærderne. Men Swarte Ruyter,

Jonge Graeff, hvad de nu allesammen hed, maatte turen omad København, ballastet eller med ladning, inden de kunne afskibes med den fjerne atlantehavsø som maal.

Det være sig nu langt fra, at Trellund i nogen maader brod forbindelsen med sit andet hjemland. Naturligvis ikke, i betragtning af hans økonomiske basis dersteds. Nej, han prøvede saa at sige paa at oprette en hollandsk koloni i den danske hovedstad. Statsmyndighederne havde uindskrænket tillid til den driftige handelsmand og laante ham villigt øre. Han fik i 1663 et personligt privilegium af betydelig rækkevidde.

Det paagældende kongelige aabne brev af 14. januar 1663 med dets 28 »artikler og punkter« er næsten ord for ord konciperet efter hans eget paa tysk skrevne forslag om »skibsbygningens og trafikens tiltagelse i Hans kgl. majestæts riger og lande.« Kollegieherrerne havde skullet raadføre sig med Hans Nansen, borgmesteren i København, inden de forelagde det til kongens godkendelse, som grundlag for en forordning, der ganske vist gik ud paa at bevilge borgerne i hovedstaden og Christianshavn en del af de samme rettigheder, som Trellund skulle have, men af hvilken adskillige punkter drejede sig om hans forhold alene. Saaledes det allerførste, der gav ham lovning paa en plads, stor nok til anlæg af baade skibsværft, savmølle og reberbane – og den skulle han have ganske gratis.

Her skulle være basis for hans virksomhed i det hele taget, baade for skibsbyggeriet og for handelen paa fjerne lande, paa Vestindien saavel som paa Ostindien og for hvalfangerfærderne til Grønland.

Det var jo især told- og skattelempelser, der blev bevilget saavel ham selv som hovedstadsborgerne i almindelighed. Med sin plan om at skabe en transithavn var han derimod for fremsynet. Forslaget lød ellers fornuftigt nok: »dass alle die Wahren, so Ich und alle anderen aus fremden Landen und von solchen Platzen, da selbige Wahren selber gewachsen oder gemacht, durch unsere Schiffe anhero bringen lassen, frei und ohne Zoll mögen eingebracht werden, damit der Handel in sothaner Stande möge gesetzet werden, dass die Leute, so an der Ostsee wohnen, diesen Ort nicht vorbei nachher anderen Landen passieren . . .«

Det kunne man alligevel ikke gaa med til. Ogsaa af den slags varer skulle der svares sædvanlig indførselstold. Tiden var endnu ikke moden nok til at imødekomme saadanne tanker om en veritabel frihavn.

Men som Trellund med sin familie i flere henseender fik en særstilling, baade formueretligt og med hensyn til deres gudsdyrkelse, saa skulle hans personale ogsaa have lempelser og blandt andet i de første ti aar fritages for »borgerlig tyng« , det være sig mandskabet fra hvalfangerskuderne, »kommandørs, harpunierer, bottelierer, linieskydere, spæksnidere, styrmænd«, hvad de nu

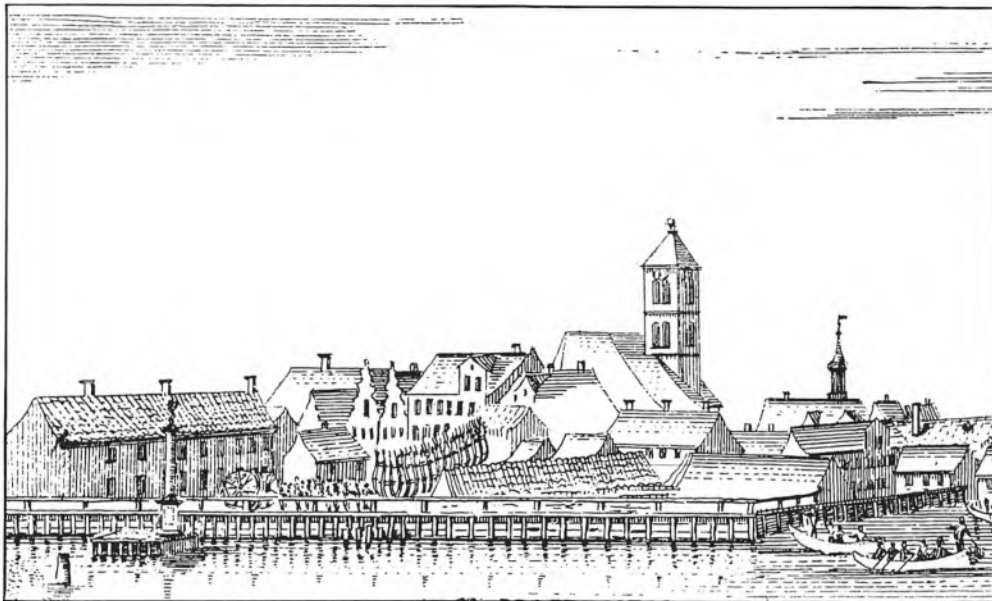

*Trellunds stort anlage
 etablissement paa Christians-
 havn var ikke mindst
 baseret paa hvalfangst og
 fiskeri under Island,
 de rigdomskilder,
 der gjorde det attraaværdigt
 at have monopol paa
 besejlingen af denne o,
 noget, som de dekorative
 figurer paa dette kort
 fra datiden
 tydeligt illustrerer.*

allesammen blev kaldt, saavel som haandværkerne paa skibsværftet. Til dette fik han lov at indforskrive tvende tømrermestre med tilhørende mestersvende og i det hele taget saa mange hollandske tommerfolk, som han havde brug for. Og for dem var det, han udvirkede den næsten mærkeligste bestemmelse blandt dem alle, nemlig at enhver i hans tjeneste i »klædedragt, riden og køren« maatte holde sig til »den hollandske manér« eller hvordan det ellers lystede dem.

Og saa siger man, det var bedre i gamle dage, da staten ikke blandede sig i alt muligt. Et saadant paabud ville vel næppe være nødvendigt i vor tid. Men paa den maade ville kanalbyen Christianshavns hollandske afstamning jo blive yderligere understreget.

For det blev dér, Jonas Trellund nedsatte sig. Ganske vist havde man lovet ham gratis grund, men da han selv tilbød at købe, slog man naturligvis til, og han erhvervede altsaa Jakob Madsens to gaarde i Strandgade med det tiliggende »fortov«, herunder havnebro og kran til skibenes kolhaling, samt to

Selvom perspektivet er forkeret og man næppe i enkeltheder kan stole paa dette prospekt af Christianshavn, ses dog tydeligt et skib paa bedding paa den senere Holms Plads, og de to gavlhuse bagved kan nok være Trellunds to bygninger, Strandgade 8-10.

havne. Trellund har selv beskrevet dem: »den store strækkende sig fra Peter Børtings hus (paa hjørnet af Strandgade) . . . og hen til vandet imod volden, den liden ved den sydvestre side af mit hus, jeg selv iboer.« Altsaa baade en inderhavn og en yderhavn, den sidste jo nok i hovedsagen identisk med den gamle Grønnegaards havn!

Det hus, Trellund selv boede i, var en bindingsværksbygning – nu Strandgade 4 – men op til det – nu nr. 6 – laa et ældre »stenhus«, en grundmuret renaissancebygning af type som de andre fra Christianshavns første dage, men med en »altan«, sandsynligvis paa tagryggen, et »Kikkenborg«, som man sagde dengang. Indvendig var der flisegulve og skorstene, eller som man nu ville sige kaminer, af udhugne sten, samt paneler med hyldeværk og udskaarne egetræsdøre. Ogsaa det andet hus var udstyret paa lignende maade, og her hang vel de mange malerier, Trellund havde. Det var ikke, fordi han boede finere eller mere fornemt end saa mangen københavnsk storborger i de dage, men kvaliteten af hans »skilderier« har muligvis været lidt bedre.

Bag husene laa den store have, som dels strakte sig over mod volden, dels ud til Kongensgade (Wildersgade) med lysthus og en stor fiskedam.

Men Trellund nøjedes ikke med Jakob Madsens gaarde og grund, selvom han nok i lighed med sine forgængere tilranede sig mere areal, end han var berettiget til, navnlig det areal over imod volden, hvor nu Christianskirken og B & Ws maskinhaller ligger.

Han købte ogsaa nabogrunden imod nord, hele stykket hen til hjørnegården ved Torvegade, og her byggede han i 1666 to grundmurede gaarde eller

huse, nuværende Strandgade 8 og 10. Murstenene hentede han fra statens lagre paa Slotsholmen, foreløbig uden at give en skilling for dem. Det var to herskabelige ejendomme, han lod opføre, med bindingsværkslænger bagud paa grunden, tildels vel de samme, som staar endnu – og med have og lysthuse. I nr. 10 var forhusets etager forbundet med en »italiensk trappe«, installeret i et bindingsværkstrappehus ud imod gaarden. Begge huse havde siden fornemme lejere, gehejmeraader og deslige, og har vel haft det i Trelunds tid allerede? Muligt har han dog bygget dem til bolig for sit overordnede personale? Ogsaa hans »overkommis«, hollænderen Christoffel Jansz Sol, mere kort kaldt Stoffel Jansen, maatte med familie flytte til København, og det samme gjaldt jo nok de to eller tre underkommisser, Mathijs Jaspersz, Bastian Nielsen og Peter Thomasz, af hvilke i hvert fald den midterste var dansk. Han boede siden – som »islandsk købmand« – i sin egen gaard paa torvet.

Da var hans tidligere herre og mester ikke mere i byen. Allerede 1668, et par aar efter, at de to nye huse var bygget, havde Jonas Trelund maatte optage et laan i dem. Det var saadan set en ærlig sag. Han har vel skullet bruge kapital til sine forretninger. Ja, det havde han ogsaa skullet det foregaaende aar, da han optog et laan paa 2000 rigsdaler i »Jakob Madsens to gaarde«. Og det skulle han nok atter det følgende aar, da »David Walter, kammerraad af Hessen« for et saa relativt ringe beløb som halvtredie tusinde daler fik underpant i hele Trelunds formue, i »alle hans havende eller bekommende, værende eller ikke værende middel og formue . . . huse, gaarder, ejendomme, flydende eller færende og faste varer, hvor de findes«. Det kunne synes noget letsindigt, at hofprædikant Johan Bremer endnu det følgende aar satte saa meget som 3500 rigsdaler i pant i de i forvejen prioriterede »Jakob Madsens gaarde«, og det viste sig at have været yderst letsindigt!

Det trellundske eventyr stundede mod sin ende!

Var det i det hele taget blevet til noget eventyr i mere positiv forstand? Næppe nok, hvis man blot regner med hans virksomhed, som han drev den med sæde paa Christianshavn. Var det altsammen slaaet fejl, siden han flyttede fra Amsterdam og mistede den nære kontakt med sit andet hjemland? Ja, men hans familie havde jo sat mange penge i hans danske foretagender? Det havde de unægteligt – og det kom til at svie til dem ogsaa!

Selvom Trelund endnu i 1663 var optaget med nye planer, blandt andet om anlæg af et væveri paa Færøerne, hvis indbyggere han i kraft af sit handelsmonopol udsugede mest muligt, og hans islandshandel stadig var i fuldt flor, saa sløjede den af allerede aaret efter. Saa fulgte i aarene 1665-67 krigen mellem England og Generalstaterne, da Danmark stod paa de sidstes side, og der saa at sige ingen trafik var paa Nordsoen. Hermed var Trelunds skæbne beseglet.

Det havde gaaet altsammen, saalænge svigermor i Amsterdam betalte vekselne. Men i 1669 sagde hun stop. Og desto værre var det, at Trellund ogsaa var kommet i stor gæld til fjerne led af familien. Sin kones halvonkel, Arnould Pelt, og sammes moder skyldte han i 1669 ikke mindre end 40.000 rigsdaler. Allerede det foregaaende aar var der truffet foranstaltninger til at faa denne gæld betalt!

Ganske vist kom Arnould Pelt til København, velanbefalet af den hollandske regering, men Trellund nægtede slet og ret at skylde ham noget! Sagen maatte for retten, og inden Højesteret naaede at give Pelt ret, havde Kongens foged allerede været paa Christianshavn og det i Kgl. majestæts eget ærinde. Nemlig byfogden paa Christianshavn, Erik Pedersen Grøn, ledsaget af generalfiskalen eller kammeradvokaten, hvad man nu skal kalde ham i vore dages sprog, i egen person. Den høje embedsmand havde ikke tøvet med at udføre den kgl. ordre, som han havde faaet dagen før, om straks at gøre udlæg i Jonas Trellunds bo, »saa Vi frem for hans andre kreditorer kan vorde skadesløs«. Overfor disse rettens og kronens repræsentanter turde Trellund nok ikke paastaa, at han heller ikke skyldte kongen og kronen penge. Sine modkrav kunne han ikke dokumentere, for han havde ikke sine bøger hos sig, sagde han. Rettens tunge hjul sattes i sving, og rettens betjente gik fra rum til rum i det herskabelige hus med papirer og protokoller, registrerede og vurderede. Bohave, husgeråd, alt løsøre: trævarer, skilderier, postelin, sølv, tin, kobber, messing, bliktøj, sengeklæder, som rubrikkerne lod i den skrevne forretning.

Trævarerne var møblerne: borde, stole, lænestole, skabe, spejle, blandt de sidste et par med ibenholtssramme. Og saa var der »et lidet bord med et instrument udi«, et slags klavicordium vel? To udtræksskiver var der ogsaa, formodentlig med hollandsk udtræk! Og hollandsk var i hvert fald det kostbareste af alt bohavet, et »tresur«, et slags skuffemøbel, sat til 69 rigsdaler. Det dyreste ikke blot af alle møblerne, men ogsaa mere kostbart end noget af malerierne. De var ellers boets største aktiv – tilsammen over 500 daler værd. Der var ialt en fyrretyve stykker, altsaa en halv snes daler i snit for hvert enkelt. Ingen stor pris, synes man nu, men hvad? Det par sorte heste, som stod i Trellunds stald, satte man til 76 rigsdaler, og det var endda med baade seletøj og vogn.

Og billederne var vurderet af en sagkyndig mand, »Abraham Vogter, kontrafejer«, alias den noksom bekendte kunstner Abraham Wuchters, særlig anvendt som portrætmaler, saavel af kongen og kongehuset som af mere »nedrige« stænder. Han havde sat værdien af de trellundske billeder fra to – for et lidet landskab – til 40 rigsdaler for »et søstykke om storm«. Et par andre landskaber kom dog op på 30, saavel som et andet søstykke – muligvis uden storm – og to figurbilleder, baade »et stort stykke med et nøgent billede« og »et nøgent kvindebillede«.

Særlig udtømmende er Wuchters beskrivelse ikke, han nævner ikke et eneste kunstnernavn, men man kan jo nok ud fra titellisten gøre sig en forestilling om, hvordan samlingen har taget sig ud. Motiverne var dem, man yndede i datiden, tre sostykker, otte landskaber, af dem et »brabandsk«, eet kokkestykke, seks »bataljer«, smaa og store, samt elleve figurbilleder, fem bibelske scenerier og tre allegorisk-mytologiske, nemlig to »sotriumfer« og »De tre gudinder«, altsaa Paris' dom, hvortil endelig kommer et med titel: Had og Nid, og et gammelt »effitafium«. Det er dem alle, alle de »skilderier«, som Jonas Trellund maatte lade glide sig af hænde, hvor let eller tungt han nu ellers har taget det.

Hvor de siden havnede vides ikke. Maaske i kongens kunstkammer? De nødtorfte titler giver ingen sikre fingerpeg, selvom nogle af dem nok kunne svare til »gamle hollændere« i vore dages kunstmuseum. Men selvom det er lidt usædvanligt med »et brystbillede Susanna« – den dame plejer man jo mest at se i hel figur – saa vil det nok være for letsindigt at identificere maleriet i Trellunds samling med Kunstmuseets kendte Jordaens! Og dette maa vel ogsaa nærmest betegnes som et knæstykke. Andre bibelske emner hos Trellund var »Judit og Hollefernis«, Maria med barnet, Maria billed med Josef, De hellig trej konger og Kristi begravelse. Vist har man billeder med delvis samme motiver paa Statens museum, men ingen ved, om de i sin tid hang i Strandgade.

Man ved derimod, at hverken malerierne eller det øvrige løsøre eller begge dele tilsammen kunne dække kronens krav paa Trellund. Og da han ikke anviste videre at gøre udlæg i, hans bøger med oversigt over hans udestaaende fordringer havde hans »aparte bogholder i Holland«, ja saa var der ikke andet at gøre end ogsaa at »skrive« hans faste ejendomme, hans huse og gaarde med plads og skibbro og kran, dog saaledes at selv enevoldskongen maatte respektere Hans Nansens arvingers første prioritet paa 2000 daler. Endda var der 1817 rigsdaler og fire skilling, som man slet ikke kunne skaffe nogen sikkerhed for.

Andre panthaveres krav blev tilsidesat. Der havde paa Kgl. majestæts vegne været rejst sag imod Trellund, inden *de* fik deres pantebrev helt i orden. Saa stod de der med en lang næse, baade kammerraaden og hofprædikanten. Det gjorde saadan set ogsaa Trellunds hollandske familie.

Trellund selv stak af fra det hele!

Det var ganske vist fra allerhøjeste sted strengeligen blevet betydet ham, at han i det mindste med sin egen person maatte indestaa for sin gæld. Men det brød han sig fejl om og flygtede. Tilbage i Strandgade sad hans familie, hans to umyndige døtre i hans søsters varetægt. De kunne næppe drive forretningen videre som i sin tid Karen Jakob Madsens. Maaske har de haft nogle indtægter, bolværkspenge og leje for kranen, der stadig kunne bruges. Ellers stod det meste og forfaldt.

Kongen saa ikke nogen fordel i at overtage ejendommene, og andre kunne jo ikke røre dem. Indtil en driftig mand med det rette vovemed optraadte paa arenaen. Det var Lorentz Tuxen, som øjnede en chance.

Lorentz Tuxen, sonderjyde af fødsel, var en af de mange lavere kgl. bestillingsmænd, der forstod at benytte sig af deres forbindelser i hofkredse. Som dronningens ridefoged paa Hørsholm slot havde han nu da ogsaa vovet liv og lemmer i krigens tid, været med i sammensværgelsen mod svenskerne paa Kronborg. Staten blev ham paa den maade baade tak – og penge skyldig. Takken havde han faaet, pengene kneb det mere med. Saa var det, han fik kig paa Trellunds gaarde paa Christianshavn. Det var ikke svært at faa kongens tilladelse til at prøve paa at realisere dette store forfaldne etablissement for saaledes at skaffe sig selv sit tilgodehavende fra staten. Staten kunne jo ikke risikere noget, for den skulle selvfølgelig først have sine penge ud –

Men Lorentz Tuxen skulle aldrig have blandet sig op i den affære.

Han fik kun ærgrelser og besvær og pengetab ud af det. Der kom en mand med en slæde i vejen eller rettere sagt en mand og en kone, enkekone for at sige det helt nøjagtigt. Gift var de altsaa ikke, men soster og broder. Hun var hofpræsten Bremers efterladte ægtefælle, der var født Moth. Og det var i denne forbindelse det allerværste, set fra Tuxens standpunkt. Broderen var nemlig Johan Moth, sekretær i Tyske kancelli, og dertil en lovtrækker af større dimensioner.

Der gik papir i sagen, kan man nok sige. Endnu ligger der i Rigsarkivet en tyk pakke papirer som et minde om Tuxens og Moths langvarige holmgang. Fjederpennene har spruttet henover manganen ru papirflade, ført af skriverne baade ved under- og overret, paa Christianshavns raadstue saavel som i hofretten, ja, oppe i selveste højesteret. Der faldt to domme ved denne foruden flere ved de lavere instanser.

Det var spørgsmaalet om kongens forret fremfor for præsteenkens, Moth først hagede sig fast i. Men forholdet var nu engang det, at præstens pantebrev ikke var blevet tinglyst, for kronens krav var rejst. Tuxen fik medhold baade ved byting, raadstueret og højesteret. Alligevel ville Moth ikke give op.

Og saa kom det ham til gode, at han havde allieret sig med Trellunds efterladte familie, hans to døtre, Catharina Margaretha og Eleonora, samt deres grandonkel fra Amsterdam, Paulus Pelt, en bror til Trellunds svigermor. Christianshavns byfoged kom siden med spydigheder i anledning af, at de to pigebørn paatog sig faderens sag udi hans »live og velmagt«. Det forekom ham »noget usømmeligt, at umyndige børn vil gøre deres myndige fader umyndig, saa det gamle ordsprog kommer nu ret for dagen, at kyllingerne vil lære hønen«.

Naa, netop i sin velmagt kunne Trellund vel ikke siges at være. Men turde han ikke komme til København, vovede han sig saa langt som til Flensborg, der

Det er ikke et billede fra dagliglivet i det 17. aarhundredes København, maleren saa detailleret har gengivet, nej, det er sceneriet fra den skelsættende dag i 1660, da enevoldsmagten blev proklameret. Men det, som interesserer mest i nærværende forbindelse, er udsigten mod Christianshavn midt i baggrunden. Det er det ældste prospekt af de store grundmurede gaarde i Strandgade, i hvert fald af samme type som Trellunds.

laa udenfor kongeriget – og sendte derfra skriftlig godkendelse af børnenes handlemaade, ligesom han gav Moth fuldmagt til at optræde paa sine vegne.

Det lykkedes virkelig at faa reduceret det kgl. krav med nogle 100 rigsdaler. Trellund havde nemlig givet i hvert fald noget i bytte for de 20.000 mursten, han i sin tid havde faaet til opførelsen af de to strandgadeejendomme, og det kunne bevises, at der var flere leverancer, han ikke havde faaet nogen betaling for overhovedet, leverancer af vadmelsstrømper, lindetræer eller hvad det nu ellers var. Alligevel havde staten fremdeles penge til gode hos ham.

Tuxen mente naturligt at have vundet sagen, da han med en højesteretsdom i haanden kunne kræve otte mænd udmeldt til vurdering af Trellunds ejendomme. Han havde imidlertid taget storligen fejl.

Døre og vinduer var lukket snært til, da de den 17. oktober 1673 kom til stedet, og det eneste aabne vindue blev straks smækket i af en »kvindesperson«. Og først efter at man nogen tid havde buldret og banket paa døren, blev det lukket op igen. Gennem det maatte man saa føre forhandlingerne med Magnus Culmann, den kongelige notar i hovedstaden.

Det var nok under paavirkning af hollandske retssædvaner, at denne embedsmand optraadte. Han havde siddet og ventet inde i huset et par timers tid, inden han kom i funktion, paa den maade nemlig, at Moth og Pelt stod bagved ham og hviskede til ham, dels hvad han skulle spørge Tuxen og byfogden og deres følge om, dels hvad svar han skulle give paa deres spørgsmaal, ja, i det hele, hvad han skulle sige til dem! Og det gik i hovedsagen ud paa, at der trods højesteretsdommen atter var taget stævning i sagen – videre kom man ikke. Byfogden og de otte mænd maatte gaa bort med delvis uforrettet sag.

Saa maatte man turen igennem én gang til. Tonen i den kgl. stævning til højesteret var denne gang let irriteret. Den var jo da ogsaa udformet efter Tuxens klagende ansøgning. Og dommen var klar nok. Men saa var der atter gaet en rum tid. Først i november 1674 blev Trellunds ejendomme endelig vurderet. I alt deres forfald blev de sat til 7500 rigsdaler.

I alt deres forfald? Ja, godt saa der efterhaanden ikke ud, hverken indendørs eller udendørs. Og Tuxen var ved at miste modet. Men saa prøvede han paa, om det dog ikke kunne lykkes ham at faa Moth til at erstatte de tab, Kgl. majestæt og han selv havde lidt, ved at sagen saaledes var blevet trukket i langdrag. Denne gang var det for hofretten, de kgl. betjentes værning, at sagen blev indstævnet, og parterne fremlagde deres skriftlige indlæg. Moths fylder henved en snes foliosider i retsbogen. Ogsaa Tuxens var vidtløftigt, og han kunne ikke tilbageholde at udtale sin undren over, at Moth som »en kongetjener og en med ed forbunden undersaat skulle turde understaa sig at disputere hans egen herre og konge dennes ret og interesse«. Hofretten dømte virkelig Moth til at betale nogle af skatterne – men siden frikendte højesteret ham ogsaa i saa henseende.

Dette pergamentskode, som svarer til maalebrevet, gengivet her foran side 22, er det første adkomstbrev paa den grund i Strandgade, der nu optages af nr. 6 og af en del af nr. 4. I almindelighed er disse ældste skoder længst forsvundet, men dette maaske gemt, fordi det sammen med Trellunds ejendomme atter vendte tilbage til kronen?

Nu skrev man 1677! Seks aar var forløbet, siden Tuxen havde faaet den kgl. tilladelse! Mellem hofrettens dom og højesteretsdommen laa der et par aar, og allerede i marts 1675 havde Tuxen ladet sig Trellunds ejendomme tilslaa paa den afholdte auktion. De var udbudt for 5000 rigsdaler, men der var ingen andre lysthavende. Han fik dem for 5010. Købesummen var helt utilstrækkelig til at dække gælden. Hans Nansens arvingers fordring beløb sig nu til 3025 daler, og trak man de tiloversblevne 1985 fra kongens tilgodehavende, saa restede der fremdeles 2889 og en halv rigsdaler af dette!

Det var helt haabløst, ikke mindst naar man tog ejendommenes tilstand i betragtning. Frelsers kirkes vordende bygmester Lambert van Haven havde med andre sagkyndige anslaaet de udgifter, der ville være forbundet med en istandsættelse, til 6197 daler. Og samtidig satte de samme mænd »de to gamle huse . . . med tilliggende liden nødtorfing plads foruden haugen« til kun at være halvtredie tusinde daler værd mellem brødre!

Det tilhørende raaderum var nemlig blevet meget formindsket, ja, beskaaret paa næsten alle sider. Det terræn, som i fordums tid Jakob Madsen havde inddiget, over imod »hans egen« skanse, var saaledes i 1675 blevet overdraget feltherren Hans Schack, og selvom kronen siden købte det tilbage, var det for her at bygge de militære laboratorier, saa det forblev skilt fra »Jakob Madsens gaarde«, i hvert fald indtil B & W i vore dage atter samlede området. Og

arealet ind imellem, baade paa den ene og den anden side Strandgade, skænkede kongen til Johan Moth! Der saaledes absolut ikke var faldet i unaade paa grund af sin retshaveriske fremfærd, men tværtimod fik ligesom et plaster paa saaret, fordi det ikke var lykkedes ham at føre sin sag igennem. Har der alligevel været ligesom lidt muggent ved de kongelige rettigheders fortrin for præsteenkens? At Moth ikke fik noget ud af omraadet, og at først hans enke en menneskealder senere fik skøde paa det, er en anden side af sagen.

Men dertil kom, at en stor del af »fortovet« udfør Strandgaden, baade udfør de nye gaarde fra 1666, men ogsaa en del af det udfør Jakob Madsens gaarde var udlagt til, ja, formelig indhegnet og indplanket som plads for . . . den nye kirke ved Grønnegaards havn!

Det var ikke sært, at Tuxen efterhaanden var ved at give op, især ikke naar man betænker, at bygningerne var gaaet mere og mere i forfald.

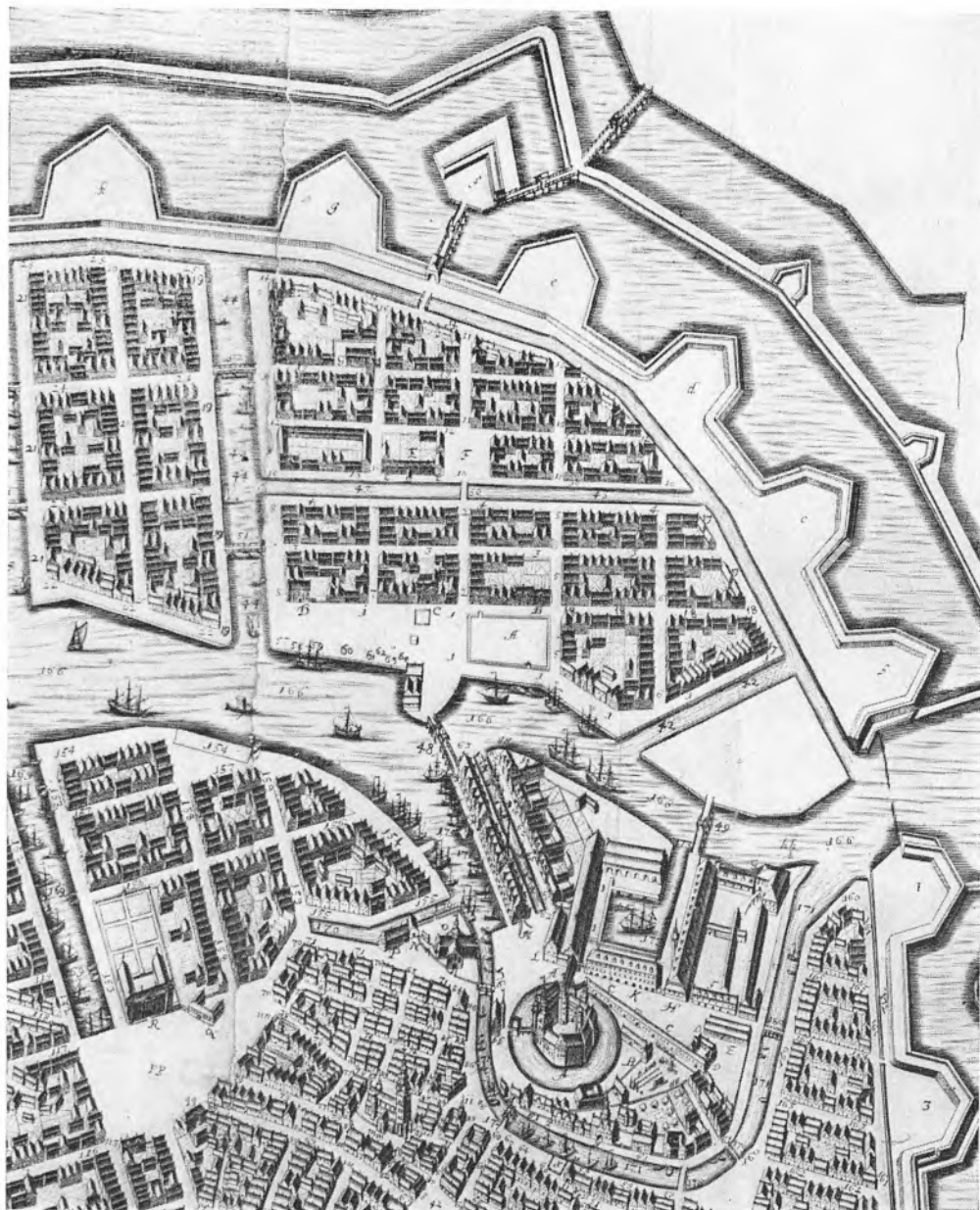
Det var lige ved, at de laa halvt i ruiner, allerede da de otte mænd i 1673 synede dem, saavidt de kunne komme til. Ruiner er maaske saa meget sagt, men slemt saa der ud indendøre, ogsaa hvad det nagelfaste inventar angik, i hvert fald i det gamle grundmurede hus, som Johan Sem i sin tid havde bygget. Paa gulvet i den store sal i andet stokværk laa den udhugne kamin i stumper og stykker. Vejr og vind havde frit spil gennem de tomme, brøstfældige vinduesrammer, og altanen turde man slet ikke gaa op paa, fordi bjælkerne under den var pilraadne! Og ikke blot var trappen fra gaarden op til »stolpehuset« helt borte, det samme gjaldt ogsaa alle udbygninger i begge gaarde, bryggers saavel som staldene. Under disse omstændigheder var det heller ikke underligt, at de fleste planker var væk paa skibbroen i havnen, snarere mærkeligt, at »kranen fandtes ved magt, saa at derved endnu kølhalede skibe«.

Og de svage kvinder, »Trellunds fattige soster og børn« havde ikke kunnet forhindre, at man simpelthen var begyndt at brække pakhuset ved havnen ned! Tuxen havde ellers ladet dem blive boende, for at de kunne have tilsyn med bygningerne. Nu fik han i februar 1677 etableret militærvagt for at værne om kongens ejendom.

Men i samme maaned det følgende aar 1678 gav han endelig op og afleverede sagens akter i rentekammeret mod behørig kvittering for modtagelsen. Alt, hvad han ellers havde haft ud af det, udover besværet og ærgrelserne, var et direkte tab paa 230 rigsdaler i procesomkostninger. Mange penge i de dage!

Kongen havde saamænd heller ikke spundet guld ved aktionen. Og det blev ingenting til med de soldaterbarakker, man et par aar senere fablede om at ville bygge i Trellunds gaard. Lige saa lidt som det var blevet til alvor med en lidt ældre plan til et større anlæg i stil med Nyboder. Ikke mindre end 25 blokke skulle der bygges, paa opfyldt terræn mellem Lille Sofegade og Christianshavns vold, som den 1668 var blevet forlænget langs den senere Lange-

Man havde i Christian I's tid, under Griffenfelds styre, store planer om udvidelse af Christianshavn, der skulle være en større og tæt bebygget bydel, saaledes som det er vist paa Resens fugleperspektiv, af hvilket her er gengivet et udsnit. Man ser paa det ogsaa den plads – A – ved Strandgade, som 1672 blev udvist til en ny kirke med tilhørende kirkegaard, og som beskar det gamle tilliggende til Trellunds gaarde. De er forovrigt markeret med et stort B.

brogade. Alt hvad der kom ud af dette paatænkte kasernebyggeri, var de to længer eller stokke, som blev opført i tilslutning til de nyanlagte militære laboratorier, en kaserne for det faste artilleripersonale, og kommandanten paa denne, tøjmesteren Johan Jakob Wilster, fik 1684 »i henhold til underdanigst gjorte fortjenester«, gavebrev paa »alle de kgl. prætensioner vedrørende Jonas Trellunds gaard i Christianshavn«.

Saa var det løb omsider – og pludselig til ende. Den trellundske æra paa Christianshavn dermed helt afsluttet. Hvordan det derefter gik hans »fattige

børn« vides ikke, hvis det da ikke var den ældste af dotrene, »det vanføre menneske ved navn Cathrine Margrethe«, som en menneskealder senere var indlogeret et sted i Lavendelstræde og fik fattighjælp. Men faderen, Jonas Trelund selv? Han endte sine dage som klog mand! Nede i hertugdømmerne, ikke i Flensborg, hvor han opholdt sig under processen, men i Frederiksstad, som han var flyttet tilbage til, efter at myndighederne havde gjort ham helvede hedt i Husum. Heller ikke dengang saa man blidt paa kvaksalvere og den slags.

Det var sandelig ikke, fordi han ikke havde haft søgning i Husum, ingenlunde! Hans kure lykkedes, og han blev søgt af alle slags syge, blinde, døve, lamme, og han helbredte dem alene ved bøn uden at bruge medicin. Hans ry voksede, stadigt strømmede der syge mennesker til ham, ja, gaden udenfor herberget, hvor han boede, var næsten spærret af de mange køretøjer. Men da han som Jesus selv helbredte en afsindig, belagt med lænker, blev han beskyldt for at øve trolddomskraft, og det blev forbudt at søge ham. Saa var det han fortrak til Frederiksstad, hvor han før havde boet, og her døde han kun en maanedstid senere, den jyske borgmesterson, der havde drømt om at beherske de syv have og virkelig været paa vej til det.

*Flere projekter i datiden
beskæftigede sig med
anvendelsen af det endnu
under vand staaende
omraade, der laa mellem
det ældste Christianshavn
og den ny vold langs
den senere Langebrogade,
færdig i 1668.
Der var blandt andet planer
fremme om her at skabe
et nyt Nyboder,
saaledes som det er vist
paa dette kort
fra omkring 1670.*

ET FARLIGT NABOSKAB

EN eksplosion i fyrværkerkammeret havde i 1647 været årsagen til, at Christian IVs allerede dengang berømte tøjhus brændte. Alt hvad der var over de svære hvælvinger, som dækkede kanonhallen i første stovværk, blev ødelagt. Det var nær ved, at den aldrende konge i sin opfarendhed havde lagt haand paa felttøjmesteren, der ellers kastede sig næsegrus i støvet for monarkens fødder, ydmygt bedende om tilgivelse. Skandalen blev kun forhindret ved, at tilstedeværende rigens raader lagde sig imellem og bad kongen for Guds skyld ikke forivre sig. Man vidste jo endnu ikke, hvis skylden var. Kongen var ikke i tvivl, og da krigsretten havde frikendt tøjmesteren, fablede han om at indanke denne dom, afsagt i hans eget navn, for kejseren! Det blev dog ikke til noget, begribeligvis –

Foreløbig blev det heller ikke til noget med flytningen af fyrværkerkammeret, det militære laboratorium, noget, man ellers havde planlagt straks efter branden. Og selve tojhuset kom kun langsomt paa fode. Inden taget blev rejst, gik der otte aar.

Der gik næsten tredive aar, inden det farlige laboratoriearbejde blev forlagt og virksomheden flyttet, ikke overvættets langt, set i alenmaal, men der blev lagt vand imellem. Man flyttede tværs over havneløbet, hvor man havde købt en større plads af feltherren Schack, han, der havde haft overbefalingen under Karl Gustavs belejring af hovedstaden.

Det vil sige, man købte den egentlig tilbage for 3000 rigsdaler i 1676, nemlig den »paa Christianshavn over for Tojhuset beliggende og nyligst opfyldte plads, saasom den nu forefindes indplanket med det derpaa opsatte hus«, arealet identisk med de tvende pladser, som greven havde faaet skode paa blot et aar tidligere, tilsammen henved 3 tonder land eller et omraade halvt saa stort som Kongens Nytorv. Der havde allerede været skrevet skode paa det før, i 1671, men det var blevet »kasseret«, uvist af hvilken grund, ligesom man heller ikke ved, hvilke planer feltherren har haft med det. Men han fuldførte altsaa den inddæmning og opfyldning af en del af Gronnegaards havn, som før var paabegyndt. Det var jo Jakob Madsens skanseplads, det drejede sig om, eller fire af de oprindelige storgrunde, som Christianshavn havde været opdelt i efter den endelige udstykningsplan, de samme, som i sin tid Sivert Beck, Christoffer Urne og Daniel Sinclair havde tegnet sig for, den første for de to, som laa ud imod Strandgade, men uden at nogen af d'herrer havde faaet virkelig adkomst paa dem, saa lidt som de havde ladet dem opfylde eller bebygge.

Omraadet maalte 200 alen paa den ene led, nemlig langs Overgaden neden Vandet og ud imod stranden eller havneløbet, og paa den anden 192 alen. Jakob Madsens skanse ved stranden saavel som det stykke vold, der løb fra den hen til kanalen, er nok blevet slojft og jorden brugt til opfyldningen. Disse fæstningsværker var jo blevet overflodige, efter at den del af Christianshavns vold, som ligger ved Langebrogade, var blevet anlagt nogle aar i forvejen.

Det var altsaa i Christian Vs regeringstid, at købet blev endelig sluttet og laboratoriet bygget. Christian V var ikke blot den vin- og jagtglade, den meget joviale monark, som borgerne hilste fra deres vinduer, naar han red gennem staden. De drak kongen til, og han greb pokalen, tømte den og smed den over sit hoved – i tusinde stykker mod stenbroen. Skont næppe nogen større begavelse, tog han sig ogsaa ivrigt af regeringen, ikke mindst hvad angik landets forsvar, hær og flaade. Endnu gemmes hans egenhændigt skrevne memorialer, private huske- og ønskesedler, optegnelser om, hvad der i de enkelte aar fore-

*Feltherren Hans Schack,
Københavns kommandant
under svenskernes belejring,
er typen paa mændene
fra Frederik III's sidste aar,
den unge enevældes mænd,
og blev den første
greve Schack-Schackenborg.
Hvad hensigter han havde
med sine christianshavnske
grunde vides ikke. Det var
imidlertid ham, der lod
fuldføre den første
opfyldning og bebyggelse
paa hjørnet af
Christianshavns kanal
og Overgaden.*

stod at udføre, og om, hvordan det økonomisk kunne lade sig gøre, de sidste regnestykker ofte skrevet med barnligt ubehjælpssomme tal. Den enevældige konge har siddet og summeret op, hvad der nu kunne blive tilovers, efter at hans familie havde faaet deres appanager.

Men desværre findes disse optegnelser ikke gemt saa langt tilbage som til den tid, laboratoriet først blev anlagt, og man ved saaledes ikke noget om, hvorvidt det skyldtes majestætens personlige initiativ, at det eksplosionsfarlige fyrværkerarbejde blev forlagt til Christianshavn, til nogle ret primitive bygninger paa den tidligere Schacks plads. Men det var selvfølgelig kongen, som udstedte de respektive befalinger til anlægget, blandt andre den efter hvilken købesummen, de 3000 daler, skulle udredes af land- og soetaten i fællesskab, naturligt nok paa et tidspunkt, da tøjhuset og dermed laboratoriet var fælles for hær og flaaede.

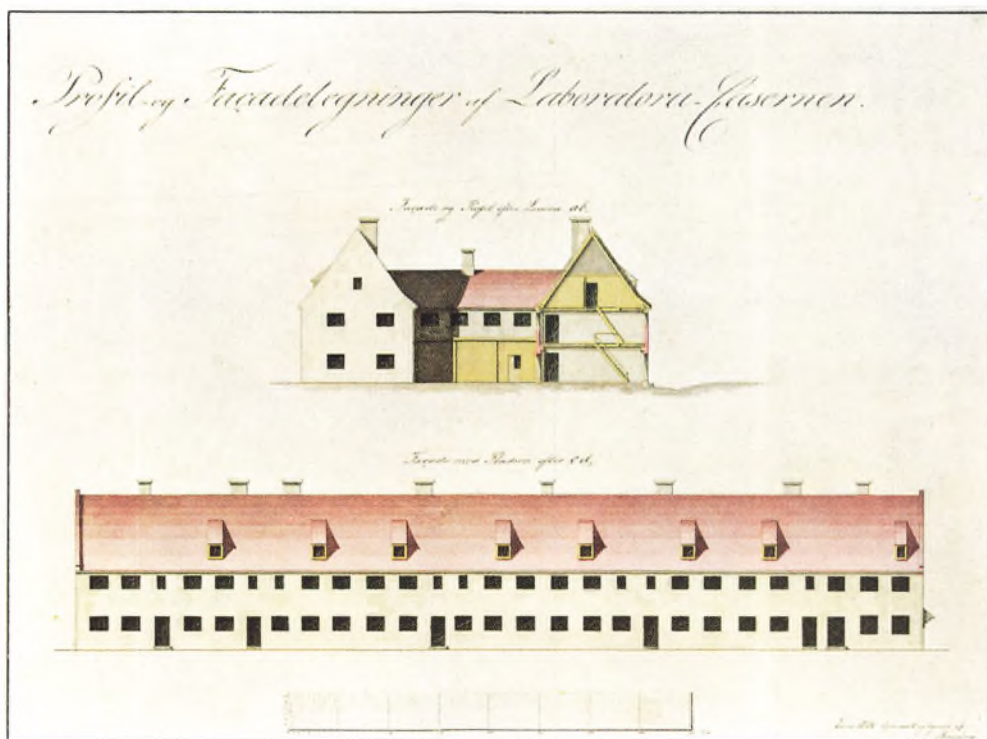
Man har vel regnet med, at det nye etablissement laa tilstrækkeligt afsides i denne, lidet bebyggede del af Christianshavn. Alligevel skete der skade nok endda, dengang det hele blot et par aar efter anlægget første gang sprang i luften. »Formedelst Guds vejr og tordenslag,« som det siges og videre, at ulykken »foraarsagede saadan tummel og alarm i vejret, at vinduerne og tagene, i de huse, som endogsaa laa langt derfra, sprunget udi mange tusinde stykker . . .«

Ikke sært, at man foreslog laboratoriet flyttet, da det godt et aarstid senere blev til alvor med kasernebyggeriet paa Christianshavn. Det var ellers folk, som havde tilknytning til virksomheden, som skulle indkvarteres her, nemlig de fornævnte bøsseskytter eller tøjhusfolket, som man ogsaa sagde, det faste artilleripersonale, der hidtil havde boet blandt søfolket i Nyboder. Bestemmelsen blev taget i efteraaret 1680, og den 27. november samme aar satte kongen sit navn under en paaskrift paa tegningen til det projekterede anlæg: Efter dette dessein skal barakkerne paa Christianshavn for bøsseskytterne med grundmur bygges.

Tegningen eksisterer næppe mere, derimod en anden, halvandet hundrede aar yngre, da kasernen endnu stod saa godt som uforandret. Og desuden kan man den dag i dag bare gaa ud i Kastellet og kigge paa »stokkene« derude. De er af omtrent samme type som dem paa Christianshavn, to etages teglhængte bygninger. Der var to længer derude, hver 166 alen lang, opført af murermester Evert Jansen, atter en hollænder, saa det var ikke sært, der blev brugt hollandske mursten, men dog tillige flensborger-, bremer- og amagermursten. Man sparede, hvor man kunne, naturligvis. Stilladstømmeret skulle siden anvendes til skillerummene.

Man talte dengang om »18 nyopbygte vaaninger«, af hvilke de to, nr. 9-10, var forbeholdt tøjmesteren alene og en enkelt den skole, som blev knyttet til etablissementet, mens der i de resterende blev indkvarteret ialt 45 familier, altsaa artilleribetjente af forskellige grader, artillerimestre og bøsseskytter, hvad de nu hed. Alt i alt drejede det sig om en to-halvtrediehundrede mennesker, voksne og børn, af de sidste saa mange, at man mente det fornødent at ansætte en særlig skolemester for dem. I det hele altsaa et lille afdelt samfund indenfor det større christianshavnske.

Bosseskytternes barakker,
hovedstadens første
artillerikaserne, blev bygget
efter samme monster som
„stokkene” i Kastellet.
Det tolængede kompleks
ses paa adskillige af de kort,
der gennem tiderne er
optaget af laboratoriet.

Men – det farlige naboskab med laboratoriet var ikke blevet bragt til op-
hor, og det synes et Guds mirakel, at det ikke gik værre, da det et par aar
efter atter »ved ulykkelig hændelse opføj«.

Man har en meget malende beskrivelse af denne begivenhed, saa tidstypisk
i sin maner og sine detaljer, at den hidsættes næsten i sin helhed:

»Den 16. juni 1683 om morgenen ved halvgaaen 7 klokkeslet er det paa
Christianshavn staaende laboratorium, hvorudi granater og fyrkugler vorder
forfærdigede, ganske og aldeles med alt det som var derinde, løst og fast,
tilligemed bygningen opføjjet saa aldeles, at end ikke noget af bygningen kan
findes eller ses, hvor den har staaet – og det med et saa fast ubeskriveligt slag,
hvorved husene her og der har rystet ikke anderledes, end et jordskælv havde
været for haanden . . .«

»Men den allerstørste skade er denne, at ved denne ulykke over 10 menne-
sker er blevne forbrændte og faaet ubodelig skade. Det var et ynkeligt spek-
tacul, idet man hist og her de i stykker slagne mennesker, en del døde og for-
brændte saa sort som kul, en del halvdøde og parterede, har set ligge. Men
eftersom det ved livsstraf har været forbudt, at ingen i fornævnte laboratorium
med noget brændende turde indkomme, og ingen af de derinde værende er

bleven i live, som kunne referere og berette, formedelst hvad tilfald det er opflojet, saa kan man ikke heller den egentlige aarsag tilkendegive . . .«

Maaske var det gnisterne fra en kniv, der blev skærpet, som havde forarsaget eksplosionen, gisnede man. Men et held i uheldet var det, at netop dagen før var et antal færdiglavede granater blevet fjernet fra laboratoriet, og »at de hid og did flyvende fyrbolde hverken havde gjort skade paa mennesker eller huse –«. Men mange mil ud paa landet havde folk hort rabalderet og virkelig troet, det drejede sig om en jordrustelse!

Nu var man vel saa blevet klog af skade og fortrod, man ikke havde flyttet laboratoriet? Aknej, aknej! »Man er nu i færd med at bygge et andet laboratorium, hvilket noget videre imod strandsiden vorder oprettet«, slutter den oven citerede beretning.

»Eftersom laboratoriet ved fyrværkeriet ulykkeligen opgik, og alle materialer bortføj og straks beordres igen at arbejde«, stod der forrest i den memorial, som Wilster opsatte, blot 4 dage efter eksplosionen, en fortegnelse over de redskaber, der var fornødne til at fore arbejdet videre, »to bakker hver tre korter lange med deres skaft, et dusin underskellige hollandske bakker med 3 skafter«, trug, haarsigter, store og smaa vægte, o. s. v. o. s. v. »En vedokse, to haandøkser« var de sidste numre paa den lange liste. Og inden en maaned var omme, var man i gang med opførelsen af de nye bygninger. Men man maatte ogsaa bruge nogle tusind sten til reparationen af artillerikasernen, som – bogstavelig talt – ikke var gaaet ram forbi ved eksplosionen.

Alle gode gange tre hedder det som bekendt. Men i dette tilfælde blev der *ikke* nogen tredie gang. Der fandt i hvert fald kun de to større eksplosioner sted i den næsten 200-aarige periode, laboratoriet paa Christianshavn bestod. Nu var det nok heller ikke de største krudtoplag, der fandtes paa det, de var henvist til de egentlige krudttaarne, som blev opført i selve voldens bastioner. Men virksomheden, paafyldningen af granater, kardæsker og almindelige geværpatroner, medførte naturligvis, at der maatte opbevares visse kvanta krudt paa selve stedet. Det krævede for den sags skyld fremstillingen af baade »Ernst- und Lustfeuerwerck«. Mens den første betegnelse dækkede den egentlige skarpe krigsammunition, gjaldt den anden, hvad man nutildags alene betegner som fyrværkeri. Og fabrikationen af det spillede en ret fremtrædende rolle i hine dage, da man ikke kunne fejre nogen offentlig festlighed af betydning uden affyring af raketter, sole, og hvad det nu ellers hed, i større eller mindre maalestok.

Men som folk vænner sig til at bo paa en vulkan, saa levede tøjhusfolket deres daglige liv uden tanke for det farlige naboskab. Og mens der oprindeligt laa et ubebygget bælte mellem laboratoriepladsen og den borgerlige bebyggelse, saa skød denne sig efterhaanden helt ind imod det plankeværk, som betegnede grænsen for det farlige område.

Mellem det og den tidligere trellundske gaard – Strandgade 4 – laa dog endnu ned imod aar 1700 det sumpede, stadig tildels vandfyldte areal, som kongen allerede i 1670erne skænkede til Johan Moth, uden at denne i sin levetid fik noget gjort ud af det. Men grundene paa den anden side Kongensgade, ind imod kanalen, Bornehusgraven, som man dengang gerne sagde, blev noget tidligere gjort klar til at bebygges. Det skyldtes »strenge og mandhaftige« mænd, militærpersoner, hvem naboskabet med det farlige laboratorium ikke kunne skræmme. Men forresten var det for laboratoriets anlæg, at de overtog grundene, oberstlojtnant Diderik Busch den, som stødte nærmest op til laboratoriet, og kaptajnlojtnant i den kgl. livgarde Hans From den næste hen til Sofiegade. Oberstlojtnanten byggede i hvert fald ogsaa for andre end sig selv. Til hans hus imod Overgaden sluttede sig bag ud mod Kongensgade fire »brakker« eller 4^{1/2} vaaninger, som de ogsaa blev kaldt, nemlig da Busch's eftermand i besiddelsen, oberst Johan Anthon Ellenberger, i 1689 solgte ejendommen til brodrene Wodroff, ligeledes begge militærpersoner, kaptajn Herman Albrecht og garnisonsauditor Johan Conrad Wodroff. Efternavnet i vore dage jo husket som led i det frederiksbergske gadenavn. Men det er nu givet efter en slægtning til de to brodre. Paa Christianshavn blev navnet hængende ved ejendommen i Overgaden en tid lang efter, at den var kommet paa andre hænder.

Paa naboejendommen blev allerede From afløst af en civilperson, Lorentz Mikkelsen, som ellers ejede en molle uden for Vesterport, og genboejendommen igen, paa den anden side Sofiegade, var fra første færd i borgerlig besiddelse. Ogsaa her stod der lejevaaninger, spekulationsbyggeri. Bryggeren Espen Nielsen, ejer af den tilstodende gaard, siden Heerings, fik kongens skode paa den øde og ubebyggede plads i 1672. Siden ejede hofretspræsident Niels Simonsen grunden med paastaaende vaaninger. Maaske var det ham, der havde bygget dem? Han havde flere lignende foretagender andetsteds i byen, indtil det gik ham som saa mange andre spekulanter. Han satte det hele til. 1688 maatte han endda forsmædeligt vandre i stadens arrest!

Det var dog ikke udelukkende paa grund af hans byggespekulationer. Han havde ogsaa drevet handel, saaledes paa Færoerne eller Færo, som man dengang sagde, i fællesskab med assessor Herman Brekling i Strandgade. De var blevet uenige, og i første omgang trak Brekling det korteste straa, da var det ham, der maatte udstaa en »ubillig og efter vrang bevisning forhvervet arrest«. Men saa blev der nedsat en formelig kommission paa to mand til at domme parterne imellem, og deres afgørelse blev dels stadfæstet, dels skærpet ved højesteret. Den gik helt igennem Niels Simonsen imod. Det var ham, der uden foje havde paafort Brekling den kostbare proces, »og i saa maade tilføjet ham største spot, tids-, nærings- og kreditspilde«. Saa han skulle ikke alene, udover hvad han ellers blev tildomt at betale, udrede ham en skadeserstatning, et saa betydeligt

beløb som 5000 rigsdaler, og da det var noksom bevist, at retspræsidenten ikke blot havde begaaet falsk, raderet i regnskaberne, men i det hele taget givet en urigtig sagsfremstilling, saa kendte retten rimeligt nok, at han burde have forbrudt sin præsidentstilling! Det var saa dybt et fald, som næsten tænkes kunne.

Hans efterfølger paa gaarden i Overgaden blev en fynsk herremand, justitsraad Christian Lassen paa Krumstrup. Snarest var det nu nok hans mere kendte fader, Jens Lassen, som først overtog ejendommen ved en udlægsforretning i 1696. Jens Lassen var baade bekendt og berygtet. Under belejringen havde han gjort sig fortjent som en »sand patriot«, baade med raad og daad. Men han, begyndt som skriver eller noget i den retning, blev i samme periode en af kronens største kreditorer og følgelig siden en jorddrot af mere anseligt format, besidder af halvsjette tusinde tonder fynsk hartkorn. En stor del af det maatte han dog aflevere igen, han havde som saa mange af sine lige ikke orden i papirer og regnskaber, omtales forøvrigt ogsaa som en stor bondeplager. Krumstrup hørte til de hovedgaarde, det lykkedes ham at beholde, og som altsaa efter hans død 1706 faldt i arv til en af sønnerne, velsagtens sammen med ejendommen i Overgaden.

Det var uanselige lejevaaninger af den gængse rækkehustype, kun i én etage, som laa paa den lassenske grund. Men der var heller ikke større stads ved bygningerne nærmere hen imod laboratoriet, mindst ved Wodroffs vaaninger, usle halvtags huse, næsten skure med naturligvis kun ét stokværk.

Men med opfyldningen til laboratoriet og de tilstødende ejendomme var der omkring aar 1700 vundet nyt land i den vig af Grønnegaards havn, som hidtil havde strakt sig næsten helt ind til kanalen.

Hvad var det imidlertid blevet til i den modsatte ende af den gamle vinterhavn, henimod Knippelsbro og ud imod »Strømmen«, der hvor man havde fablet om opførelsen af Christianshavns nye kirke?

Som adskillige af de
 ældre christianshavnske
 retstrætter først fandt deres
 endelige afgørelse
 ved datidens overste
 danske domstol,
 herredagen, blev flere
 retssager efter enevældens
 indførelse indanket for
 den nye højesteret.
 Man ser her Christian V
 præsidere i denne, tydeligt
 nok i allongeparykkernes
 storhedstid.

NYE RETSTRÆTTER OG NY FALLIT

KRIGSUDBRUDET i 1657 havde sat en stopper for det kirkebyggeri, man dengang havde tænkt paa at starte ved Grønnegaards havn. Og selvom den gamle, interimistiske kirke ved Dronningensgade blev mere og mere brøstfældig, var det i de første aar efter freden ikke til at tænke paa at faa den afløst. Egentlig havde det været Christian IVs mening, at den nye kirke skulle ligge centralt i byen, ved torvet, hvor man da ogsaa havde slæbt sten sammen til grundvolden, men tanken om en kirke udmod havnen blev ved at spøge, og tanken tog omsider fastere form. Næmlig efter at Christianshavns sognepræst og kirkeværger havde henvendt sig til kongen med et bønsskrift:

Den uforlignelige nød formedelst den store fare, vi dagligen se for øjne paa vores meget skrøbelige og ubekvemme kirkehus, driver os allerunderdanigst at søge Eders kgl. majestæt med allerunderdanigst bøn og begæring, det Eders majestæt af faderlig omsorg for sine kære og tro undersaatte her i denne stad – og fornemmeligen til Guds ære, ville lade gøre allernaadigst anordning til en ny kirkebygningens begyndelse, at fornemmeligen en bekvem plads dertil maatte udvises, som udi nuværende bekvemme sommertid kunne opfyldes, og grundvoldet lægges med de stene, som borgerskabet efter Eders kgl. majestæts hr. faders, salig og højlovlig ihukommelse, Frederici Tertij allernaadigst anordning for 3 aar siden dertil haver ladet fremage . . .

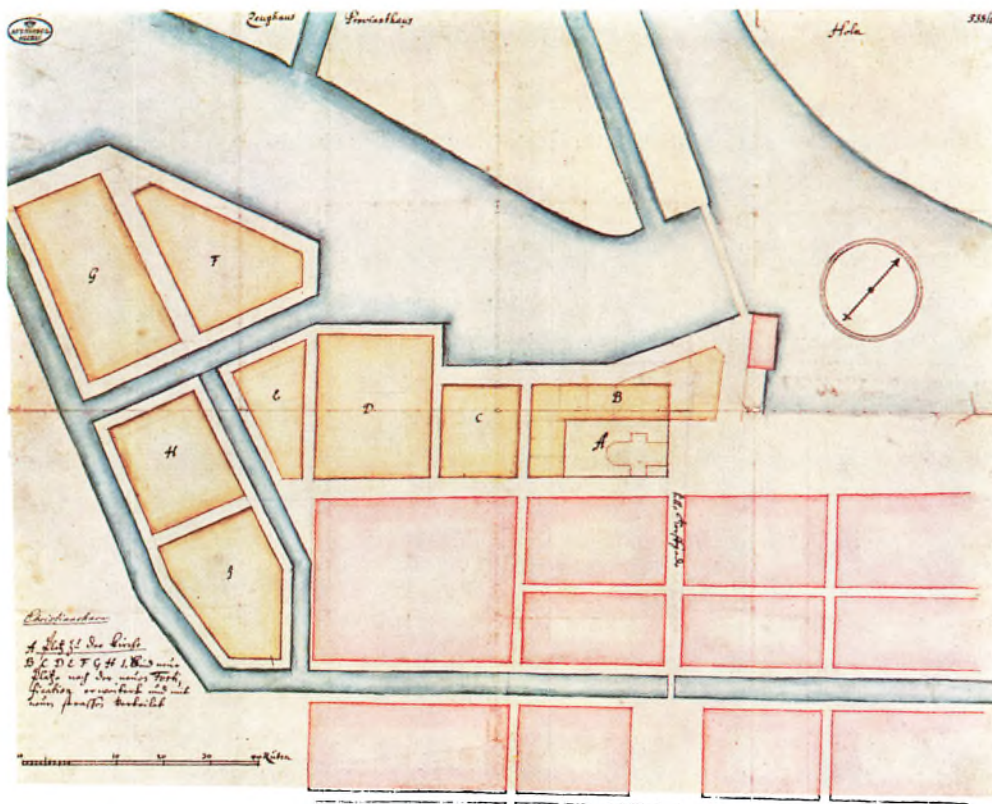
Supplikken var dateret den 4. juni 1672, og tre uger efter forelaa en kgl. befaling om udvisning af kirkepladsen, udfærdiget efter ordre af den dengang endnu stormægtige Griffenfeld. Der stod ikke noget om, hvor kirken skulle ligge, og den kgl. ingeniør Gotfred Hoffmann, som skulle afmaale pladsen, maa vel have faaet mundtlig besked desangaaende. Det blev i hvert fald »imellem de forderste huse og stranden«.

Og da han »over samme sted ingen dessein vorfunden havde,« som han skriver paa sit gebrokne sprog, saa havde han selv lavet en tegning. Men det var mere end en plan over de eksisterende forhold, det var i virkeligheden et projekt, der fuldstændig ville have ændret Christianshavns byplan – hvis det nogensinde var blevet ført ud i livet. Saa havde Grønnegaards havn allerede dengang været forsvundet, og kompakte boligkarreer var blevet bygget langs nye gader og kanaler paa terrænet over til den dengang nyanlagte vold ved Langebrogade, altsaa paa hele det omraade, der nu beslaglægges af B & W og Sukkerfabrikkerne. Hoffmann har nok ikke alene taget initiativet til denne byplanlægning. Han har sikkert handlet i overensstemmelse med Griffenfeld, og det er da ogsaa i denne forbindelse betegnende, at netop paa det fugle- og fremtidsperspektiv af København, som præsidenten Peder Resen et aar senere udgav til kanslerens ære, genfinder man i hovedtrækkene Hoffmanns projekt.

Foreløbig blev kun kirkepladsen, selve byggegrunden og den paatænkte kirkegaard, udmaalt, afsat og indhegnet – saaledes, at den tog noget af Trellunds havneplads, ja skellet skar tværs igennem et pakhus. De mænd, som vurderede Trellunds ejendom, var noget i tvivl om, hvordan de skulle forholde sig overfor dette faktum.

Men nu var det jo, at Christianshavn blev indlemmet i hovedstaden, saaledes som det saa ofte før havde været paa tale. Det skete 1674 i henhold til et tre aar ældre forslag fra det dengang ny kommercekollegium, men man tog ikke dettes indstilling om, at de tre magistratspersoner skulle optages i den københavnske magistrat til følge. Det fandt kollegieherrerne ikke, der var grund til. For, som Griffenfeld egenhændigt tilføjede i betænkningen: »den

Da den kongelige ingeniør,
 Georg Hoffmann,
 skulle tegne en plan til
 anlæg af en ny kirke
 paa Christianshavn,
 paa hjørnet af Torvegade
 og Strandgade, projekterede
 han samtidig udbygningen
 af de indtil da ikke
 opfyldte områder bag
 Christianshavns vold
 med en række nye gader,
 karreer og kanaler.
 Planen fik imidlertid ingen
 praktisk betydning.

ene borgmester havde over aar og dag været af byen, og den anden ikke i lang-
 sommelig tid søgt raadstuen.« Christianshavn blev inkorporeret og dens magi-
 strat slet og ret »afskaffet«.

Et held at sognepræsten Rasmus Byssing var en aggressiv natur. Nu var han
 alene om at søge kirkesagen fremmet.

Da statskollegiet samledes første gang efter det snart følgende nytaar 1675,
 forhandlede man om religionens sager for at »temoignere den skyldige tak-
 nemmelighed mod Gud for fremfarne aars forlente sundhed og velstand«. Og
 aarsagen var en lang supplik fra netop den strengt ortodokse Rasmus Byssing, et
 bønsskrift, der først og fremmest jamrede over alle de mange fremmede tros-
 bekendelser, der trivedes paa Christianshavn. Ikke blot fordi sligt i og for sig
 selv var højst forargeligt, men det medførte tillige, at mange børn døde uden
 overhovedet at være døbt, ligesom andre paa en halv snes aar eller deromkring
 stadig løb rundt uden at være holdt over daaben. Ja, selvfølgelig var de høje
 herrer i kollegiet betænkelige ved denne tilstand. Skønt – paa den anden side
 gik det næppe an at være for fremfusende. Man maatte navnlig behandle de
 hollandske sofolk, som boede i staden, med en vis forsigtighed. Ellers risike-
 rede man, at de stak af, saa »ingen andre her i landene skulle kunne findes,

som kursen og handelen paa Guinea, Øst- og Vestindien, samt andre pladser, forstaar og kender«.

Det, som laa Byssing mest paa sinde, var nu nok opforelsen af den nye kirke paa Christianshavn. Hvilket heller ikke vandt udelt tilslutning. Man maatte da først være klar over, om indbyggerne derude i det hele taget var i stand til at holde en kirkebygning ved lige? Og den valgte byggeplads? Det var jo hele stadens plads, det kommunale skibsværft, som det ikke var let at faa placeret andetsteds. Endelig skulle man, som Jens Juel sagde, ogsaa huske paa, at blot man stak spaden en halv alen i jorden, kom vandet frem!

At ogsaa privatfolk mente at have rettigheder paa arealet, blev der ikke snakket noget om ved den lejlighed. Peder Borting, den tidligere ejer af hjørnestedet paa den anden side Strandgade – »raadhuset« – havde heller ikke protesteret, men tværtimod lovet at ville skænke 200 rigsdaler til kirkebyggeriet. Var det Griffenfelds fald, der fik denne usympatiske person, denne ojentjener, der skammelig forraadte sin herre, Kaj Lykke, til at fortryde sit tilsagn? Eller havde han først ikke anet, hvor kirken skulle ligge? Han var i hvert fald borte, da man havde faaet kongen til at bortgive, hvad han mente var hans private ejendom, og ville nu enten have den tilbage eller erstatning.

Københavns magistrat, nu ogsaa raadende paa Christianshavn, kunne i denne ny forbindelse fremsætte den gamle paastand: »at samme plads skal tilligemed Trelunds gaards fortov være en del af en København tilhørig gammel havn, kaldet Grønnegaards havn, hvilken sig sonden fra Langebro fra Strommen haver indbøjet og der gjort en sikker og belejlig havn, hvor Københavns skibe af alders tid skal være oplagte til vinterleje«.

Men det lod sig vel nok gøre at give Guds sit og byen dens! Kirkepladsen burde fortsat være viet til »sin gudelige og højfornodne brug«, men omraadet langs den, »ud imod Strommen og dybet burde af kongen forundes Københavns og Christianshavns borgerskab, trafikerende menighed og skipperlav til en fælles bradebænk og kolhaleplads der at opsætte, som til sofartens og kommersens fortsættelse højlig gjordes fornøden, som derved mærkelig kunne tiltage ved egne og fremmede skibes bekvemme reparation«.

Det var jo saadan set den allerede herskende tilstand, man ønskede konserveret. Og det var ikke engang Borting, som havde ladet pladsen opfylde, ligesaa lidt som han i lighed med lodsejerne nord for Langebro havde anlagt nogen havn paa sit fortov. Nej, udfør hans gaard var der blevet fyldt op med skrald. Her havde Christianshavns almindelige losseplads længe været, og siden var grunden blevet jævnet paa kirkens bekostning. Man kunne jo tillige fremlægge de gamle adkomstdokumenter, som i sin tid havde været baaret i rette for herredagen. Borting paa sin side havde imidlertid ogsaa dokumenter, baade papirer og pergamenter, skøderne paa ejendommen lige tilbage til det aller-

første, det som Christian IV i 1630 havde udstedt til svigersønnen, statholderen Frants Rantzau. Som dette lod ogsaa de følgende paa grunden med fortov og havn ud til dybet. Og da Borting solgte hjørnesteedet, havde han forbeholdt sig at søge godtgørelse for kirkepladsen. Nu ville han have sin ret.

Magistraten kunne saa hævde, hvad den ville, ogsaa komme med spydighed om, at Borting vel i det mindste ville holde sit løfte. »Og hvis mod formodning ej skulle ske, at han da dertil af høje øvrighed eller ved retten maatte tilholdes, anseende at slige gudelige lofter mod Gud og til hans æres forfremmelse bor med al velvillighed fyldestgøres og efterkommes«.

Borting stod paa sin ret. Og da byfogden paa Christianshavn havde henvist sagen til højesteret – saa lykkedes det ham som en »norsk og vidtfraboendes mand« at faa sagen inkamineret for retten allerede i sommeren 1678.

Det var en lidt kilden affære for de herrer dommere at tage stilling til. Kongebud stod ogsaa i dette tilfælde mod kongebud. Efter en »sentens, som ej blev afsagt«, skulle sagen refereres for kongen, »højest bemeldte Hans kgl. majestæts allernaadigste vilje derom allerunderdanigst at fornemme«.

Ja, sligt spytslikkeri var typisk for enevoldstiden. Man tør næppe kalde det for en retsafgørelse, daarligt nok tale om en salomonisk dom. Men Borting kom ikke til at betale de 200 rigsdaler til kirken paa sit eget fortov. Den blev nemlig slet ikke bygget. Og da han ikke nævnes mellem Frelsers kirkes velgørere, er han næppe paa anden vis blevet holdt til sit givne løfte.

Hvordan dette saa ellers er gaaet til, saa kom hans fortov inden udgangen af samme aarhundrede i fast, privat besiddelse. Og langs det blev Lille Torvegade fortsat ud til stranden, her ved en kajgade forbundet med Brogade, dengang endnu kaldt Langebrogade. Men dette gadeanlæg og i det hele bebyggelsen af arealet mellem Brogaden og Torvegades forlængelse lob sandelig heller ikke af stabelen uden kval og strid. Her drejede det sig igen om et af de famøse fortov!

Den trofaste læser, som er kommet igennem det første af denne bog, vil vel nok være klar over, hvad man forstod ved fortov i denne forbindelse. Men dengang havde ordet paa en maade flere betydninger, og det er pudsigt at se, hvordan datidens retskloge jonglerede med betegnelsen, naar det gjaldt at vende retten.

»Alle fortove udi købstæder ere og intet andet end paa landet forthe, som efter Jyske lovs første bog 51. kapitel skal have til alle tofter eller gaarde udi by ere, og dog skulle være alle mands til sit brug og deres handlings nytte, ligesom fortove udi købstæderne, enten de ligger ud til stranden, alminding, torv eller algade, de ej maa bebygges af deres tilliggende gaardes ejermænd«.

Det er i en raadstuedom fra 1681, man finder denne juridiske udredning, der søger sin basis helt tilbage i kong Valdemar Sejrs jyske lov af 1241. Reglen fandt dog virkelig et par aar senere optagelse i Danske lovs 5-10-50.

Dommen var fældet i en sag mellem byfogden og indehaveren af fortovsgrunden umiddelbart syd for Brogade, Johan Moock, ikke at forveksle med sekretæren i Tyske kancelli Johannes Moth. Skont næppe saa retskyndig som denne, fik ogsaa Moock adskilligt at gøre med de danske juridiske myndigheder.

Johannes Moock var antagelig tysker eller maaske snarere hollænder, formodentlig den domestik af dette navn, som Cornelia Bickers, den store handelsmagnat Jokum Irgens efterladte enke, anbefalede til de danske statsmyndigheders bevaagenhed. Siden blev han borger og husejer paa Christianshavn, og som saadan henvendte han sig til sin »durchleuchtigster grossmächtigster König« med sin bøn om uhindret at maatte drive sin virksomhed til egen og samfundets nytte.

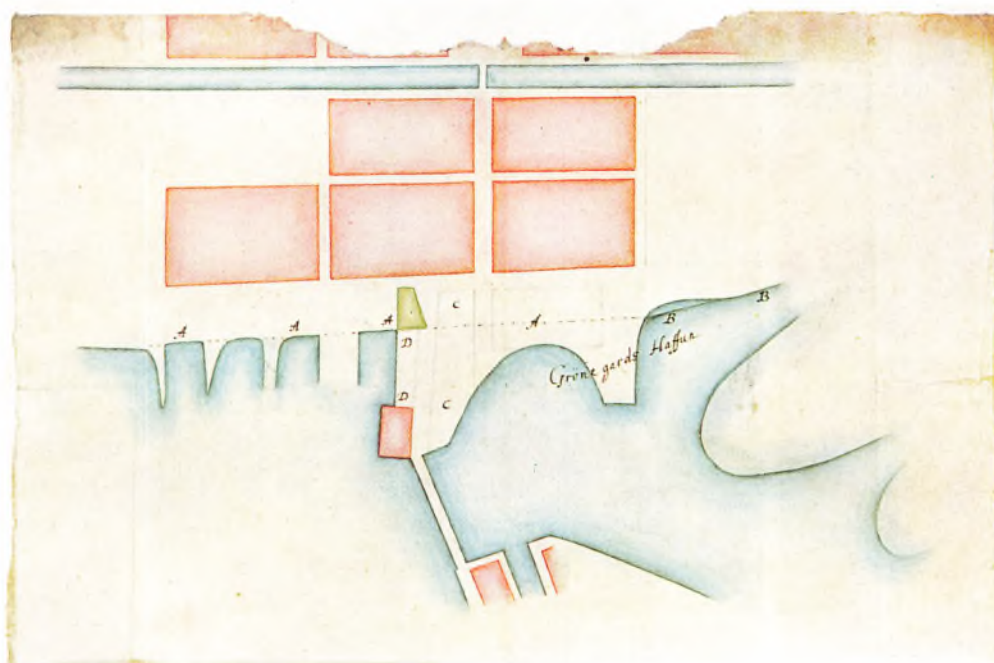
Han havde tildels de samme planer som Trellund og ville anlægge »eine Saage Mühlen von Winde getrieben, gleich man unzehlbaahre in Hollandt, hatt, als auch . . . eine Schiffbauveren.« Men da han i april maaned 1681 indgav denne memorial, havde han allerede i mere end et aar været i karambolage med underfogeden paa Christianshavn, som ville forholde ham retten til at bygge paa den grund, han aaret før havde købt, altsaa fortovet syd for Brogade, solgt ham af den noksom bekendte Carl v. Manderns enke. Det var egentlig hende, der var skyld i miseren. For inden hun solgte fortovet, havde hun ladet det indhegne og sat plankeværket saadan, at det dels stod paa selve Brogades grund og dels lukkede for den passage, der »altid« havde været langs bolværket fra Langebro og hen til Lille Torvegade, hvis forlængelse altsaa paa det tidspunkt allerede var en kendsgerning. Sligt kunne magistraten naturligvis ikke tolerere og paa selve juleaftensdag 1679 var det blevet paalagt at udlægge gaden i dens tilborlige bredde af 24 alen, og at »afmaale en gades plads til losning og almindelig kørsel langs bolværket imellem Langebro og Lille Torvegade.«

Saa gik ruletten! Den 7. marts blev der afsagt raadstuedom mellem Moock og Sejr Eriksen, og det var under den forudgaaende rettergang, at man, som foran meldt, henviste til reglerne i Jyske lov. Det gjorde dommen ogsaa: Fortovet maatte ikke bebygges, men skulle forbeholdes »det almindelige bedste og menige mands brug og nytte«. Med mindre da Kgl. majestæt ville fastsætte nærmere regler for disse fortovs udnyttelse.

Maaske var det den sidste passus, som fik Moock til at gaa til kongen, og saa skulle Gottfred Hoffmann se paa sagen. Han kunne kun gentage, hvad han ogsaa havde sagt, dengang han skulle udvise kirkepladsen, at han ikke i hele sin tjenestetid havde »vernommed« eller set nogen plan af omraadet – sit eget fremtidsperspektiv har han ikke regnet med i denne sammenhæng – og forøvrigt indeholdt »de første karter, hvorefter Christianshavns gader vare anlagte og pladserne uddelt« overhovedet ikke noget om byggepladser paa hver side Langebrogade, ja engang ikke noget om en gade sammesteds. Og det er jo

Den eneste detailtegning af Grønnegaard's havn saa nogenlunde dens første udstrækning blev udført af ingeniøren Georg Hoffmann i anledning af stridighederne om de hristianshavnske „fortove”.

Disse ses nord for Knippelsbro udnyttet til anlæg af mindre privat-havne, mens den gamle vinterhavn endnu dengang, i 1680erne, optog området syd for broen.

rigtigt nok, det kan man overbevise sig om den dag i dag. Men Hoffmann gjorde, hvad man nutildags ikke kan noksom paaskonne, han optog en skitse, den ældste og vistnok den eneste detailplan af området paa begge sider af Amagerbro – med de oprindelige smaahavne ud for Strandgade nord for broen, og syd for denne – Grønnegaard's havn! Et udmærket anskueligt billede af denne, endnu dengang svarende til Trellunds en hel del aar ældre beskrivelse.

Naa, det var jo ikke af historiske grunde, Hoffmann tegnede kortet. Men for at majestæten skulle faa et indtryk af forholdene. Positivt indstillet overfor den paatænkte bebyggelse var ingeniøren imidlertid ikke og mente forøvrigt, at fortovsretten for samtlige ejendomme kun strakte sig til »Grønnegaard's havne-strøm«, men mere end de to trediedele af Moock's plads laa udenfor den linje, Hoffmann havde markeret som grænseskel!

Maaske har Moock følt sig for og faaet noget at vide om modviljen overfor hans paatænkte bebyggelse. I hvert fald var det nu, han robede sine planer om at bygge savmøllen og skibsværftet. Men det fik han ikke uden videre lov til. Der skulle først indhentes votum fra den kommission, som i de aaringer arbejdede med regulering af det københavnske gadenet i det hele taget. Og saa var han ligevidt. For herrerne i denne kommission – med en bror til Griffenfeld, som ikke var fulgt med kansleren i faldet, Albert Gyldensparre hed han, i spidsen – mente, at den omstridte gade var uomgængelig nødvendig! Og det

havde fra middelalderen været en gylden regel, at der kunne eksproprieres arealer til gadeanlæg mod passende erstatning. Saa det kunne Moock ikke sætte sig imod, og det hjalp ham intet, at han fik kgl. bevilling paa at maatte besidde sin plads efter sit skode, saalidt som at hojesterets senere faldne kendelse fik omtrent samme ordlyd, og dommerne saadan set ingen hensyn tog til de subtile juridiske udlægninger i raadstuens afgørelse.

Navnlig anlægget af kajgaden gjorde det umuligt for ham at udnytte pladsen paa den paatænkte maade, og hvad angik erstatningen, saa skulle han gøre meget sorgelige erfaringer. Det trak forøvrigt noget i langdrag med gadens anlæg, og først i 1688 blev der efter kgl. befaling udmeldt vurderingsmænd til at fastsætte værdien af pladsen og dermed erstatningssummens størrelse. Men saa tog Moock aabenbart munden lidt fuld, var efter, hvad der blev hævdet fra magistratens side, ligesaa »rundtalende« i sin paastand om, hvad han havde givet for grunden, som i sine andre argumenter. Og i modpartens sagfremstilling dukker argumenterne fra den længst underkendte raadstuedom frem igen! Der var jo ingen, som havde villet berove Moock hans ejendom, man ville blot have ham til at gøre ligesom hans naboer og genboer, der villigt nok havde arbejdet med paa gadeanlægget, betale hvad det udfør hans grund havde kostet. Nu havde byen maattet lægge ud for ham. Hvis han kunne disponere ligesaa frit over sin erhvervede ejendoms »fortov og gade« som over selve grunden, saa var det at befrygte, »at gaderne og torvene ikke ville blive sikre herudi staden«.

Og selvom det virkelig passede, hvad Moock havde hævdet, at han havde givet over 1000 rigsdaler for pladsen, saa var det urimeligt, naar han nu forlangte 1300 i erstatning for en syvendedel af den!

Efter eget sigende havde den stakkels »fattige mand« indgivet 22 – to og tyve bønkrifter om at faa sine penge, inden politimester Claus Rasch rykkede ham til undsætning i en lang, lang anbefalingskrivelse. Da skrev man Anno 1700!

Magistraten havde overfor hans stadige krav ligesaa stadig hævdet, at man ingen penge havde og henvist ham til Kgl. majestæt. Ja, saadan fortalte Moock ogsaa selv: Nu var for faa dauge hos mig en raadmand her i staden, som gav mig til svar, »Kan I faa Hans kgl. majestæts allernaadigste befaling, at borgmester og raad maa tage penge paa rente, Eder at betale med, som vi maa i den nu paabydende grundtakst dekortere, saa skal vi straks betale Eder, og det er den nærmeste vej for endelig at komme engang til ende«.

Saaledes skrev han i ny supplik fra 1701! Politimesterens indlæg fra aaret før, der dog var fremkommet paa direkte kgl. anfordring, havde ikke fort til noget resultat, og det til trods for, der var udgaaet to kongebud til magistraten, som slet og ret sad i hvert fald det første og formodentlig begge overhørig. Hans nævnte supplik, nr. 24, maa have affødt en ny kgl. ordre, der paabød nedsættelse af en kommission til undersøgelse af hans krav! Og da

Endnu omkring midten af det 19. aarhundrede, da Heinrich Hansen udførte sit billede af gaardinterioret fra Strandgade 6, havde det grundmurede gadehus bevaret sin oprindelige karakter med de to stokværk over kælderen, saaledes som det var opført i Christianshavns første dage. Det bindingsværks sidehus med den saakaldte Tordenskjolds Pavillon – bygget længe efter soheltens død – stammer derimod fra det 18. aarhundrede.

denne godt et aars tid efter havde udført sit arbejde, kunne der endelig udstedes eksakt paabud om betaling. Moock havde beregnet sin erstatning til 1316 rigsdaler, hvortil kom renter i – femten aar, 1687-1702, ialt 1092 rigsdaler! Men kommissionen reducerede beløbene til henholdsvis 351½ og 291 rigsdaler 4 mark 7½ skilling. Som skulle udbetales af stadens første »paalæg«.

Saa skulle man da tro, at den enevældige majestæt kunne faa sin vilje og den stakkels Moock sine penge. Ak nej, ak nej! Han fik dem aldrig! Først i aaret 1709 blev det paalagt magistraten at ligne udgiften paa byens indvaanere og udbetale beløbet til hans enke – »dog ej videre end fordringens første kvantum uden nogen renters beregning«.

Af savmølle eller skibsværft var der intet blevet.

Men bebygget blev pladsen. Der kom til at ligge fire ejendomme ud imod Brogade og et par stykker imod Strandgade, herimellem baade et sæbesyderi og en ankersmedje. Siden blev der flere, men helt ned imod vor tid bar ejendommene præg af, at det var Brogade, der var facadegade. Husrækken vis à vis, altsaa Brogades ulige numre, var af ældre dato, fra omkring allerede 1680. Men hvad angaar bebyggelsen af det yderste stykke af Torvegade, saa fandt den ogsaa først sted hen i 18. aarhundredes begyndelse. Fortællingen herom hører

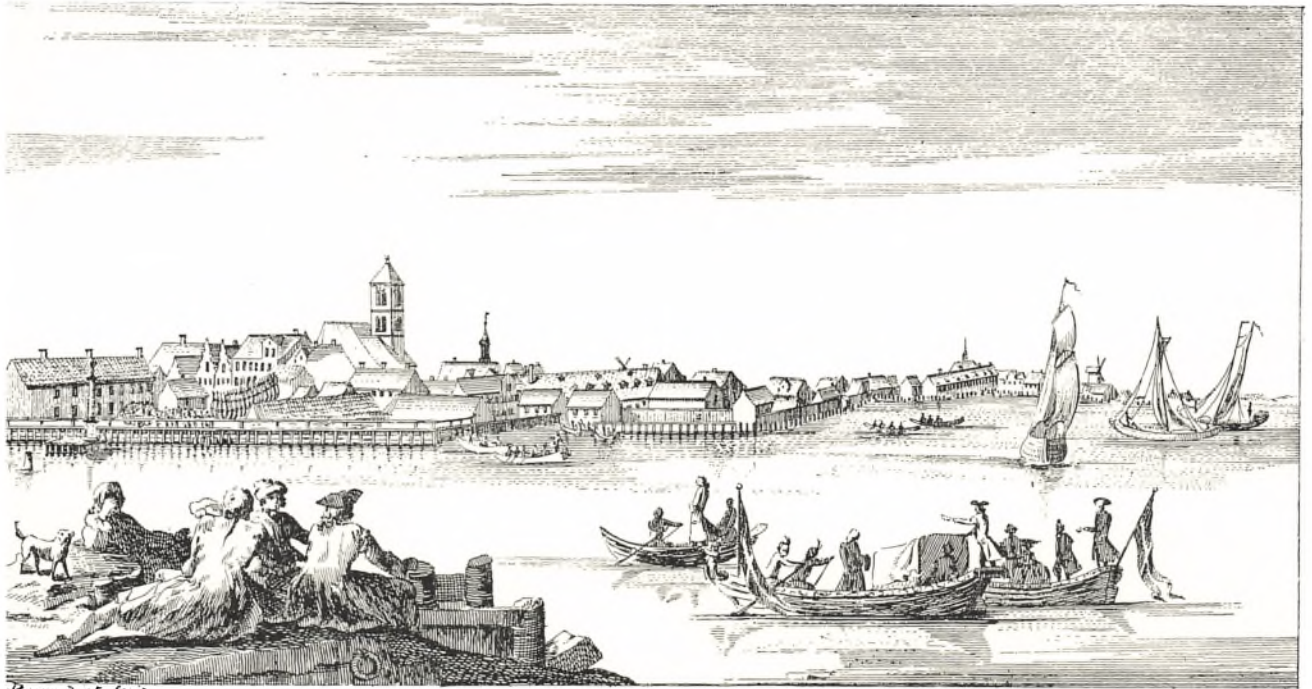
imidlertid til i sammenhæng med beskrivelsen af, hvordan det gik det hele areal syd for Torvegade, efter at J. J. Wilster havde solgt det.

Køberen var »agtbare og velfornemme unge mand Friderich Anthonij Müller, handelsmand her udi staden«, og han fik ikke blot de to Jonas Trellunds gaarde, baade den grundmurede og den med træværksbygning, med tilliggende grundareal »udtil volden«, men ogsaa fortovet med havn og kran, jo en anselig ejendom. Jamen tilstanden? Formedelst ejendommens »store ruin, brøstfældighed og vidtløftige begreb« ville det være umuligt for Frederik Antoni at faa dem bygget op igen indenfor den frist, som en kgl. forordning havde sat. Møller maatte til kongen og fik fristen forlænget, samt bevilling paa udlejning af de nye kraner, han ville anlægge paa sin kølhaleplads. Og husene fik han paa benene, tør man regne med. Inden faa aar var den grundmurede gaard lejet ud til den engelske gesandt Gabriel Sylvius, saa kaminerne har nok været stillet op igen. I bindingsværksgaarden boede Møller selv, mens der ogsaa var fine lejere i de to huse fra 1666, nuværende 8 og 10, som han ligeledes havde købt. Navnlig i det sidste, der var »møbleret med tapetscrier og guldlæder«. Her boede først excellencen, gehejmerraad Geissmann og siden den fornemme hr. Pritzbue, hofmester hos prins Vilhelm.

Bag den grundmurede gaard Strandgade 6 strakte sig nu et større kompleks af bindingsværksbygninger med kældere – heri køkken og borrestue – og kviste, samt bryggers og stald. Der var ogsaa et drivhus, et stort pomeranshus ud til haven, »den temmelig store lysthaue« efter tidens skik inddelt i 4 kvarterer, hver med sin pyramide og sin fontæne dog »uden spring«.

Frederik Antoni optraadte almindeligt i kompagni med sin broder Niels Møller, og begge var de handelsmænd og skibsredere i ret stor stil.

Men handel og sofart var en risikabel levevej i de dage med de mange krige. Som det var en saadan, der havde slaaet Trellund ud, blev ogsaa brødrene Møller haardt ramt af en krig, i hvilken Danmark endda ikke var part-haver, og den danske handel i almindelighed drog fordel af landets neutrale stilling – den saakaldte pfalziske arvefølgekrig i 1690erne. Brødrenes skibe blev opbragt i Zeeland, og selv om en kgl. kommission i den anledning tilkendte dem en erstatning paa ikke mindre end 50.000 rigsdaler, kunne dette ikke redde dem, ikke afværge deres fallit. Alle deres christianshavnske ejendomme gik til tvangsauktion. En og samme kreditor og panthaver købte de fleste, de to huse fra 1666, saavel som den store grundmurede gaard – altsaa hele sriben nuværende Strandgade 6-8-10 og havneterrænet paa den anden side af gaden. Det var en mand, der var blevet nævnt i række med brødrene blandt byens største skibsredere nogle faa aar tidligere, men som bedre vidste at bevare sin status baade før og efter, at han i 1699 købte ejendommene i Strandgade, vinhandleren, der var blevet reder og storhandelsmand, Abraham Lehn.

Reynolds d. et fecit

PROSPECT AF CHRISTIANSHAUN. UVI DE CHRISTIANSHAGVE.

*Det er skibsbyggeriet ved
Grønnehaards havn,
paa Langes eller Bjorns
plads, der dominerer venstre
halvdel af denne udsigt
mod Christianshavn
fra omkring 1750, og
bagved det ser man
husrækken i Strandgade
samt den endnu
paa det tidspunkt spirlose
Vor Frelses kirke.*

DE RIGE LEHN'ERS PLADS

DET gik ikke Abraham Lehn som hans nærmeste forgængere i besiddelsen af Jakob Madsens gamle plads ved Grønnehaards havn. Han maatte hverken selv unddrage sig sine forpligtelser ved fallit og flugt eller efterlade sin efterslægt i haablose formueomstændigheder. Tværtimod tor man nok sige, i betragtning af at han grundlagde den familieformue, som dannede springbræt for hans sønners optagelse i adelsstanden, ja et af fundamenterne for efterslægtens velstand indtil denne dag, da hans lige mandslinje stadig sidder paa herregaarde og godser.

Han var først vinhandler ligesom faderen og veluddannet i faget ved rejser i Rhinlandene. Det kendte vinhus ved Frue kirke, Dyrkob, arvede han ogsaa efter faderen, men var tillige en overgang ejer af det mindre velrenommerede for ikke at sige berygtede »Vestre Paradis« paa Vestergade, det liderlige spillehus, fuldt af skælmer og skøger, som Holberg kalder det. Abraham Lehn var til gengæld ogsaa meget virksom indenfor Skt. Petri tyske menighed og en af stadens 32 mænd. Og saa drev han altsaa storhandel med adskillige skibe i søen, ligesom han 1688 blev direktør for Ostindisk kompagni. Han var sikkert en af

de rigeste privatmænd i datiden og efterlod en formue paa 225.000 rigsdaler, var millionær flere gange efter vor tids mont.

Sønnen af samme navn, Abraham Lehn, den yngre, der overtog gaarden i Strandgade, saavel som pladsen og havnen, var en mere forfinet type end faderen, en bog- og kunstsamler af format, der da heller ikke fulgte den gamles ønske om at fortsætte forretningen. Men deri var de hinanden lige, at de begge var af et melankolsk gemyt. Man tilskrev det for begges vedkommende bestemte anledninger, faderen blev sørgmodig efter sin forste, højtelskede kones død i en ung alder, og sønnen, fordi han som bekendt var den uskyldige anledning til den duel, der kostede Tordenskjold livet. Men mon ikke det nok saa meget har ligget i temperamentet, fælles for dem begge?

Faderen var forlængst død og sønnen næppe nok myndig, da duellen fandt sted. Søhelten boede jo til »sin sidste rejse« i Lehn'ernes gaard, der var vant til at huse fornemme folk.

Den vedblev at være vinterbolig for Abraham Lehn den yngre, ogsaa efter at han helt havde opgivet at træde i faderens fodspor og var blevet herremand paa Lolland, ja, endnu efter, at han havde solgt pladsen fra, paa den anden side Strandgade. Det skete i 1728, han har nok skullet bruge penge til endnu et gods-køb aaret efter, og koberen var hans broder Johan Lehn, der iovrigt selv var herremand paa Fyn, hvor han ejede Hvidkilde.

Lehns plads, som man nu kaldte den, havde ikke helt samme udstrækning som i den ældre Abrahams tid. Da strakte den sig langs havneløbet og Torvegade til Strandgade og langs den sidste gade helt til Rostgaards plads. Denne var det areal, som Christian V i 1670erne havde skænket til Johan Moth. Men han havde aldrig overkommet at faa gaven lovformelig bekræftet. Det skete først i 1705 for hans enke, en tyskfødt adelsdame Sibylle Amalie Sudermann, som bad kongen om skøde. Hun ville sælge grunden for at kunne betale sin salig mands mange kreditorer, saa han kunne ligge som en ærlig mand i graven, »om hun endskönt selv skulle leve i største elendighed og armod«. En saa uegennyttig bøn kunne umuligt afslaaes, og hun fik det ønskede skøde paa de to grunde. For hele omraadet strakte sig fra Kongensgade til havnen, Gronnegaaards havn, altsaa paa begge sider Strandgade.

Men hendes uegennytte blev yderligere belønnet. Den stimulerede andre til at handle ligesaa ædelt. Nemlig den noksom bekendte sprænglærde gehejme-arkivarius Frederik Rostgaard. I hvert fald efter hvad han selv sagde, drev han paa auktionen Sybille Moths grunde saa højt op i pris, at han selv blev hængende paa dem. Og de var jo ærligt talt ikke ret meget værd i deres daværende tilstand. Ud mod havnen stod nok bolværket, men arealet paa den anden side Strandgade var »pur morads«. Rostgaard fik lov til foreløbig at »indplanke« hele omraadet under eet og til at anvende det som tommerplads.

Som det bor sig en vidt-
berejst mand og en
kunstelsker er Abraham Lehn
den yngre portrætteret af
en iøvrigt ikke navngiven
fransk maler. Billedet hænger
paa Orehygaard,
hovedsædet i det baroni,
han tilkøbte sig for arven
efter faderen, den ældre
Abraham Lehn, stor-
købmanden og skibsrederen,
der ligeledes efterlod sønnen
det gamle værfst og
gaarden i Strandgade.

Det var en kollega udi videnskaberne, der havde formidlet den nødvendige tilladelse, en kollega, der dog er nok saa bekendt, ja i virkeligheden en af vore faa verdensberømte mænd og forresten en kaldsfælle til vor næsten største verdensberømthed, Tyge Brahe. Det var dog ikke som astronom, at den mand, som konstaterede lysets toven, optraadte i denne forbindelse. Men Ole Rømer var bebyrdet med adskillige andre hverv end sin lærerstilling ved Københavns universitet, og det var som første borgmester og politimester i København, at han kunne støtte Rostgaard.

Man skulle næppe tro, det var en matematicus, ja, ingen anden end vor verdensberømte landsmand, Ole Rømer, der har tegnet protokollens primitive skitse af det morads, hvor nu Christianskirken ligger. Det var i kraft af sin stilling som Københavns politimester, at han maatte udtale sig om en anden, ikke helt saa kendt professor-kollegas hensigter med „Rostgaards plads”.

Det maa vel være Rømer selv, der har tegnet den skitse, som fulgte med hans indstilling til majestæten, selv om man daarligt kan forestille sig, at den primitive tegning skyldes en saa matematisk kyndig person.

Helt følge Rostgaards ønsker kunne han ikke. Det gik ikke an, mente han, ganske at sløjfe de rigtignok næsten 100 aar efter Christianshavns grundlæggelse endnu ikke udførte gadeanlæg i denne del af byen. Kun det areal, som den planlagte fortsættelse af Strandgade skulle optage, fik Rostgaard lov at disponere over, i hvert fald foreløbigt.

Det er højesteretsassessorernes
kappe, Frederik Rostgaard
bærer paa Horners portræt.

Som andre lærde,
blandt dem ogsaa Romer,
var han medlem af
rigets overste domstol,
ja, blev endog justitiarius.

Desto større var fuldet,
da han paa grund af
misligheder i sin embeds-
forelse, han var ogsaa
geheimarkivar og over-
sekretær i Danske Kancelli,
blev fradomt disse embeder
og en overgang var
forvist fra hovedstaden.

Ved sin regulering af
„Rostgaards plads”
skabte han basis for det
senere anlæg af det
kgl. saltværk og opførelsen
af Christianskirken.

Saaledes var der endelig efterhaanden kommet ordentlig skik paa hele det saa længe øde omraade syd for Jakob Madsens, siden Trelunds og nu Abrahams Lehns gaarde og »fortov«.

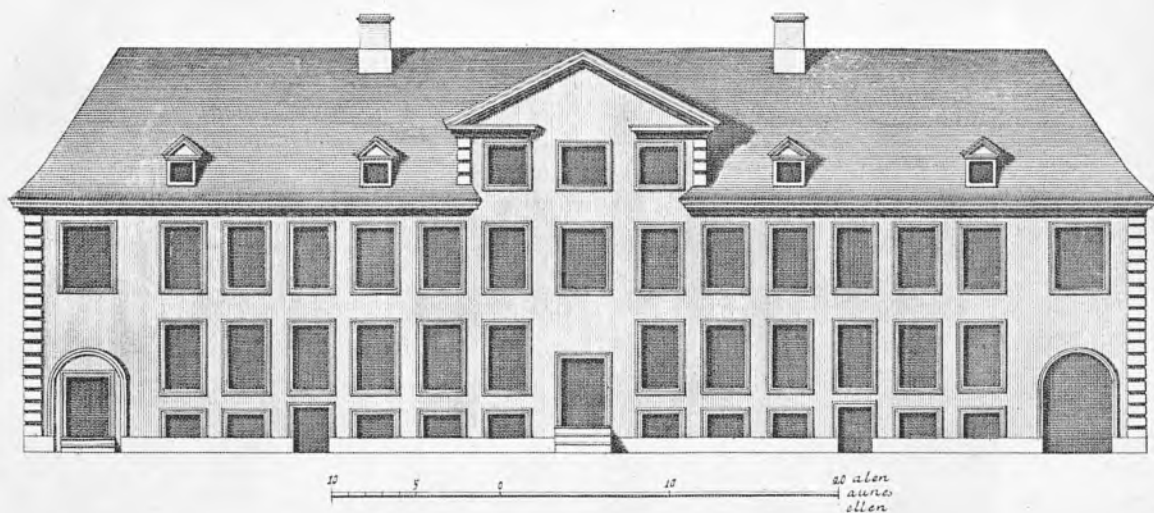
Og nu tilbage til dette, til Lehns plads. Efter anlægget af Torvegades forlængelse maatte det næsten naturnødvendigt paa et eller andet tidspunkt ske, at der blev bygget langs denne gade. Og enten det nu har været den ældre eller yngre Abraham, saa fulgte vedkommende traditionerne fra gammel tid, udparcellerede grunden langs det nye gadestykke og opførte en række huse, efter

det hævdvundne helt fra middelalderen nedarvede mønster, en række lave en-etages beboelseshuse. Og som det oftest var tilfældet med sligt »spekulations-byggeri«, beholdt bygherren ikke husene for gennem aarene at drage fordel af udlejningen, nej, han solgte dem efterhaanden til selvejendom. Endnu 1717 talte man om »afgangne Abraham Lehns arvingers . . . vaaninger til lille Torvegade«, og navnet Abraham Lehns huse blev hæftet til dem, ogsaa efter at de hvert for sig var afhændet. Som de første ejere nævnes kommandør Laurids Christoffer Ulfeldt og klædekræmmer Joh. Otto Fellsen, begge ejer af hver to huse, samt tommerhandler Jens Tycho og Niels Welling.

Ulfeldt købte først sine huse, efter at Johan Lehn var blevet ejer af hele det store område, antagelig udelukkende for at sælge det altsammen. Det skete allerede i sommeren 1732. Resten blev delt i to store bidder, af hvilke det ene udimod havnen med pakhuse og kranplads blev afhændet til en af samme type som i det mindste et par af de tidligere ejere, nemlig til en vordende fallent! I hvert fald til en mand, der efter en halv snes aars forløb ikke længere kunne opretholde besiddelsen. I 1743 blev »seigneur Oluf Langes forhen ejende pladser, bygninger, skibsredskab samt kran og videre tilbehør« solgt paa tvangsauktion.

Det var altsaa skibsværftet eller kolhalepladsen, hvad man nu vil kalde det, som atter skiftede ejer. Det hele etablissement beskrives vidtloftigt i auktionsskødet med vaaningshus, pakhuse, »smedehus« og adskillige skure, altsammen hegnet af et plankeværk, og dertil flere kraner – den ene ganske vist »raadden og ubrugelig« – bukke, spil, blokke, tovværk, tommerflaader og hvad inventar der nu ellers var.

Nu kom det igen til en ejer, der nok skulle kunne bevare retten dertil, atter en bærer af et af de kendteste navne i hovedstadens erhvervshistorie. Lehns plads blev købt af Andreas Bjørn, senere berømmet for sit anlæg af Bjørns plads, hele det vidtloftige inddæmmede og opfyldte anlæg nord for det egentlige Christianshavn, som meget uretfærdigt siden er blevet kaldt Wildersplads efter en sekundær ejer. Og naar Bjørn inden saa længe opgav sin ejendomsret til Lehns plads, var det ikke nodtvungent men frivilligt. Det skyldtes hans samarbejde med ejerne af den del af den, som laa ud mod Lehns huse ved Lille Torvegade, participanterne i Det kgl. oktrojerede vestindisk-guineiske kompagni, hvis store sukkerhus var bygget paa grunden.

Man har nævnt den indvandrede hollandske arkitekt, Philip de Lange, som bygmesteren for kontorbygningen ved Vestindisk-guineisk kompagnis store sukkerraffinaderi paa Christianshavn. Det var herfra kompagniherrerne en overgang udovede regeringsmyndigheden over de danske besiddelser paa Guldkysten og i Vestindien.

CENTRUM FOR DEN VESTINDISKE HANDEL

DET blev endelig alvor, hvad Trelund havde fablet om og forestillet Frederik III, at tunglastede skuder med varer fra fjerne eksotiske havne, fra »de karibiske ejlænder« i Vestindien, lagde til bolværk i Grønnegaards havn og lossede deres hjembragte ladninger.

Vistnok havde der ogsaa forud gennem tiderne været forbindelse mellem Christianshavn og de fjerne, fremmede strande, hinsides de syv have. Mænd som Johan de Willom og Henrik Müller var med i handelen paa Vestindien allerede i Christian IVs tid, og Kort Adelaer var den første direktør for det 1670 stiftede Ostindiske kompagni, Abraham Lehn den ældre en senere. Ogsaa en storreder som Nikolaj Jansen Arv nævnes i forbindelse med den ostindiske handel. Men selve disse ældre handelsselskaber havde ikke deres egentlige tilhold paa Christianshavn. Det blev anderledes i det 18. aarhundrede. Endnu ser man i Strandgade Asiatisk kompagnis bygninger, baade de palæagtige mod gaden og det store pakhus. Men af Det vestindisk-guineiske kompagnis omfattende etablisement er de sidste synlige rester nu helt forsvundet. Dette handelsselskab fik ellers før end det ostindiske hjemret paa Christianshavn.

Begge kompagnier var stiftet saa nogenlunde samtidig, omkring 1670, da Christian V kom paa tronen. Begge havde ikke samme held, Ostindisk kompagni i starten saa langt det største. At Vestindisk kompagni i 1709 fik en forbedret oktroj hjalp ikke stort, og det privilegium til at oprette et sukker-raffinaderi, som blev meddelt kompagniet i 1721, kunne man først udnytte syv aar senere.

Man indrettede dette raffinaderi i en gaard paa Slotsholmen. Begyndelsen var ikke altfor straalende. Den første sukkermester maatte afskediges som en uforbederlig drukkenbolt, og nr. 2, ja, det blev for »godt befundet, at eftersom raffinaderimester Johan Zell ej alene i hans opførsel var befunden saa slet, at man ham raffinaderiet i længden ej kunne betro, men endog siden ved døden var afgangen«, havde man set sig nødsaget til at erstatte ogsaa ham!

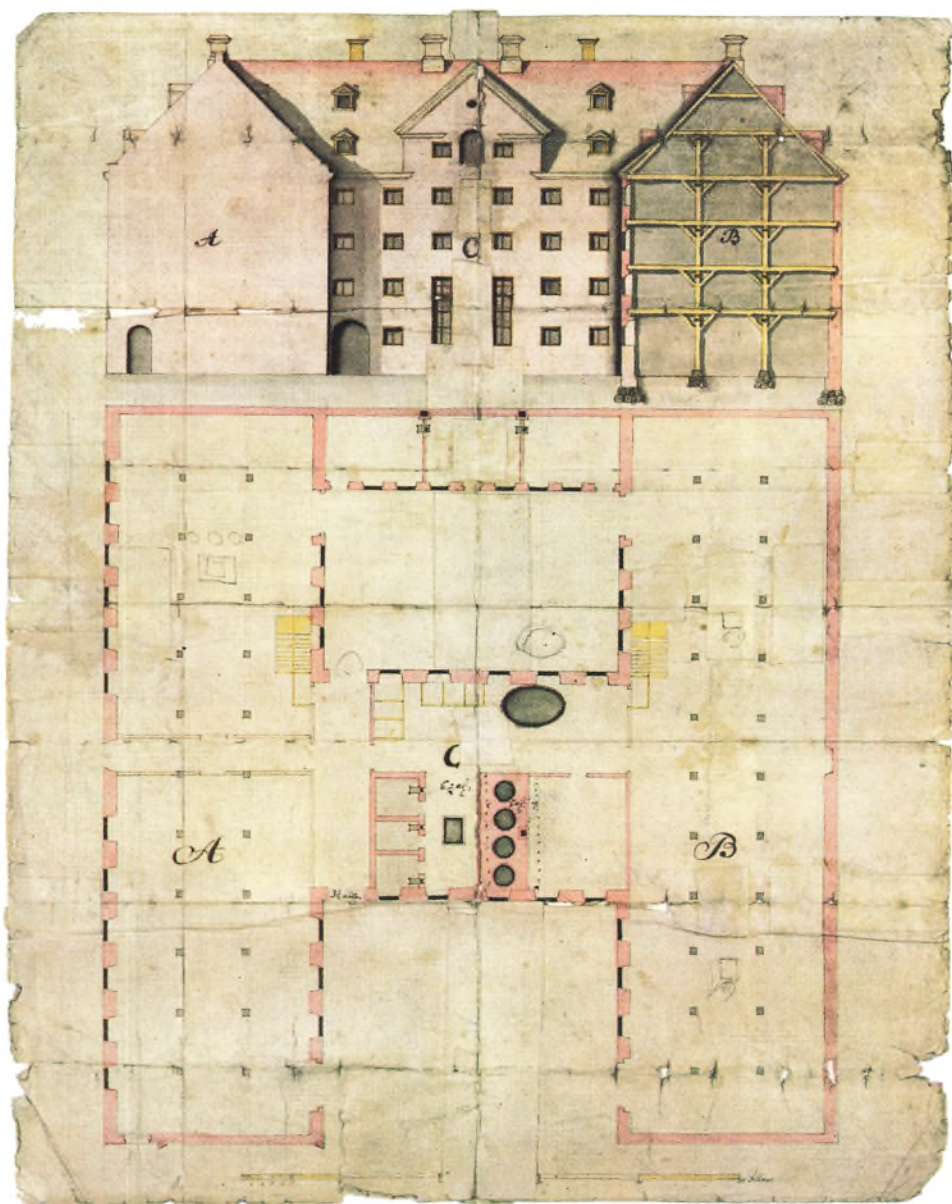
Paa dette tidspunkt, i februar 1728, havde man allerede indledt forhandlinger om køb af Lehns plads paa Christianshavn til opførelse af et nyt raffinaderi. Man var naaet til dette valg »efter adskillige forgæves gjorte tentativer«. Det nye sukkerhus skulle i hvert fald ligge længere fra slottet end det gamle, hvis bygninger kongen afkøbte kompagniet for 36.442 rigsdaler 2 mark og 2 skilling. De skulle rives ned af hensyn til opførelsen af det nye Christiansborg.

Lehns plads blev købt for 3 mark 8 skilling pr. kvadratalen, og det nye store raffinaderi opført fra grunden efter tegninger, tilrettelagt af et byggeudvalg, blandt hvis medlemmer den altid virksomme viceborgmester Holmsted, og under tilsyn af stadsbygmester Banner-Mathiessen. Den rummelige, lidt uregelmæssige grund blev udnyttet næsten til det yderste. Til selve raffinaderiet, et anseligt anlæg i fire floje, hver med fire etager, sluttede sig en vaaningsfløj ud imod havnen. Den rummede tillige kompagnikontorerne.

Holmsted var ogsaa sjælen i de forhandlinger, der fandt sted, mens byggeriet stod paa, forhandlinger om »en paa tapetet værende meget betydelig sag«, som der staar i direktionsprotokollen. Nemlig om overtagelse af det »nærved St. Thomas liggende ejland St. Croix«, som kunne købes og i 1733 blev købt af den franske stat for 164.000 rigsdaler. Dermed var kompagniet i besiddelse af alle tre »dansk-vestindiske øer«. Sankt Thomas var allerede 1665 blevet beslaglagt som »forladt land«, og Sankt Jan ejede man siden 1702. Paa Guinea-kysten besad kompagniet fortet Christiansborg.

Fra Guinea hentede man neger-slaver, den nødvendige arbejdskraft til de vestindiske sukkerplantager, og mens man endnu et par aar før, tiltrods for de vanskeligheder, som »de sortes« indbyrdes stridigheder forvoldte, alligevel havde sendt den for 16.500 dalere erhvervede fregat »Laarburg Galley« derover for at købe slaver, guld og elefanttænder, saa besluttede man nu, i aaret 1734 at opgive slavehandelen, der egentlig kun havde bragt kompagniet udgifter og tab. En langvarig skriftlig votering gik forud. Holmsted fik sin vilje. De, der

Pjaltet og smudsig er nu den tegning, efter hvilken sukkerraffinaderiet i Torvegade blev opført først i 1730rne. Mellem de to høje lagerbygninger, siden suppleret med endnu en tredje hen imod Strandgade, laa bygningen C med selve sukkerværket bag de to høje fabriksvinduer. Komplekset undergik efterhaanden en del ændringer, men i hvert fald stod den større del af pakhuset A – parallelt med Torvegade – indtil sommeren 1956.

ville fortsætte med slavetogterne, blev stemt ned, 22 imod 85. Men partipanterne skulle selv kunne drive handelen paa egen risiko. Det forhindrede ikke, at man nogle aar senere udlejede kompagniets skib »Grevinden af Laurvigen« med besætning til en engelsk projektmander Barrington, der for egen regning ville prøve at skaffe slaver paa det næsten ukendte Madagascar. Færden lykkedes kun daarligt. Der gik mere end 2 aar, inden »Grevinden« var hjemme igen efter at have været i Vestindien med det imponerende antal

PLACAT.

Ed Hans Kongelige Majestæts Børes allernaadigste Næve-Konges og Herres allernaadigste Bebag og Bevilling, bliver af PRÆSES og DIRECTEURERNE for det Kongl. Octroyerede Danske Westindiske og Guineiske Compagnie hermed befændt gjort:

At som det ikke er at paatriffler, at jo saavel her i Landene, som paa andre Stæder findes baade u-gifte og gifte Personer og Familier, hvilte saatt Employment, Bred og Fortjeneste, og derfor kunde holde raadeligt at adpørgge Broderet paa andre Stæder, under Heres Kongelig Majestæts Herre-Domme. Da dertil er udfunden Venlighed, ved allerhøist-bemelte Hans Kongl. Majestæts. Honorarlige Omhu, i det at endel af saadanne kunde befærdes ved de Danske Colonier i America, og der, ubi et varmt og frugtbar Land, finde tilstrækkelig Opbold og Leve-Middel, ved deres Flid og Arbejde. De kunde, saavel de, som vide at omgaars med Planring og Ager-Droctning, og have Nøst til ved Cultivering af Sulfer, Bomuld, Indigo, Cacao, Caffee-Bønner, Tobak og andre Americaniske Frugter sig at ernære, hvorefter saa u-tallige Familier af andre Nationer lider vel og kver ubi god Besland, som og u-gifte og gifte Personer, som vilde siene her i Landet for Meester eller Linder-Meester, Ovenne ved Sulfer-Verker og Plantagierne, eller og ernære sig af deres Handverker, saasom Tøllemænd, Muur-Meester, Smede, Bøfvere, Hjulmand, Skædere og delige, amnede sig ubi Compagniets Contoir paa Christianshavn hos Compagniets Bøgholder Monfr. Peter Mariager de traværende skriftlig, eller ved deres Correspondenter, men de natværende Personlig, og tilsiende give, deres Professioner, Alder, Familiers Tal, med videre Omstændigheder, da de skal blive antetgied: og befænde gjort, naat de ved Skibs-Venlighed, enten først in Martio næsttilstundende, eller og siden med næste afgaende Skibe her herland blive befærdet. Og skulde de inde saavel for Transport bid, som og fri Underholdning af Mad og Drikke undvænes, indtil de komme til Landet, hvor dem, som vilde væge Planter skal blive anvist tilstrækkelige Grunde til ovennævnte Cultivering, efter enhøers Venlighed, og saadanne Grunde dem forundes til ævndelig Eendom, imod den itvulere de billige Betaling til Compagniet i visse Aar af Plantagernes Frugter, og ellers inde ald muelig Assistance, samt alle de Privilegier og Friheder, som Colonien er forundt, men de øvrige tilbaes at rage Zienerne og cræve sig af deres Handverker, som de best vide og funde. Hvorhos endværes, at de alle her væge forset med loflig Pals og Stedsmaal, og forvænet med nobelstædige Klæder af Ulden og Linnen, samt Kop-Klæder, og Waanders Personerne her med en Hat og en Kåbe; Og kunde de ikke medføre nogen Børbæve uden Kiste og Skrine samt hvide sidet Rum doretager. Kjøbenhavn den tite Januarii Aar 1735.

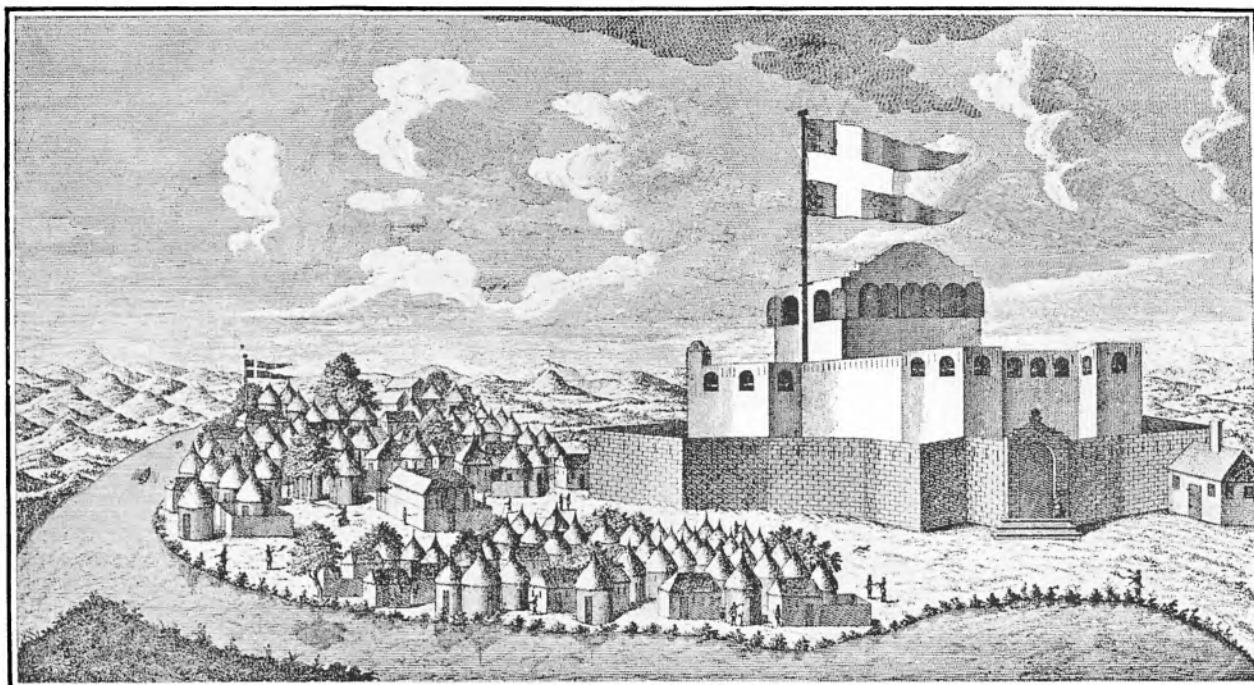

Denne tryksag er et stykke erhvervspropaganda fra det 18. aarhundrede, en opfordring til indfødte danske om at melde sig som kolonister til Vestindien. Man prøvede denne udvej, da det viste sig, at indførslen af negerslaver fra Guldkysten kun var lidet lønnende.

22 slaver, og rederen var blevet paa Madagascar! Man havde mistænkt ham for at ville overrumple skibet sammen med »de sorte« og var tilsidst sejlet fra ham, der saa maatte trøste sig i sit ægteskab med en negerprinsesse. Det havde faaet ham til at give pokker i »negotien, skibets eller folkernes konservation... Mr. Barrington havde diverteret sig med at infengere og gore alt sig paa det kærligste for hans beagtede sorte prinsesse iagtholdelse...«

Det var nu noget de ofte fik skyld for, de hvide derude i det fremmede, at de lod sig friste af de sorte pigers yndigheder. Det gjaldt – naturligvis – baade høje og lave, ja, ikke mindst »opperhovederne«! »Horen, spillen og drikken er hans største divertissement«, hed det om en af disse – og om en anden, at han forte et liderligt og skammeligt levned. Det var lystelige efterretninger at faa i Kjøbenhavn, ikke mindst hvis dette leben var til kompagniets skade. Som nu Wærøe, der ikke blot beskyldtes for »slet husholdning og liderlig comportement«, men ogsaa bedrog sine principaler efter evne. Han beholdt baade elfenbenshandelen og de bedste slaver for sin egen mund, stærke mandfolk eller unge kvinder med staaende bryster!

Tilmed slægtede hans to døtre faderen paa! Allerede det, at de modsat andre hvide talte »negerisk« til fuldkommenhed, var i sig selv mistænkeligt. Alle tre, den gamle mand og de to pigeborn, blev sendt hjem som arrestanter af efterfølgeren. Samme skæbne fik andre baade for og efter Wærøe!

*Dannebrog vejede
naturligvis over Vestindisk-
guineisk kompagnis
besiddelser, det være sig
i Vestindien som i det
afrikanske Guinea.
Men besad man de tre
dansk-vestindiske ejlande
med fuld højhedsret, saa
var kompagniets ejendomme
i Afrika i hovedsagen
indskrænket til handelslojer
og forter. Anlægget
af det her viste Fredensborg
blev paabegyndt 1736.*

Det var i det hele taget den almindelige regel, at den afgaaende guvernør blev rakkert frygteligt til af afløseren, som saa til sin tid led samme skæbne. Dog ikke Wærøes, Søren Schiellerup hed han. Alle var enige om hans fortræffelighed, hvide saavel som sorte, ikke mindst de sidste: »De sørgede over ham som over en fader, nogle lobe forvildede omkring, færdige at aflive sig selv, og aldrig er nogen europæers død saaledes bleven beklaget paa disse kyster«. Og denne berømmelse naaede han efter blot ti maaneders regeringstid. Deri lignede han nu saa mange af sine kolleger. Alt i alt var det et risikabelt job at være »opperhoved«. Ikke mindre end 25 fulgte efter hinanden imellem 1703 og 1753, og adskillige døde derude.

Deres hovedopgaver var jo at skaffe elfenben, guld og – slaver, den sidste kategori ogsaa senere end 1734. Kompagniet maatte bøje sig for planternes krav og bidrage til at fremskaffe den nødvendige arbejdskraft til sukkermarkerne. Et forsøg paa at lade hvide afløse de sorte var ikke faldet heldigt ud.

Holmsted havde ment, om man ikke kunne erstatte neger-slaverne med »fattige og ørkesløse mands- og kvindepersoner, som herfra kunne udføres . . .«. Det blev bekendtgjort i hele kongeriget, at alle, gifte som ugifte, der ville forsøge sig som agerdykere eller haandværkere paa St. Croix, kunne melde sig paa kompagnikontoret paa Christianshavn, mandfolkene udstyret med en flint og en kaarde. De ville saa gratis blive befordret til øen og der faa anvist jord eller

arbejde. Resultatet blev kummerligt, navnlig hvad angik egentlige kolonister, 73 personer ialt i aarene 35-36. Men desuden hvervede kompagniet i samme periode et 100 mand saakaldte »servinger«, haandværkere, der forpligtede sig til at tjene en vis tid, inden de blev sendt hjem igen.

Det kunne vel gøres behov at have vaaben med derover. Slaverne, især de bortløbne marooners var farlige nok, og netop i 1733 var et oprør brudt ud paa St. Jan. Det var sket, hvad man længe havde frygtet, hvide – mænd, kvinder og børn – var blevet hugget ned for fode. Gengældelsen fulgte naturligvis i fuldt maal. Af 41 paagrebne slaver blev 18 henrettet, nogle brændt levende.

Guvernøren var ellers kommet paa andre tanker, end han for havde været. Det barbariske straffereglement, som han selv havde udstedt for at hindre oprøret, havde ikke haft den ønskede virkning, og han foreslog det selv mildnet, nemlig da han i 1736 kom til København. For eksempel burde man nedsætte straffen for grovt tyveri eller trusler mod de hvide: knibning med gloende tænger og efterfølgende hængning til blot afskæring af ørerne! Han ville ogsaa have andre reformer gennemført, blandt andet at man ikke maatte sælge mand og hustru, forældre og børn fra hinanden. Men hans forslag nød ikke fremme!

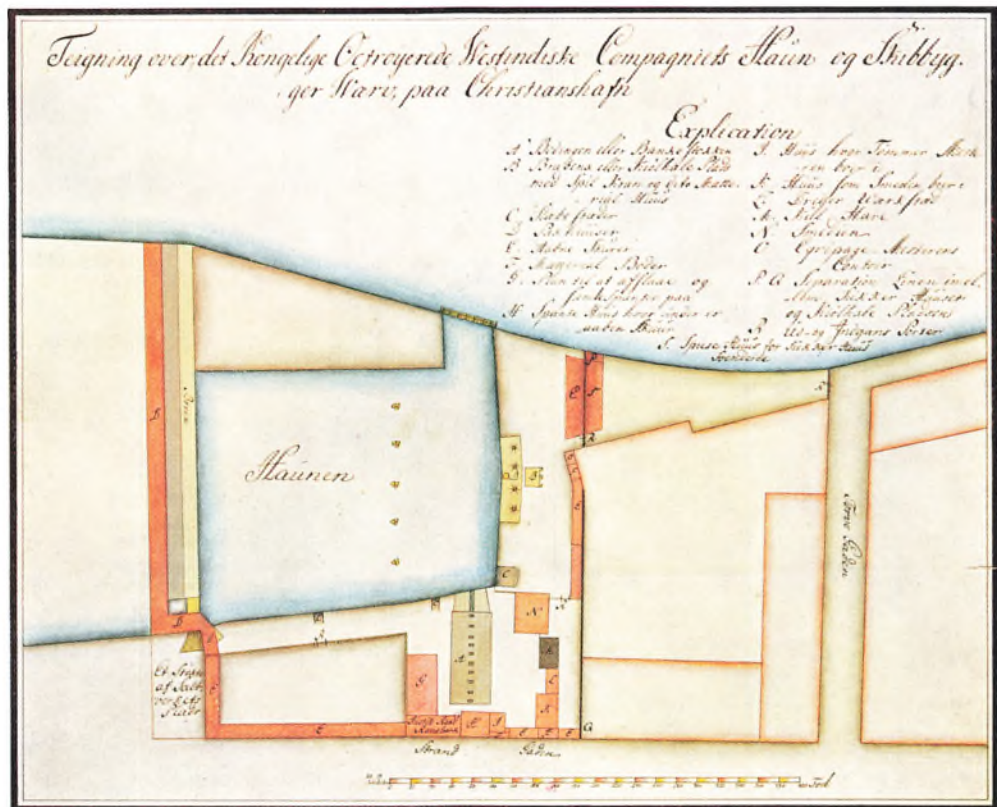
Jovist havde de et og andet og af mange forskellige slags at tage stilling til, de pudderparykkede parthavere, naar de mødtes til deres drøftelser i kompagnihuset paa Christianshavn. De havde jo regeringsmyndigheden over en ganske vist lille del af den nye verden.

Men bar de »the white mans burden« paa den ene maade, skulle de ogsaa helst have den paa den anden, mere lukrative. Skont man ogsaa maa bedømme afstraffelserne udfra datidens i det hele haardhændede metoder, var baggrunden for al denne brutalitet, menneskejagterne i Afrika og slavernes skaanselsløse behandling paa sukkerplantagerne, jo udelukkende kompagniets økonomiske velfærd, det tilstræbte overskud af handelssejladserne og sukkerproduktionen. Og der kom virkelig gang i den vestindiske handel efter overtagelsen af St. Croix. Lastede koffardiskibe stævnede frem og tilbage over havene og bragte paa hjemfærden det nødvendige raasukker til den omfattende industri-virksomhed paa Christianshavn.

Der havde kun været installeret 4 kogekobberpander i sukkerhuset i dets første skikkelse, og dertil naturligvis de iøvrigt nødvendige redskaber, jord- og kalkebakker, jerndrøgovne og hvad ellers der skulle til. Siden kom man op paa 12 sukkerbakker med tilbehør, men da havde man ogsaa bygget et stort pakhud ud imod havnen. Der havde været tale om at lægge det ud til Lille Torvegade, hvad man dog havde opgivet, tildels fordi man saa ville miste de 188 rigsdaler aarlig lejeindtægt, man havde af Ulfeldts hus, købt af kompagniet i 1736. Den mistede man nu alligevel, da man indrettede denne bygning

Mon ikke dette smukt kolorerede kort af Vestindisk kompagnis havn er den eneste bevarede mere detaljerede plan af et kopenhavnsk skibsværft i det 18. aarhundrede?

Man ser baade selve beddingen: A, paa samme sted antagelig, hvor allerede David Balfour byggede Christian IV's orlogsmænd, og bradebænken til kolhalingerne: B.

dels til en salgsbod med tilhørende lagerrum, dels til »værelser for folkene«, bogholderne og de to mestre, saavel som til det samlede personale! Sukkersvende og sukkerdrengene!

Saa patriarkalske var dengang forholdene, at hele arbejderstaben, i almindelighed ugifte mandfolk, boede paa sukkerfabrikken, ja fik deres hele ophold der. Der var fæstet en pige til at koge for dem, gøre rent, baade rede senge og vaske sengetøjet, samt »lappe deres forklæder med de gamle, som bleve opslidte«. Alting skulle tages med, og en vis rangforordning iagttages: svende og drenge skulle bruge kobbertallerkner og fade, mens mesteren spiste paa tin!

Ellers blev de holdt strengt nok. Der maatte ingen »unyttige« folk komme i raffinaderiet, og personalet selvfølgelig ikke gaa ud, »inden efter deres arbejde var fuldført kl. 7 om aftenen vinter og sommer«. Og de skulle være hjemme inden klokken 10 igen, ellers blev de ikke lukket ind. »Drengene« maatte endda stille allerede klokken 8, undtagen paa søn- og helligdage, da skulle de være hjemme klokken 7! Drenge og drenge! De var allesammen voksne mænd i alderen tyve til tredive aar!

De trøstede sig, som de bedst kunne indenfor murene. »Folkene – ofte 25 til 30 mand – vare samlede i deres store værelse (paa kammeret) og bænkedede

om det lange bord, hvorpaa der endog ved højlys dag stod brændende lys til at tænde piber ved, i forskellige større og mindre hold, indhyllede i tobaksrøg og med snapseglas, puncheboller og de store blanke kobberolkander foran sig, drev de tiden hen under praten, passiar, betragtninger over dagsbegivenhederne, fortællinger, kortspil, sang og mangel overgivet skæmt og gammen, alt imellem hverandre, saa at man ikke kunne høre ørenlyd.« Thomas Over-skou, Christianshavnerbarnet, har givet denne skildring af søndag eftermiddag i et sukkerhus, ikke paa Christianshavn ganske vist, men billedet har sikkert haft almengyldighed, selv om det er fra tiden først i det 19. aarhundrede, da den slags kaserneliv stadig trivedes.

Der var i 1750erne henved 40 svende og drenge paa sukkerhuset i Lille Torvegade. Nogle særrettigheder havde de. Hver var tillagt et kvantum sukker gratis, dog forskelligt efter deres respektive stilling. Bogholder og overmester skulle f. eks. have hver 100 pund om aaret, de 80 raffineret, de 20 kandis, mens de 40 mand tilsammen kun fik halvandethundrede pund. Og saa skulle de have drikkepenge af, hvad der kom ind for »bakkevandet og det afpressede fra skummet«. Mesteren skulle fordele det til folkene »formedelst deres større flittighed i deres arbejde at øve, saaledes som duelige og oprigtige tro tjenere sig egner og anstaar«.

Saadan var tonen dengang. Lige pligtopfyldende var de nu ikke allesammen, hverken arbejdere eller funktionærer. Da bogholder Bendtsen i 1751 var død, og man gennemgik hans boger, viste det sig, at hovedbogen kun var ført til 1739, og balancen endda kun udtrykket indtil aaret 1734 inklusive!

Men fremad gik det allenfals. Selvom der var lavkonjunkturer, da skibene kom hjem med mere salt end sukker, hvis de overhovedet naaede tilbage, og beholdningen, antal af »bastere« sank til under 1000, mens gennemsnitstallet ellers laa oppe paa 6-7000. I 30rne havde man med de syv igangværende pander kunnet overkomme at bearbejde mere end en million pund raasukker aarligt. Forbruget af sukker var stadig stigende. Det kneb bare for kompagniet at bestride hjemførelsen af raavarerne. Man sendte almindeligt bare et eller to skibe aarligt, og hvert lastede kun 300.000 pund. Derfor vakte det heller ingen modstand fra kompagniets side, da et kapitalstærkt konsortium af københavnske storhandelsfolk i 1743 udredede ikke mindre end fem fartøjer til Vestindien, og farten fortsattes i de følgende aar, alt et resultat af at handelen paa øerne var blevet frigivet.

Blandt disse redere var mænd som Just Fabritius, J. F. Wever og Andreas Bjørn, den sidste som det vil huskes nabo til kompagniets ejendomme paa Christianshavn og netop fra 1743 indehaver af det hæderkronede gamle skibsværft ved Grønnegaards havn.

Dette naboskab førte til en sammenslutning, til oprettelsen af et etablerment for Det vestindisk-guineiske kompagni, ligesaa anseligt som Asiatisk

*Dette portræts farver
og hele nationale udstyr
ligesom understreger,
at den afbildede, stor-
købmanden og industriherren
Andreas Bjørn, var en
indfødt dansk mand, en af de
relativt få danske blandt
Københavns handels-
magnater i det 18.
aarhundrede. Hans indsats,
saavel i den vestindiske
handel som paa
skibsbyggeriets omraade,
var meget betydelig.*

kompagnis nord for Knippelsbro. Allerede det 1747 opførte store pakhus ud mod havnen stod delvis paa Bjørns grund, som man siden i sin helhed bevægede ham til at sælge til kompagniet. Men desuden erhvervede man et mindre tilstødende areal, der havde hørt under det kgl. saltværk paa Rostgaards plads, samt syd for dette Madame Fabritius' grund og kolhalingsplads. Det var nemlig ønsket at skabe en helt indesluttet bassinhavn, og man fik kgl. tilladelse

til at foretage de nødvendige opfyldningsarbejder ud mod havneløbet. Havne-myndighederne havde forud givet deres tilslutning, »saasom det ej var havnen til skade, mens mere til fordel«.

Paa den maade blev de sidste rester af den gamle, naturlige Grønnegaards havn endelig inddæmmet og reguleret. Det nye havnebassin fik den form, som det siden beholdt indtil ned i dette aarhundrede. Og Vestindisk kompagni beslaglagde faktisk næsten hele den ydre Grønnegaards havns nu for størstedelen opfyldte omraade – fra husrækken paa Lille Torvegades sydside til den ligeledes nyanlagte van Ostens plads. Denne stødte mod nord, nordvest rettere sagt, op til kompagniets omraade og var imod sydvest ved en kanal eller rende skilt fra laboratoriepladsen.

Det var nær ved, at dette areal tidligere var overgaaet til andet formaal, ja, nogle af dets bygninger var virkelig en overgang taget i brug af – det kgl. saltværk paa Christianshavn, anlagt paa nabogrunden, den tidligere Rostgaards plads. Men i 1747, netop samme aar som Jan van Osten fik bevilling til anlæg af sin plads, kom man omsider til ende med afviklingen af samme saltværk. Dets historie, saa kort som den ogsaa er, er et ikke uinteressant kapitel i dansk industrihistorie gennem merkantilismens tidsalder. Hidtil har den ikke været nærmere undersøgt, man har nærmest kun kendt optakten og afslutningen. Her kan den ogsaa kun skildres i hovedtræk med fremdragelse af de mere karakteristiske detaljer. De er saa godt som alle uddraget af de 20-30 arkivpakker og protokoller, virksomhedens, statsfabrikkens særlige arkiv, som findes i Rigsarkivet.

Det var anlægsarbejderne
til den berømmelige dok
i Strandgade, som førte til
opdagelsen af et stærkt
saltholdigt kildevæld,
grundlaget for
det kongelige saltværk
paa Christianshavn.
Den ovenfor viste naive
fremstilling af dokken
med omgivelser er
et gobelin paa Gisselfeld.
Bag muddermaskinen
ses Motzmanns plads.

DET KONGELIGE SALTVERK PAA CHRISTIANSHAVN

MAN kan nok gaa ud fra, at det er kommet hurtigt rundt i datidens København, rygget om at der var fundet en saltkilde paa Christianshavn, en kilde, der sprang med flere tusind tønder i døgnet, sprang med stærkt saltholdigt vand, ja, de særeste rygter var virkelig i omløb. Man fortalte, at der blev sænket flere hundrede sider flæsk i kilden! For at saltes eller hvorfor i alverden? Sandheden bag dette rygter var den, at der paa grund af det fossende væld var saa glat i udgravningen, at folkene ikke kunne staa fast, og saa lagde man kohuder derned for at skaffe arbejderne fodfæste.

Det var nu slet ikke kilden, man havde gravet efter. Man var ganske uforsvarende stødt paa den under arbejdet paa den siden saa berømmelige dok i Strandgade, anlagt under højgrevelige auspicer, nemlig paa initiativ af Hans høje excellence greve Danneskjold-Samsøe, marinens chef i de dage. Fundet var først alt andet end velset, ja kommandør Dumreicher, indkaldt for at forestaa dokanlægget, troede det nu ville være umuligt at fuldføre det. I nattens mulm og mørke styrtede han ud til greven, som laa til sengs med skoldkopper

i stærk sved, og bogstavelig slæbte den syge mand med ud til dokken, for han turde ikke arbejde videre paa egen haand. Men greven gav blot ordre til at blive ved med at grave, for at finde frem til selve kildens udspring. Og da det var sket, blev vældet tæmmet, lagt i baand ved hjælp af en nedsænket, firkan- tet brønd, som vandet blev malet op af, med en hestemølle velsagtens? Saa kunne arbejdet paa dokken fortsættes – og saltproduktionen begynde.

Saltværket var grevens idé, som forovrigt ogsaa dokken. Det siges ellers, at hertugen af Lüneburg havde søgt at bestikke ham til at lade sagen falde. Han blev tilbuddt et saa betydeligt beløb som 30.000 daler. Mange penge i de dage. Det kom sig naturligvis af, at det lüneburgske salt fandt god afsætning i datidens Danmark.

Saltbehovet var stort dengang, ja, der var brug for uanede mængder. Saltet var jo saa godt som det eneste præserveringsmiddel. Hvad blev der ikke saltet ned i de tider, privat som offentligt, i byerne saavel som paa landet, i gaarde og hytter som paa herresæder og kongelige slotte. Utallige dyrekroppe af tamdyr fra staldene, okser og faar og svin foruden fjerkræ, af vildtet fra skovene blev aarligaars nedlagt i tonder og kar med den stærke saltlage.

Og landets egen saltproduktion var minimal. Kun ubetydelige saltmængder blev udvundet efter primitive metoder her og der ved kysterne, navnlig paa Læssø og i Vendsyssel. Det var simpelthen havvandets saltindhold, man her drog fordel af. Men den altovervejende del af forbruget blev indført. Alligevel havde forskellige indenlandske saltkompagnier ikke kunnet klare sig, og der fandtes nu kun eet københavnsk saltværk, major Fuursmanns paa Slotsholmen.

Nu skulle det hele ændres. I foråret 1736, efter at man allerede i februar havde indkaldt en saltkoger Krysebi fra Halle, begyndte man opførelsen af de nødvendige bygninger. De kunne blot ikke allesammen finde plads i nærheden af selve saltkilden. Gradérhuset blev lagt paa Motzmanns plads, det nuværende Christiansholm, dengang en isoleret ø i adskillige hundrede alens afstand fra det faste land ved dokken. Wilders Plads var endnu ikke fyldt op.

Bare det at anlægge de nødvendige render og holde dem ved lige ville koste en masse penge. Mere end 12.000 rigsdaler, mente inspektoren paa saltværket, lojtnant Schweder. Og det var efter hans mening langt bedre at købe grynmøllens grund, der stødte lige op til dokkens omraade. Saa fik man ogsaa plads til de kommende udvidelser af værket. Men det forslag gefaldt ikke greven, navnlig ikke fordi det at have fabrikanlægget klods op ad dokken betød en stadig brandfare for saavel denne som de fartøjer, der laa i den. Han gik i stedet for ind for at købe Rostgaards plads, rettere den ene af dem, den inderste, imellem Strandgade og Kongensgade, paa den ene side nabo til den ene af Trellunds tidligere gaarde, nu ejet af viceborgmester Peder Ramshardt – Strandgade 4 – og paa den anden til laboratoriet.

Fabritius' Plads ved Strandgade havde navn efter stamfaderen til den danske slægt Fabritius de Tengnagel, storhandelsmanden Michael Fabritius, indvandret fra Brandenburg. Banco-kommissæren blev han kaldt efter sin tilknytning til den nyoprettede Kurantbank, Danmarks første bank.

Der var kommet bedre skik paa de tidligere Moths pladser i Rostgaards ejertid. Han havde faaet bolværket ud mod havnen reguleret i linje med det paa Lehns tilstodende plads og havde afhændet denne grund til den kendte storhandelsmand Michael Fabritius. Paa den inderste plads var der tommeroplag, og nu blev Rostgaard og Danneskjold enige om en pris af 24 skilling pr. alen. Det lob op til 2361 rigsdaler 4 mark og 8 skilling, som skulle afdrages i lobet af en aarrække. Skodet blev udstedt i juni 1737.

Handelen havde imidlertid været afsluttet nogle maaneder før, og bygge-riet var allerede i gang, ligesom man fra myndighedernes side havde slaaet et slag for at sikre saltværkets afsætningsmuligheder. Værket var helt igennem et ægte barn af sin tidsalder, merkantilismens. Man stottede de hjemlige industrier ikke blot med kontante tilskud, ogsaa med monopoler, toldbeskyttelse og deslige. Og ved en kgl. forordning af 19. marts 1737 var al indførsel af »fint« eller raffineret salt simpelthen blevet forbudt: »eftersom Vi ved Vor kgl. residensstad Kobenhavn, hvor der for nogen tid siden er opfundet en god saltkilde, til det almindelige bedste allernaadigst har ladet indrette et salt-syderi, og samme værk ved den Allerhøjestes bistand allerede er bragt udi en saadan tilstand, at alle og enhver af Vores kære og tro undersaatte, saavel til egen fornødenhed som til sin handels fortsættelse derfra kan vorde forsynet med det behøvende smaasalt af lige godhed med det allerbedste, som hidindtil er indført fra fremmede steder . . .«

Af gode grunde gjaldt indførselsforbudet kun det færdigt raffinerede salt. Det christianshavnske salt var i sig selv ikke godt nok til at skabe et tilfredsstillende produkt. Det maatte tilsættes andet raasalt, indført grovsalt, navnlig fransk og spansk. Man trostede sig med, at dette paa sin vis ville gavne statskassen, nemlig erstatte denne de tab, den led ved at miste toldintraderne af det importerede finsalt, ja, der ville endda blive en difference paa 1000 rigsdaler aarligt i toldkassens favor. At samme told skulle udredes af saltværksskassen, der ligeledes var kongelig, var jo noget andet? Saadan ville man saamænd ogsaa ræsonnere i vore dage. Tiderne bliver i mange maader sig selv lig.

En reel fordel var i det i hvert fald, at man kunne indføre for henved 5000 rigsdaler mindre salt aarligt end forhen, saa de penge ville blive i landet. Og værket ville med de projekterede 11 pander i drift kunne producere 18.000 tønder aarligt, næsten dobbelt saa mange, som man plejede at importere.

For at sikre sig mod smugleri og toldsvig maatte man kontrollere lagrene landet over, og i alle købstæder blev posekiggeriet sat i system. Øvrigheden rendte rundt og skrev op, hvad salt de handlende havde i beholdning, i de smaa købstæder ofte forsvindende lidt. I hele Thisted by ialt kun 10¹/₂ skæppe fordelt paa seks købmænd, af hvilke den ene laa inde med de 7 skæpper. I Fladstrand, det nuværende Frederikshavn, var der endda kun halvsjette skæppe og det slet intet indført salt, alene af »det her hjemmekogte«, ligesom man enkelte steder fandt salt fra major Fuursmanns saltfabrik. Men selvfølgelig var der ogsaa købstæder, især de større, der havde mere omfangsrige beholdninger, ikke skæpper, men tønder i snesevis. Med indførselsforbudet og optællingen var starten gjort. Nu skulle alle sejl sættes til.

Efter gode gamle christianshavnske traditioner tog man ogsaa i denne omgang monster efter Holland. Ganske vist havde den først indforskrevne koge-

mester været en tysker, men i foråret 1737 var den, som havde forestaaet anlægget, Holmens bygmester, Martin van Dockum, i Holland for at se sig om efter en »Salt-Kocherin oder sogenante Saltz-Frau, die na dortigen Geschmach dem Saltzkothe vorstehet«, og altsaa skulle ansættes, »bey dem angelegenden Hollandischen Werck« paa Christianshavn. Aaltje Brülie indvilligede i at tage med til Danmark og forestaa kogningen mod tilsagn om en ugeløn paa 15 hollandske gylden, eller omtrent det halve antal danske dalere, desuden frit ophold og ildebrændsel. Og det var saa heldigt, at hendes nære slægtning Joost de Bondt ikke blot kunne levere den uomgængeligt fornodne runde saltpande, men ogsaa ville tage med og installere den paa lignende betingelser, dog med en maanedsløn paa 80 floriner. Selvfølgelig skulle de have rejsen betalt som jo da ogsaa van Dockum. For ham var den tillige en studierejse. Han havde været paa en turné i »provincen« for at gøre sig bekendt med lignende værker. Alt i alt kom hans rejseudgifter til fortæring og »porto«, postpenge, paa 325 rigsdaler. Turen fra Amsterdam til Hamburg kostede for ham selvanden omtrent det samme som fra Hansestaden over Glückstadt til København, henholdsvis 50 og 54 rigsdaler. Hollænderne kom først senere, hen paa sommeren. Joost de Bondt, tillige med »di hollandske fruentommere« – kogersken var fulgt af et par piger eller tre – blev indlogeret hos en skipperenke i Torvegade, allesammen for 8 rigsdaler om maaned.

I Maj gik man igang med plankeværket omkring Rostgaards plads, og i juni lagde man ledningerne fra dokken dertil. Der skulle ogsaa lægges render fra »Børnehusgraven«, og i løbet af sommeren kom de første bygninger til opførelse, det hollandske kogehus og magasinet. Begge steder maatte grunden behørig piloteres, husene helt eller delvis bygges paa nedrammede pæle. Tre tommermænd indgav tilbud paa hugningen og opstillingen af den toetages 100 alen lange magasinbygning, med dens 33 fag eller 54 bindinger, tilbud paa henholdsvis $5\frac{1}{2}$, 6 og 7 rigsdaler pr. binding. Den ene fremkom med den besynderlige bon, at hvis der ved »actionen« skulle fremkomme lavere bud end hans, om han da alligevel maatte faa arbejdet – paa endnu daarligere betingelser. Hans anmodning var kun tildels fremsat af egennytte. Endskont han »mod sin vilje var en fattig mand . . . med 7 uopfødte born«, handlede han mest af hensyn til de tommermænd, der gik ledige!

I løbet af efteråret 1737 og det følgende foraar 38 kom de forskellige bygninger under tag, magasinet, materialhuset, torvehuset, 2 kogehuse og portnerboligen.

Nogen administrationsbygning blev ikke opført. Man havde lejet lokaler til værkets kontorer i nuværende Strandgade 6, dengang ejet af højesteretsprokurator Hans Ursin. Man forhandlede ogsaa om køb af hele denne ejendom, med dens vidtloftige kompleks af bygninger, der strakte sig bagud til Kongens-

gade og hvortil horte en større have, der hvor nu B & W's administrationsbygning ligger. Det var en have efter tidens smag »inddelt til tvende lyst- og tvende aparges-kvarterer med rabatter paa alle sider af gangen«.

Man var ogsaa i lag om køb af andre ejendomme i nabolaget, baade med Niels Prydtz, hvis hus og grund jo laa over for saltværket paa den anden side Kongensgade, og med Oluf Lange om hans gaard og havn hinsides Strandgade. Begge var villige til at sælge deres iøvrigt vidt forskellige ejendomme. Prydtz's gaard var en større beboelsesejendom, tildels indrettet som traktorsted med tilhørende beværtningshave, Langes ejendom derimod præget af naboskabet med havnen med pakhuse og tømmerspladser, hvortil kom kolhalingsplads og kran. Arealet var ogsaa større end Prydtz's, henved 19000 alen, foruden havnebasinet paa 7000, og prisen folgelig fire gange saa stor. Man havde foreslaaet ham at bytte med den gaard paa Slotsholmen, som for havde tilhørt Fuursmann, og som Staten for 10.000 rigsdaler havde afkøbt denne tillige med hans saltværksprivilegium. Men selvom den kunne være meget god som købmandsgaard, saa drev Lange jo ikke købmandshandel. Han ville maaske endda kunne faa endnu mere ud af sin christianshavnske ejendom end de 1500 daler, han anslog den til at kaste af sig om aaret. »Men om det kan være Hans kgl. majestæt til tjeneste, opofrer jeg gerne den fordel efter min allerunderdanigste pligtskyldighed og forlanger nu ikke mere derfor end 24.000 rigsdaler, dog allerunderdanigst i det haab, at Hans kgl. majestæt allernaadigst tager det i konsideration ved slig naade, som ikke kommer Hans kgl. majestæt til bekostning, mens kunne være mig til nogen soulagement«.

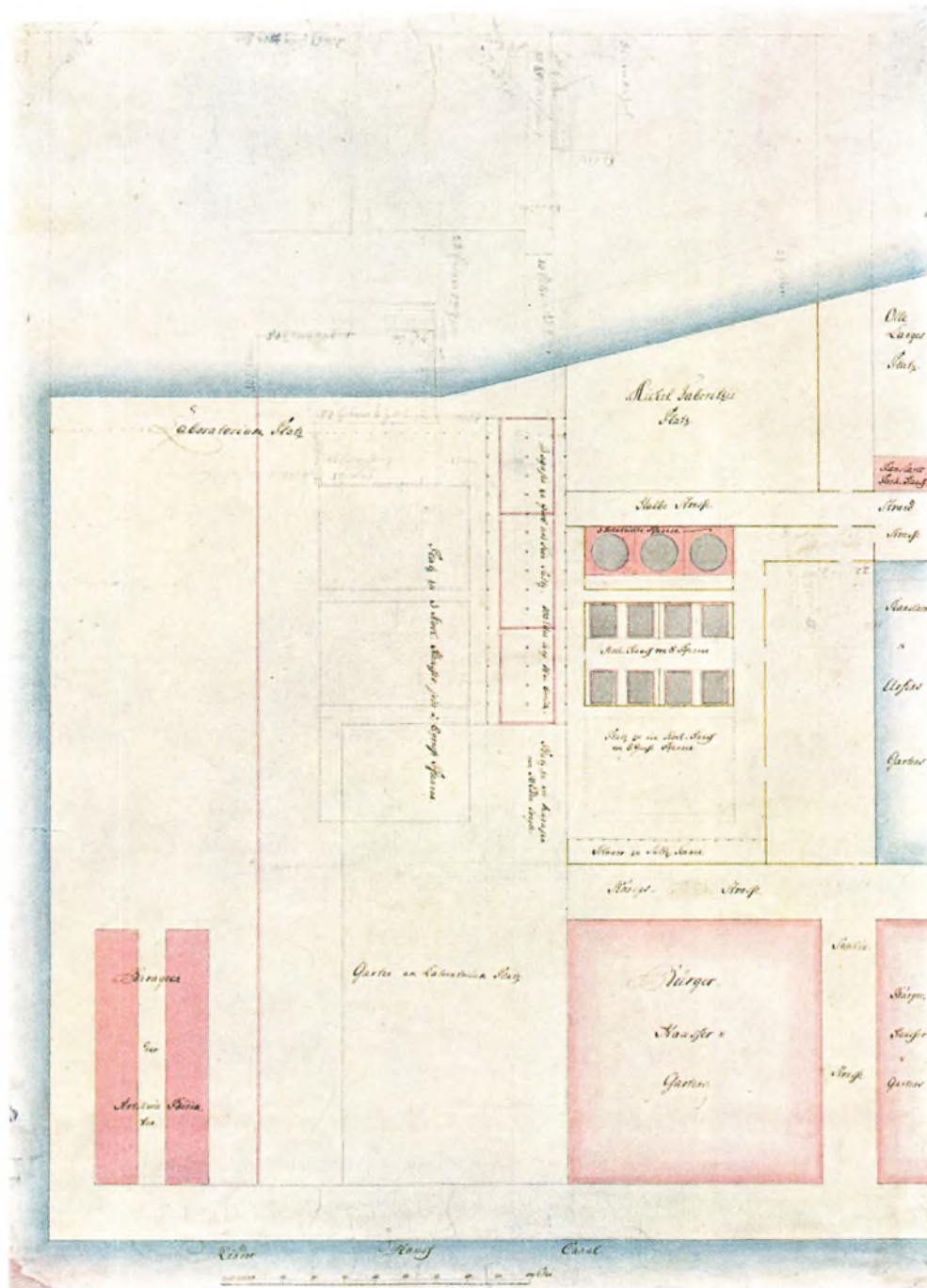
Naa, det blev ikke til noget med handelen, der maaske kunne havde reddet Lange fra hans senere fallit. Heller ikke Prydtz's gaard blev købt. Men man vendte øjnene andetsteds hen, i modsat retning.

Det var ligesom, man ikke kunne tænke sig værket stort nok.

Den Rostgaardske plads mente man i hvert fald ikke kunne rumme »en saa vidtloftig indretning«. Saameget mindre som værket i længden ikke kunne undvære »et sted saaledes situeret, at skibe kan lægge til for at losse og lade det fine og grove salt, saavel som til standende brændevad og andet mere«. Og »da Banco-Commissæren Fabritius ikke ville afhænde sin plads uden paa aldeles utaalelige konditioner«, saa var der ikke anden udvej, ja, det var grev Danneskjold selv, som fremsatte forslaget, end at lade saltværket brede sig over et omraade, man paa forhaand maatte anse for absolut fredhelligt, nemlig lade det beslaglægge – halvdelen af laboratoriepladsen.

Naa, Hans grevelige naade havde selvfølgelig ikke stillet et saadant forslag uden at vide, det lod sig gennemføre. Ikke en kat rorte sig i den anledning, og planen fik allerhøjeste bifald. Det blev endda saaledes, at saltværket ogsaa skulle have raadighed over soartilleriets kaserne ud mod kanalen.

Det kgl. saltværk var en overgang tænkt som et storstilet foretagende, der ikke blot beslaglagde grunden, hvor nu ligger Christianskirken, men ogsaa skulle brede sig ind paa de militære laboratoriers omraade. Planen her viser et af projekterne, og det, der skønt kun delvis blev udført. Sammenlign med planen side 92.

Hermed ville ganske vist ikke mindre end 45 familier blive husvilde, rent bortset fra kommandanten og skolemesteren.

Det blev da ogsaa til, at værket skulle skaffe søtaten passende rekompensation for kasernebygningen. Og man behøvede ikke at gaa langt for at finde

et passende bytteobjekt, blot at springe over kanalen! Paa den anden side af denne laa de Rasmussiske huse, som de gerne blev kaldt under de følgende forhandlinger, nemlig efter deres tidligere ejer, monsterskriver Jens Rasmussen. Han havde bygget dem et par aar for. Altsaa en forholdsvis ny bebyggelse, men langt fra nogen imponerende. En række lejevaaninger, alle i én etage, ganske vist over en grundmuret kælder, der ogsaa var indrettet til beboelse. Der var altsaa 2 lejligheder i hvert hus med hver for sig forstue, stue, kammer og køkken. De 11 af de 12 vaaninger, som laa langs Lille Sondervoldstræde og Overgaden oven Vandet var lige store, hver med en facade paa 2 fag eller højst 6 alen! Alene hjornestedet var noget større.

Men i almindelighed var lejlighederne bitte smaa, i hvert fald set med vore øjne, og usselt spekulationsbyggeri var det ogsaa, over kælderen kun en halvstens mur i det spinkle bindingsværk, slemst især for de fem huse mod Overgaden, der fik nordvestenvinden ind fra stranden. Men alligevel mente man, at de 11 smaa huse lod sig indrette til lejligheder for det samme antal familier, som hidtil havde logeret paa laboratoriekasernen, nemlig 45! Fem og fyrretyve! Og hvad det ville koste at sætte dem i stand, blandt andet at opføre en enstensmur i andenetagen, kunne indvindes igen, fordi de ville indbringe mere i leje end dem paa laboratoriet, hvor der ingen kakkellovne havde hørt med i lejemaalet, og lejen derfor kun havde været fire rigsdaler aarligt. Her kunne den blive fem!

Værket ville paa sin side faa mere ud af kasernen, som i første række skulle udlejes til et lignende antal af saltkogerne med deres familie. Men desuden kunne de huse, som før havde været forbeholdt tøjmaster og skoleholder, indrettes til flere lejligheder, ligesom de ugifte folk kunne faa kamre paa loftet.

Og værkets folk kunne ogsaa i hovedsagen være tilfreds med den ny ordning. De kom til at bo billigere end før, da hver familie almindeligt af »en sal« havde svaret fra 7 til 13 rigsdaler i aarlig leje, mens ungkarlene gerne gav fire for et kammer. De skulle fremtidig slippe med halvtredie.

Værkets ledelse var i det hele interesseret i denne kasertering af det før over hele byen spredte personale, »saasom det alt er bedre, at ej alene betjenterne, mens endog den gemene mand bliver ved steden, end at han i sin fritime skal løbe til byens ende for at hente hjemme, hvad han kunne behøve«. Og dertil kom, at man mente ogsaa at kunne forlange arbejde af konerne, ja, mens man hidtil havde maattet holde to mand til hver pande, saa ville man nu kunne nøjes med mand og kone og – én daglon, »allerhelst, da det er bekendt, at kvinderne er ligesaa skikkede til det arbejde som mændene, ligesom sker i Holland«.

Ja, ja, det saa saa smukt ud paa papiret. Men det var et faktum, at mand og kone alene ikke kunne bakse med en af de nye 20 fod lange pander. Man

havde hidtil brugt fem mand pr. to pander. Maaske kunne man fremtidig nøjes med to for hver pande, hvis kvinder, born og unge mennesker ville hjælpe til. Saa noget ville maaske alligevel spares.

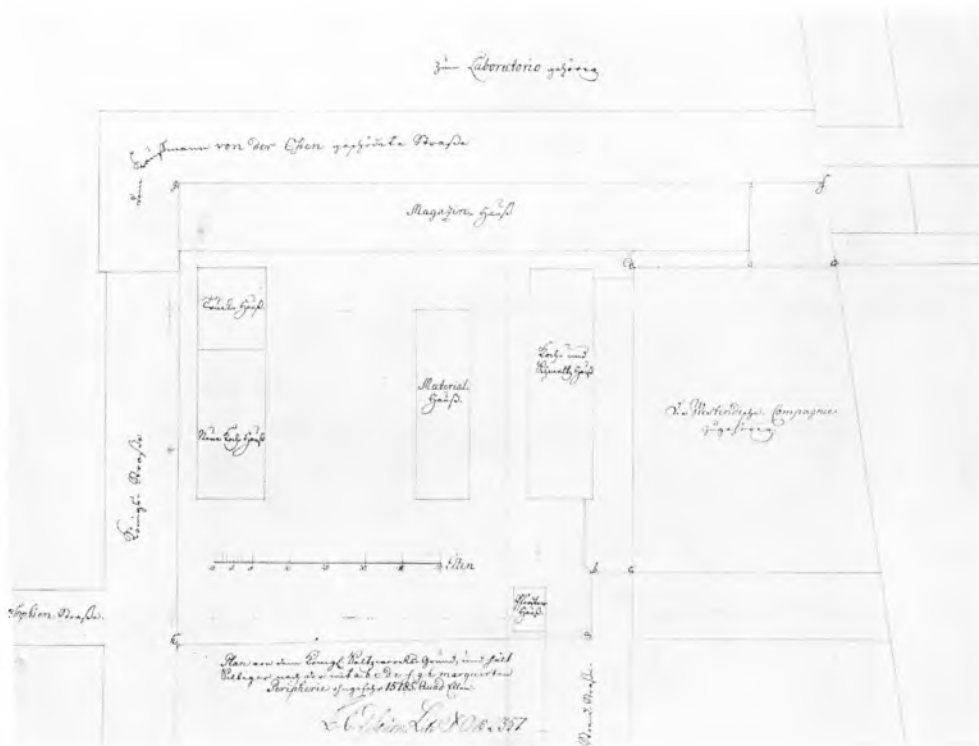
Der var efterhaanden en efter tidens forhold ret betydelig arbejdsstyrke knyttet til saltværket, omkring 50 mand, og allesammen edsvorne – fra de højere »betjentere« eller funktionærer og til de almindelige arbejdskarle. Men der var dog den forskel, at mens de overordnede aflagde deres tjenesteed skriftligt, maatte de andre sværge mundtligt efter forskellige formularer, en for saltkogerne, en for maalerne og en for arbejdskarlene. Man ser dem for sig, stillet op til parade, mestersvenden, de 24 saltkogere, tre maalere og fire arbejdskarle – flere var der endnu ikke paa det tidspunkt – en skøn septemberdag i 1737, da lojtnant Schweder lod dem sværge kongen huldskab og troskab i deres tjeneste, ceremonien overværet af samtlige værkets betjente. Formularerne var som sagt noget forskellige, men alle skulle de love at »forrette deres arbejde trolig, vel og ufortroden, være sig nat eller dag«.

Der var otte funktionærer paa saltværket, hvis man regner faktoren Hans Chr. Brock med. Han forestod salget og fik ikke fast løn som de øvrige, derimod procenter. Øverst stod forvalteren Chr. Schweder, og saa kom bogholder og kasserer Nikolaj Basse, kontrollør Johan Adolf Köppe, materialforvalter Thrond Petersen, kogehusskriver Carl Gottlieb Holtzmann. Bogholderen og materialforvalteren havde desuden hver en fuldmægtig paa deres kontor, men det var meningen, der skulle ansættes flere, saaledes en direktionssekretær samt to kopister, baade en tysk og en dansk. Værkets korrespondance blev i det hele og store ført paa det fremmede sprog.

Og man regnede med ansættelse af mange flere arbejdere. Paa det gamle værk ved dokken var der ved nytaar 1738 ialt cirka 50 mand i gang, og det var meningen, at det kommende aar skulle se omtrent samme antal i arbejde paa det nye værk, efterhaanden som de forskellige planlagte afsnit blev ført ud i livet. Her virkede allerede Aaltje Brülje i sin hollandske afdeling, helt igennem en kvindeafdeling, med tre hollandske og ni danske piger. Foruden flere saltkogere ville der her som paa Gamle værk blive brug for en materialkusk og en oppasser, foruden portner og natvægter. Ja, der skulle ogsaa være en privilegeret marketender, som ganske vist ingen gage skulle have. Og endelig ville man antage en læge, fælles for det hele værk.

Alt i alt var lønningsbudgettet for 1738 sat til godt 18.000 rigsdaler. Men den øvrige drift af værkets – herunder indkøb af raasalt – løb op til over 60.000, begge poster tilsammen 80.000 rigsdaler. Og dertil kom bekostningerne til det fortsatte byggeri – »det nye værk« var endnu hverken halvt eller helt færdigt.

Det var dyrt at stille en saadan virksomhed paa benene. Oprindeligt sorterede den ligesom dokken under marinen, for siden at blive et selvstændigt

Denne skitse viser saltværket i dets endelige skikkelse, nemlig med det gamle og nye smeltehus samt de to pakhuse, det større paa laboratoriegunden, allesammen ret primitive bindingsværksbygninger. Hertil kom endnu portnerhuset. Sammenlign planen foran side 89.

foretagende. Kongen havde naturligvis maattet sætte penge i det, 32.000 daler i 1736-38. Desuden havde man af Det Schnellske stervbo laant næsten 20.000, og opnaaet kgl. autorisation til at optage et laan paa indtil 30.000 i den nyoprettede Courantbank, mod at stille diverse varepartier som sikkerhed. Nogle tusinder var der naturligvis ogsaa kommet ind for det solgte salt, ialt vistnok 27.465 daler. Men faktisk var forholdet det, at man ved udgangen af juli maaned 1738 stod med en kassebeholdning paa smaa 2000, i øjeblikket saa at sige den eneste ressource!

Iøvrigt havde værket paa det tidspunkt lige faaet en ny direktion eller rettere en ændret styrelsesordning. Bortset fra at Danneeskjold snart efter trak sig ud af direktionen, var det de samme mænd, som gik igen, kendte navne fra datidens forretningsverden og statsadministration, Desmercieres, Dauw og Joost v. Hemert. Hertil kom Johan Friederich Schnell, der allerede nogen tid havde været værkets drivende kraft.

Men hvilke navne, der nu var knyttet til styrelsen, penge skulle der til, selvom man ikke brugte slet saa mange som projekteret og lod være at bygge mere end det højst nødvendige. Og hvad Schnell havde slaaet paa, kgl. tiladelse til at optage endnu et laan i banken blev virkelighed, efter at kongen direkte og udtrykkeligt havde givet til kende, at man ikke kunne vente større

kontante tilskud fra hans kasse. Christian VI havde brug for mange penge, ogsaa til ikke altfor rentable foretagender, blandt andet den utroligt kostbare opforelse af det første Christiansborg. Og det stod der netop i den skrivelse, han lod tilgaa direktionen for saltværket i efteraaret 1738, at det var wegen das starcke Schlossbau und andere grosse Ausgaben, at han ikke kunne strække sig videre. Men lov til at laane endnu 20.000 fik man altsaa. Men samtidig understregedes det fra kongens side, at man skulle prøve paa at faa privat kapital knyttet til værket, om muligt overdrage dette til et interessentskab med en oktroj for 10 eller 20 aar.

Det næste skridt var udstedelse af en indbydelse til at tegne aktier i værket, rettere direktionens forslag til en saadan indbydelse, holdt i tidens sædvanlige præketone, tor man nok sige, pukkende paa den alfaderlige enevoldsherskers omhu for sine undersaatte, desværre langt fra saa taknemlige som de burde være. De havde i vid udstrækning overtraadt indførselsforbudet af 1737: »Som Vi med største mishag har erfaret – dels af vankundighed . . . dels af egennytte for ved toldsvig og andre utilborlige midler til Vores, publici og deres medborgeres skade at kunne tilvende sig ubillig fordel og af alle kræfter under mange ugrundede og urigtigt befundne speciose indvendinger og vrang foregivender søge at hindre . . . saltværkets fremgang«.

Men der blev slet ikke brug for saa mange »med en tilborlig patriotisk nidkærhed«, som man først havde forestillet sig. En enkelt mand, »Unser revisor Christlie von Clausberg«, tilbød ganske solo at stille de onskede 80.000 rigsdaler til raadighed. Clausberg, denne mærkelige mand, var indfødt tysker. – Det var nu ikke det, der var det mærkelige, men det at han, der var kommet her til landet som regnelærer for kronprinsen, Frederik V, svang sig op til saa megen indflydelse paa Christian VIs finansielle transaktioner, ikke mindst naar det drejede sig om kongens byggeforetagender, lad saa være, at han ikke fik lov til at give tegning til »Prinsens Palæ«, hvad han i sit overmod mente sig kapabel til. Ogsaa saltværkets skæbne fik han indflydelse paa, ikke blot ved at stille den onskede kapital til raadighed, det var nu nok ikke hans egne penge allesammen, men han optraadte i den følgende tid som mellemmand. I adskillige tilfælde henviste Christian VI direktionen til at snakke med Clausberg om sagerne, ligesom det tit var ham, der skrev de kgl. ordrer, som kongen saa satte sit navn under. Det hændte nu ogsaa, at Clausberg selv skrev, hvad kongen havde befalet. Fremgangsmaaden var ikke den gangse kontormæssige, uden at være noget helt usædvanligt fænomen i hine, kabinetsordrernes tid.

Samtidig med, at man modtog Clausbergs tilbud, først i december maaned, altsaa i 1738, blev der udsendt banbullaer over det ganske land, i form af cirkulærer til amtmændene. Det havde nemlig vist sig, at saltafsætningen ikke havde været nær saa stor som i det foregaaende aar, og det var sikkert paa grund af

især købmændenes modvilje, som »i den sted, de efter deres allerunderdanigste pligt burde tragte efter at befordre Vores salthandel, derimod søge samme at undertrykke og paa en altfor egennyttig og modvillig maade hindrer den.« Nu skulle deres beholdninger atter optælles, og alle mennesker, i by og paa land, skrives i mandtal, saa der kunne gores nøjagtigt overslag over behovet. Amtmændene blev det desuden specielt paalagt at faa optalt, hvormange koer, der var paa »hollænderierne«, det vil sige mejeribrugene i deres distrikt. Der skulle jo bruges salt til smørret. Og den udmærkede kvalitet af saltet fra Christianshavn blev atter fremhævet. Det var saa godt som noget, »havde al den godhed og kraft som tjener til at salte og konservere smor, kod, flæsk, sild og alle andre slags fiskevare . . .«

Hvad hjalp det altsammen, at pakhus efter pakhus blev fyldt med tætpakkede salttønder, at der var travlhed overalt paa værket, naar afsætningen manglede? Folk undskyldte sig paa mange maader. Et steds hed det sig, at man brugte knust spansk salt til smørret. Det passede bare ikke, nej, lybækkerne solgte det forbudte lüneburgersalt paa markederne i Aalborg, baade til pinse og Mikkelsdag, mens holstenerne smuglede skotsk salt ind i sække og sejlede med det langs den jyske kyst, hvor de »kolliderede« med fiskerne, »som da fore det i land og saaledes med fremmed salt opfyldte landene«.

Ikke desmindre fortsatte man fabrikationen, men udelukkende paa det nye værk, da det gamle maatte fjernes paa forlangende af Danneskjold, nu det skred mod dokkens fuldendelse. Man prøvede rigtignok at klare sig med opførelse af nogle mere midlertidige Kothen, bygget af materialer fra de nedbrudte huse paa det gamle værk. Men det var endnu langt fra, man havde givet op. Nej, man søgte tværtimod efter nye saltkilder paa Amager, ja, lod grave forsøgsskakter derude, alt under ledelse af den lüneburgske saltdirektør, baron v. Beust, som endte med at overtage ledelsen af saltfremstillingen her i riget. En vis Johannes Lund skulle ogsaa prøve paa at finde salt paa Amager ved hjælp af en ønskekvist! Men begge dele mislykkedes. Han fandt nok ingenting, overhovedet, og de gravede skakter maatte kastes til igen.

Saa skete der endelig i maj maaned det, som pegede i retning af, hvad enden ville blive. Man begyndte at afskedige folk fra værket. Man havde endda aldrig faaet beskæftiget saa mange som paatænkt. I 1738 havde man sparet mere end det halve af de projekterede lønningsudgifter, fordi der ikke var kommet saa mange i arbejde. Man afskedigede baade arbejdere og funktionærer og søgte tillige at forenkle administrationen. Bogholderen Nikolaj Basse blev det betroet at forestaa inspektionen af værket i forstaaelse med von Beust, der nu var dansk saltdirektør. Aaret stod i det hele i rationaliseringens og dermed sparebestræbelsernes tegn. Man opgav at kræve de sidste af Clausbergs 80.000 udbetalt og nøjedes med at laane 7000 for at imodegaa de allermost paatrængende fordringer.

Greve Frederik Dannekjold-Samsøe, der organiserede omlægningen af orlogsværftet, var tillige drivkraften ved anlægget af dokken og det kgl. saltværk. Dette portræt af ham, der skal være malet af Pilo, hænger paa slægtens stiftelse Gisselsfeld kloster.

Nogle af de afskedigede havde faaet pension, andre et kvart aars gage, blandt de sidste »saltfruen«, Aaltje Brülle. Det arme menneske, i hvert fald efter hendes egen jammerklage. Endnu det følgende foraar var hun i byen og beklagede sig forst til kongen, saa til dronningen. Resten af den »armod«, hun havde bragt med fra Holland, var sat til i den svundne strenge vinter, og hun var sunket saa dybt i sin fattigdom, at man havde gjort udlæg i hendes sengetøj, saa hun og hendes maatte ligge paa det bare straa. Det var ikke lykkedes

hende nebst Mann und Tochter at skaffe sig en smule fortjeneste. Nu vilde hun blot bede om at faa rejsen tilbage til det fjerne hjemland betalt. Hendes bon-skrift til kongen havde ganske vist faaet denne til at henstille, hun fik ud-betalt ein kleines Reisegeld, som hun aabenbart ikke var tilfreds med. Nu gik man halvt irriteret med til at betale hende endnu 10 rigsdaler, men: widrigen-falls sie sich noch weiter beschwehre und Uns mit fernerer Klagen überläufft, kann man Ihr andeuten, das sie würde auff ein Schiff gefrachtet und nach Hol-land geschicket werden! Jamen, i saa tilfælde fik hun da sit ønske opfyldt, skulle man synes.

Men tiltrods for den indskrænkede drift svulmede lagrene over alle græn-ser. I den følgende november maaned var det klart, at i lobet af kort tid ville der ikke være plads i pakhusene, hvis fremstillingen fortsattes. Saa forsvandt den sidste halve snes saltkogere fra værket, og sammen med dem maalere og smede, vægter, tømmermand og arbejdsmænd. Tilbage blev foruden funk-tionærerne kun portneren og en »oppasser«.

De, som blev sat paa porten, fik en maanedes gage og lofte om at blive taget i betragtning, hvis værket atter skulle søge arbejdskraft. Ja, hvis . . .

Man begyndte at sælge løs af det fremmede salt, som var i beholdning, og efter nytaar 1741 blev det endelig aabenbart, at die gänzliche Aufhebung des Saltz-Wercks var, hvad majestætens vilje gik ud paa. Det var naturligvis Clausberg, som fortalte det til direktionen. Men der gik endnu mere end seks aar, inden denne helt kunne høre op med at beskæftige sig med værket!

Der var paa det tidspunkt kastet om man saa maa sige over halvandet hundrede tusind gode, danske rigsdalere i det tilsyneladende bundløse væld. Og deraf var en femtedel kommet ind igen som betaling for det solgte salt. Nu var der en beholdning paa over 13.000 tonder raffineret salt paa selve værket, foruden godt 4000 tonder opmagasineret i de to kongeriger og her-tugdømmerne, langt de fleste i de sidstnævnte, hvor der i 1737-38 til Eckern-förde var leveret ikke mindre end 1392 tønner. Hertil kom saa, hvad der var paa lager af ubehandlet bojsalt. Og saa var der værket selv med byg-ninger og inventar og grundejendomme. Som det viste sig desværre altsam-men aktiver, som det var vanskeligt at faa pengene ind igen for.

Selv de Rasmussiske huse kunne man ikke faa ordentlig solgt. Det var nemlig ikke blevet til noget med byttehandelen med marinen. Der havde rejst sig en almindelig og heftig modstand imod planen. Nok var man ikke forvænt dengang, men dette var alligevel bunden. De nye lejligheder ville blive rene huller, flere af dem saa smaa, at der ikke engang var plads til et sengested, paa-stod kasernekommandanten, oberstløjtnant Thye, og der var allerede de arkeli-mestre, der truede med at søge lejlighed i byen, hellere end at lade sig ind-logere paa den maade.

*Udsynet fra Slotsholmen
imod Engelskmandens plads
havde næppe ændret sig
stort, fra dengang Applebye
anlagde den lange
reberbane samt selve værftet,
og indtil Rorbye i 1826
tegnede dette billede.*

Vel blev der udarbejdet et projekt, efter hvilket der skulle bo ikke 45, men kun 21 familier i de 12 vaaninger, men saa blev profitten jo ikke den samme, og det hele blev altsaa ikke til noget. Saltværket havde kun tab af af-færen, man kunne ikke faa huslejen ind for de lejligheder, der var beboet, og adskillige stod efterhaanden ledige. Men der var i hvert fald én solid lejer, af hjørnестedet forstaar sig, og ham var det, der til sidst skilte saltværket af med alle de Rasmussiske huse, efter at man igen havde prøvet at prakke dem paa marinen – maaske ville dog nogle af Holmens folk leje dem? Man udbød dem i Nyboder, uden at nogen liebhavere meldte sig. Og man havde to gange for-gæves søgt at faa husene solgt paa auktion. Man var næsten pint til at tage mod Peter Applebyes tilbud om at købe dem for 3500 daler, ganske vist et par tusinde mindre, end de stod værket i, men han ville ikke gaa højere op. Og efter næsten et aars snakken frem og tilbage fik han skøde i juni 1742. Applebye var jo den indvandrede engelske rebslager, der faa aar senere fik lov til at anlægge sin reberbane paa en strimmel opfyldt land langs volden.

De Rasmussiske huse stod forøvrigt til ned i dette aarhundrede, i den sidste del af deres tilværelse kendt eller rettere berygtet som: Jødens bule.

Samtidig med husene blev ogsaa solgt en hest, der havde været opstaldet der og som havde tilhørt den bortrømte bogholder Basse. Ja, det manglede selvfølgelig heller ikke i miseren, at værket blev besveget af en utro husholder, uden at tabet dog var større, cirka halvfjerde tusinde rigsdaler. Basse havde absenteret sig i maj maaned 1741, da han skulle afregne i anledning af en afholdt

auktion, og mens han foregav at ville rejse til Helsingør for at tilse nogle byggearbejder, var han i virkeligheden kørt til Roskilde, »von wann er seine Reise vermittelst einen Post-Wagen in aller Eyle weiter fortgesetzt«. Ellers havde der verseret allehaande rygter i byen vedrørende hans flugt, rygter der endda var naaet saa højt som tænkes kunne – til selve enevoldsherskerens øre. Som det helt pudsigt hedder i direktionens redegørelse til kongen: »Es wird Ewer Königl. Mayestät das von dem vormahligen Inspector und Buchhalter des hiesigen Königlichen Saltz-Wercks Nikolai Basse in der Stadt rouillirende Gerüchten, wie er nemlich treulos geworden und vor etwan 14 Tagen heimlich fortgegangen, allbereits bekannt seyn«.

Den tidligere materialforvalter Thrond Petersen traadte i Basses sted, og var efter nytaar 1743 sammen med faktoren Brock de sidste paa skansen. Da først blev driften helt indstillet.

Og samme aar 1743, i maj, fandt man endelig en løsning paa spørgsmaalet om afsætning af det endnu betydelige saltlager: »Vi haver allernaadigst for godt befunden alle de inden for Vort Rige Danmark beliggende købstæder, amter, grævskeer og friherskeer et vist kvantum salt at tildele, paa det at saadan beholdning én gang for alle kunne vorde at afsætte.«

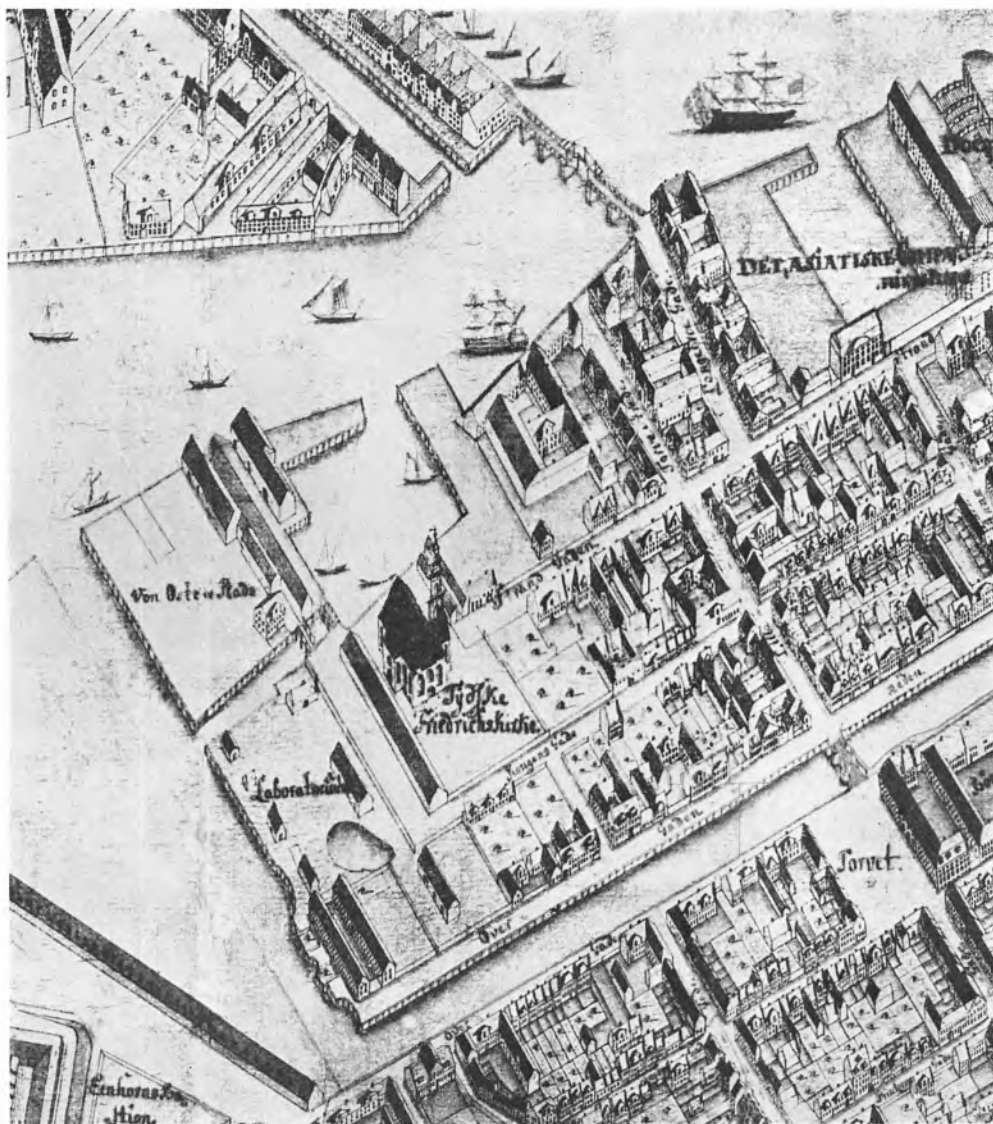
Saadan set en genial løsning, ialfald set fra statens side. Og dem man paa tvang saltet? Ingen af dem turde mukke. De fik dog tre maaneders kredit og varerne leveret franco. Som amterne fik købstæderne hver for sig paalignet meget forskellige mængder salt. De mindste byer kun 15 tønder, mens de tre største portioner indenfor henholdsvis jysk, sjællandsk og fynsk-lollandfalterisk omraade gik til Aalborg med 390 tønder, Helsingør med 234 og Odense med 400. Hvert grevskab skulle aftage 20 og hvert baroni 10 tønder. Amtmænd skulle »repartere« de tildelte kvanta paa proprietarier, præster, forpagtere, hollændere, degne, mollere, kromænd og andre, mens man i købstæderne først skulle tilbyde saltet til de handlende, og hvis de ikke ville modtage det, fordele det paa hele byen efter indvaanernes næring og husholdning!

Og dermed færdig! Basta!

Saltværkets æra var nu forsaauidt ude, som det efter den tid ikke mere tjente sit første og egentlige formaal, saltfremstillingen. Denne statsfabrik havde trods al mulig støtte og beskyttelse maattet likvideres som adskillige andre i de dage. Og det værste var naturligtvis, at der endnu hæftede betydelig gæld ved foretagendet, ikke blot som følge af de penge, der var udbetalt af den kgl. partikulærkasse, men der var jo ogsaa blevet anbragt ret betydelige private midler i det, kapitaler, som Kongen, respektive statskassen stod inde for.

Man maatte se at faa det bedste ud af det omfangsrige bygningskompleks. Hvad angik den del, man havde overtaget fra laboratoriet, saa var det allerede befaleet, at de atter skulle afleveres, henholdsvis til land- og til søetaten.

Geddes eleverede kort er et kort over Kobenhavn, set i fugleperspektiv, konstrueret paa grundlag af hans opmaalingsplaner fra 1756. Det viste udsnit gengiver fortrinsvis den del af Christianshavn, som her er paa tale, med lokaliteter som de betegnede: Laboratoriet, von Ostens Plads og Tydske Friedrichskirke, sidstnævnte forsynet med Frelser kirkes spiral-snoede spir! Man ser ogsaa bassinhavnen paa Holms Plads og det store sukkerraffinaderi samt i nederste venstre hjørne Applebyes reberbane.

OMKRING KRUDTMØLLE OG KIRKE

SOM det sommede sig krigsfolket, beholdt de kongelige fyrværkere til syvende og sidst valen. Vist havde de maattet retirere, havde maattet romme en del af deres omraade, men siden kunnet tage det i besiddelse igen. Laboratoriepladsen var atter intakt. Og paa laboratoriekasernen havde beboerne kunnet holde stand hele tiden. Der var jo intet blevet af den taabelige plan om at flytte dem over kanalen til de smaa rottehuller i de Rasmussiske huse. Ikke fordi forholdene var særligt luksuøse paa kasernen, en lille

stue og et kammers var, hvad hver enkelt familie, lille eller stor, havde at raade over, altsaa fra regnet kasernekommandanten, tojmesteren, der havde otte gange saa megen plads og kunne disponere over to hele huse, hvor de menige maatte nojes med et kvart. Og hvor de maatte hutle sig igennem med deres kummerlige lønninger, ja, næppe kunne eksistere uden at supplere disse ved at drage paa fiskeri i sundet. Konerne kunne saa lobe byen rundt fra dør til dør for at prove paa at afsætte fangsten, det var nu deres privilegium, naar de var behorigt legitimeret med skriftlig tilladelse fra militæret og skilt fra politiet.

En enkelt bosseskytte fik sit særlige bierhverv, takket være sin fortid som teologisk student og skoleholder. Han blev ansat som hjælperlærer ved laboratorieskolen, der paa én gang var undervisningsanstalt for kasernebefolkningens ukonfirmerede born og soartilleriets »drenge«, der her skulle lære kristendom, regning og skrivning. Den virkelige skoleholder var dengang over 70 aar gammel og havde tilmed i adskillige aar haft det kors, at »hans kone var fra forstanden, som ventelig til hendes dod ville kontinuere, og han selv maatte passe hende, gøre rent og lave mad, da hans lidet levebrød ej tillod ham at holde nogen tjenestepige, hvorfor det intet under var, at skolen blev forsomt, og bornene snarere lærte udyder, end hvad de skulle af regning og skrivning«.

Lige let var det næppe at holde styr paa dem, trods datidens haarde tugt og Herrens formaning. Se nu den »artilleridreng«, der gang efter gang stak af fra skolen, og paa grund af drukkenskab og ryggesloshed ikke var blevet konfirmeret, skont han var en snes aar gammel. »Han er bleven baade pisket og kattet, men han er ej at styre og frygter hverken Gud eller mennesker«. Og selvom der var andre, der gik skolen igennem, hjalp det ikke stort paa deres lærdom. De kunne »næppe skrive et bogstav og aldeles ikke regne«.

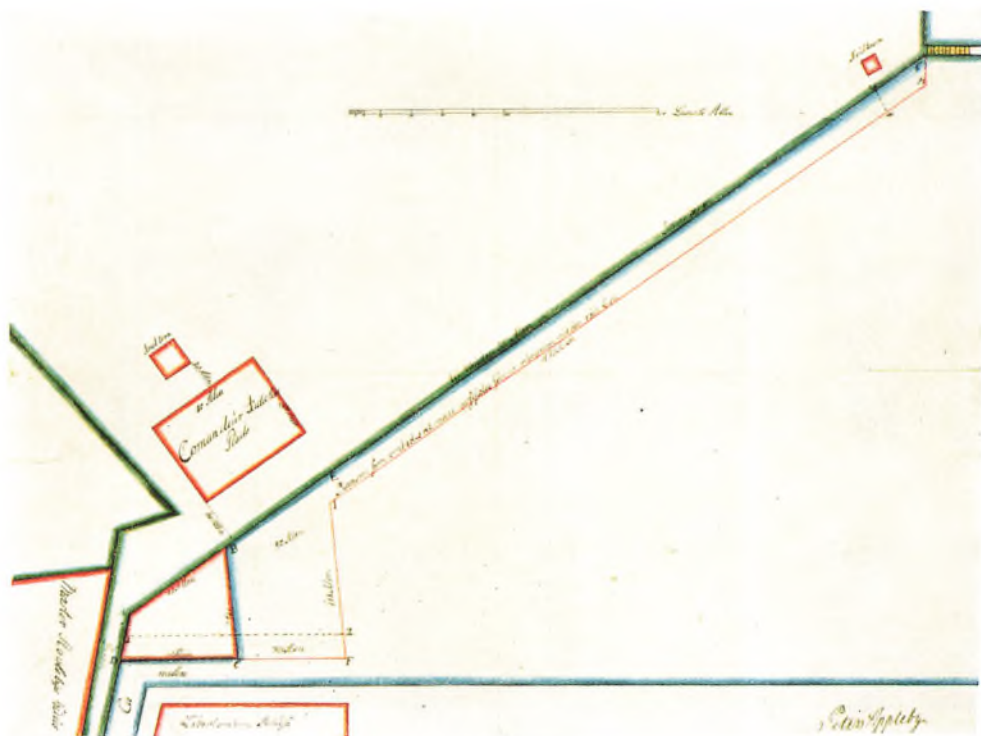
Det endte da ogsaa med, at laboratorieskolen blev nedlagt, ganske vist først henimod slutningen af det 18. aarhundrede, da der næsten ingen elever var, hverken born eller »artilleridrenge« i den.

Der blev startet en ny skole for de sidstnævnte, ude paa Christiansholm, indenfor Holmens omraade. Efterhaanden var der nemlig sket omfattende ændringer i artilleriets organisation. Det fællesskab, som havde bestaaet mellem land- og søetaten, var efterhaanden gaaet mere og mere i opløsning. I forbindelse med Daneskjolds virksomhed for marinen havde denne faaet sit eget arsenal og sine egne krudtmagasiner i 1740erne, samt en snes aar senere sit eget laboratorium ved Christianshavns vold.

Noget upraktisk var det, at chefen for alt dette, sotojmesteren, stadig boede paa laboratoriekasernen. Hvad hjalp det, at der stod en marinejolle til hans raadighed, naar der næsten ikke var til at komme igennem, og det var lige meget, hvilken vej, han lod sig ro ad. Ud mod havnen »kunne man ikke komme

I Rigsarkivet gemmes stadig en plan til udvidelse af Applebyes første opfyldning ved Overgaden og Langebrogade.

Det var i 1748, han fik tilladelse til at lægge et lignende areal til det første og desuden opfylde den strimmel langs voldgaden, paa hvilken hans reberbane kunne bygges.

igennem ved van Ostens plads, som skulle være den rette kanal, formedelst samme findes saa grundt, at ingen jolle kan flyde der igennem«, og akkurat det samme gjaldt turen gennem selve »Bornehusgraven«, bortset fra at det næsten ikke var til at komme hen til denne, forbi »seigneur Applebyes skibsbygger-værv, hvor tilforn haver været fri passage, men nu næsten daglig findes nogen hindring, enten ved bomme, flaaeder, eller skibe som ligger i farvandet . . .«

Van Ostens plads og Applebyes skibsværft? Det var dengang begge nye begreber i det christianshavnske bybillede, begge, skont paa hver sin vis, med udgangspunkt i saltværket. Om Applebye er der allerede foran talt. Det var i tre tempi, han anlagde sin plads, der efterhaanden kom til at optage en større del af det lavvandede, trekantede omraade mellem volden og kanalen langs laboriegrunden. Først, i 1745, lod han opfylde et mindre areal udfør sin bolig i det Rasmussiske kompleks, og endnu er bevaret en tre aar yngre plan til udvidelse af dette omraade, blandt andet med den lange strimmel langs voldgaden, hvor reberbanen blev bygget, oprindeligt af træ, siden af grundmur, og dertil føjedes sidenhen hans værftsplads, der strakte sig helt ned imod Langebro. Det var her paa hans, Engelskmandens plads, at B & W siden startede firmaets første skibsværft paa lejet grund. Men paa Tyske plads, den tidligere van Ostens plads, ligger nu den store maskinhal med den karakteristiske kran ud imod havneløbet.

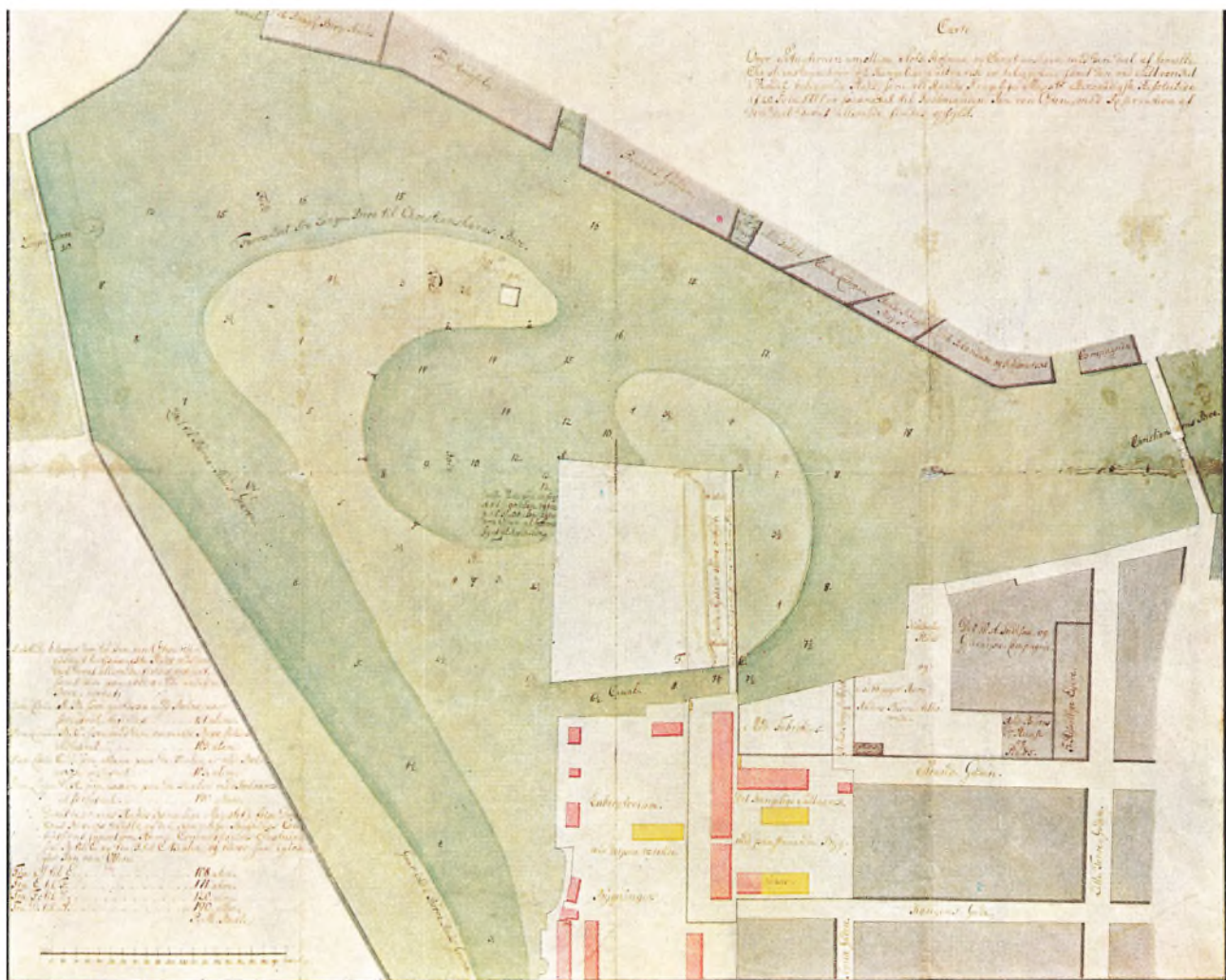
Købmanden Jan van Osten, som han altid kaldtes, havde først ejet et værft eller en kolhalingsplads ved Nyhavns hoved. Virksomheden her var imidlertid dels til hinder for sejladsen op gennem Nyhavns kanal, dels brandfarlig, det sidste navnlig i forhold til orlogsfartøjerne i det nære flaadens leje. Og til trods for at van Osten havde baade købt og betalt grunden som kolhalingsplads, ja, at den havde været brugt som saadan i mere end tredsindstyve aar, saa skete det alligevel, at man en skønne dag slet og ret forbød ham at anvende den paa den maade! Maaske var der ikke saa meget at sige til det, da han nok aldrig havde haft det nødvendige privilegium paa slig virksomhed. Det lykkedes ham alligevel at opnaa erstatning for sit tab, ved et kongeligt gavebrev, nemlig paa »den ved Vores saltværk paa Christianshavn beliggende plads, saaledes som den til dels findes indpælet og efter dessein har skullet være . . .«

Saadan set laa denne plads nu nok saa meget udfor laboratoriets som udfor saltværkets grund, men det var altsaa værkledelsen, der havde paabegyndt de opfyldningsarbejder, som Jan van Osten nu fik bevilling til at fuldføre til egen fordel, ja, han fik endda lov til at laane Holmens muddermaskine, saaledes som ogsaa Andreas Bjørn nogle aar tidligere, dengang han var i gang med sit større inddæmningsarbejde, anlægget af den senere Wilders plads.

Det var jo ikke blot til sin egen, ogsaa »til publici nytte«, Jan van Osten fik tilladelse til at anlægge sin kran- og kolhalingsplads. Kongen forbeholdt sig alene den strimmel, der allerede var opfyldt, og som kom til at danne den sydlige del af Vestindisk-guineisk kompagnis havn. Og det gik heller ikke helt, som van Osten først havde planlagt. Militæret satte sig imod, at den kanal blev fyldt op, som løb mellem hans omraade og laboratoriets, ligesom der var vrøvl med den havn, der skulle anlægges i tilslutning til pladsen. Langs denne skulle nemlig Bornehusgraven fores ud til Strømmen, saa van Osten fik sit havneomraade udvist paa den anden side kanalen, ud mod havneløbet værnet af »et hoved«, et isoleret liggende opfyldt omraade, den senere saakaldte Sandø.

Men da han ikke maatte lægge sine ophalingsbeddinger ud imod Strømmen, blev de altsaa placeret ved kanalen og denne saaledes praktisk talt beslaglagt af det nye skibsværft. Unrosten kaldte han det paa sit fædrene sprog. Han var nok hollænder, som saa mange af dem, der satte præg paa Christianshavn? Unrosten betyder saadan noget som travlhed og beskæftigelse. Virkelyst kunne man fristes til at oversætte det.

Man vil forstaa, at selvom det var lykkedes laboratoriet at hævde sit territorium, var det efterhaanden blevet klemt inde, af havne, skibsværfter og – borgerlig bebyggelse. Havde man været betænkelig ved den brandfare, van Ostens nyhavnsværft frembød for orlogsflaaden, hvor langt farligere skulle man da ikke synes, tilsvarende virksomheder var som umiddelbart naboskab til laboratoriets højst eksplosive beholdninger?

Stadskonduktor Balles plan er udført for Jan van Osten, da han onskede tilladelse til anlæg af sin plads, som ses i planens midte, med en kanal skilt fra laboratoriets grund. Videre ses bl. a. saltværkets bygninger, samt madame Fabritius' og Andreas Bjorns pladser.

Det blev ogsaa lejlighedsvis antydet fra sagkyndig side, ja, chefen for artilleriet og dermed for laboratoriet, generallojtnant v. Reitzenstein havde gjort indsigelse, allerede ved anlægget af saltværket og siden over det do. af van Ostens plads, samt endelig, da der var blevet indrettet et farveri i ejendommen, der stødte umiddelbart op til laboratoriegunden, alt uden nogetsomhelst positivt resultat. Wodroffshuse kaldte man stadigvæk sidstnævnte ejendom, skont det nu, i 1759, var snarere 30 end 20 aar siden, krigsraad J. C. Wodroff var dod. Maaske havde han allerede for maattet opgive besiddelsen, nodtvungent, paa grund af gæld til Det danske krigshospitals kasse. Og direktionen for denne havde ogsaa maattet tage ejendommen tilbage fra den følgende indehaver, den kgl. skipper Jan Jansen Hojer. Netop i 1759 skiftede den atter ejer

»med alle sine lejevaaninger og bygninger . . . samt den i gaarden indrettede trykke-fabrik«. Gustav Verner de Brunck og Anders Asmus Seerup, firma Brunck & Seerup, solgte til Ole Heidemarck, overste kapellan ved S. Nikolaj kirke, og siden kom den til endnu en præstemand, selve stiftsprovsten Henrik Christoffer Bytzov, en i flere henseender kyndig mand, eftersom han havde forudset det »jordskælv«, som rystede hovedstaden i julemaanedens 1760.

Selve farveriet var indrettet i en enetages bygning inde i gaarden, midt i det uregelmæssige kompleks, hvor de gamle lave lejevaaninger stadig laa ud imod Kongensgade. Blandt inventaret var foruden kedler og »kype paa 5 tonder«, fire metalvalseværker, samt en jernpresse paa muret fod, hvortil horte en jern- og en kobberplade til »flonels-trykkeriet«.

Som »Wodroffshuse« fremdeles beslaglagde en hel af de oprindelige »storgrunde«, ja, mere end det, eftersom der var tilkøbt en strimmel jord fra nabogaarden imod nord, saa var denne iøvrigt ligeledes intakt. Og her kunne man nok behøve en rummelig grund, da der ikke alene var billardholderi, men ogsaa traktorhave. Det havde der nok været allerede i købmand Niels Prydtz's ejertid, i 1730erne, dengang der var tale om, at ejendommen skulle overtages af saltværket. Ogsaa her var der ret vidtloftige bygninger. Til facadehuset ud imod Overgaden, hvor der var stald og kuskekammer i stuen, kontorer og standsmæssig beboelse paa »salen«, sluttede sig sidehusene, dels indrettet med pakrum, dels med lejevaaninger. Efter branden 1728 var ejendommen en af de folkerigeste paa Christianshavn med ialt 80 mennesker, deraf mere end halvdelen stuvet sammen i de 8 smaa vaaninger – hver kun med stue og køkken – en broget forsamling, blandt hvilke adskillige bosseskytter, men ogsaa et par jøder. De var som flere andre indflyttet »formedelst ildebranden«.

Bagud mod Kongensgade og for den sags skyld ogsaa Sofiegade, det var jo en hjørneejendom med facade til tre gader, laa den »smukt indrettede haug«, mere end henholdsvis 50 og 30 alen i længde og bredde, og med buksbomhække inddelt i fire kvarterer, i »sirlig orden« beplantet med 100 træer, de fleste frugttræer. Der var ogsaa et »fuldkomment« lysthus med bænke og borde paa flisegulvet, og op til det laa to mindre »huk-lysthuse«. Endelig var der rundt omkring i haven og paa husene slaaet brædder op, »paamalet adskilligt, slotte, skibe og jagtstykker til prospekter«.

De første traktorer har nok været lejere af stedet, indtil dette fra 1752 og en menneskealder frem i tiden kom i slægten Simmelhags besiddelse. Ulrik Christian Simmelhag, den første af familien her i landet, skal efter traditionen være indvandret – fra Holland. Naturligvis!

Efter ham fulgte først enken og siden sønnen Søren Christian Simmelhag, sergent i borgervæbningen, men ellers guldsmed af profession. Forsaavidt gik det her som paa den anden side gaden, i genboejendommen, ogsaa ejet af to

*Til endnu for henved
 hundrede aar siden stod de
 ejendomme, der blev bygget
 mellem Heerings gaard
 og Sofiegade omkring aar
 1750, alle typiske barokhuse
 med de sædvanlige gavlkviste, særlig anselig
 bossemageren Johan Jørgen
 tor Bergens rode dobbelt-
 gaard paa hjørnet mellem
 de to gader.*

generationer i samme slægt, fader og søn. Bossemager Johan Jørgen tor Bergen – navnet alene betegner ham som hollænder – byggede den kønne rode barokgaard, et typisk »ildebrandshus« med den brede gavlkvist, som sønnen og fagfællen Jørgen Vilhelm von Bergen siden overtog og som blev staaende, indtil Burmeister & Baumgarten købte ejendommen henved 100 aar senere. Man kender den nu kun fra billeder, men den var bygget paa grunden af to af kancelliraad Lassens huse, som den ældre tor Bergen havde købt af dødsboet i 1731. De resterende to huse havde kancelliraaden selv solgt, saa tidligt som i 1708-09. Det var jo smaahuse, paa kun 4 fag hver, med hverken prominente ejere eller beboere, iøvrigt med tiden bygget paa lignende maade som hjørnestedet, huse med den i de dage uundgaelige kvistgavl.

Som disse jævne ejendomme ikke kunne maale sig med den næste i gaden, den store bryggergaard, siden med nye bygninger kendt som Heerings gaard, havde de ogsaa mere fornemme genboer paa den anden side Kongensgade. Det var ganske vist kun bagsiden, man saa fra denne gade, det lange plankeværk, som hegnede den have, ikke saa lidt større end traktørstedets, der hørte til Lehn'ernes gaard, i senere tider mest bekendt, fordi Tordenskjold nogle maaneder beboede et par værelser i den, men ellers fra 1732 ejet af generalfiskal

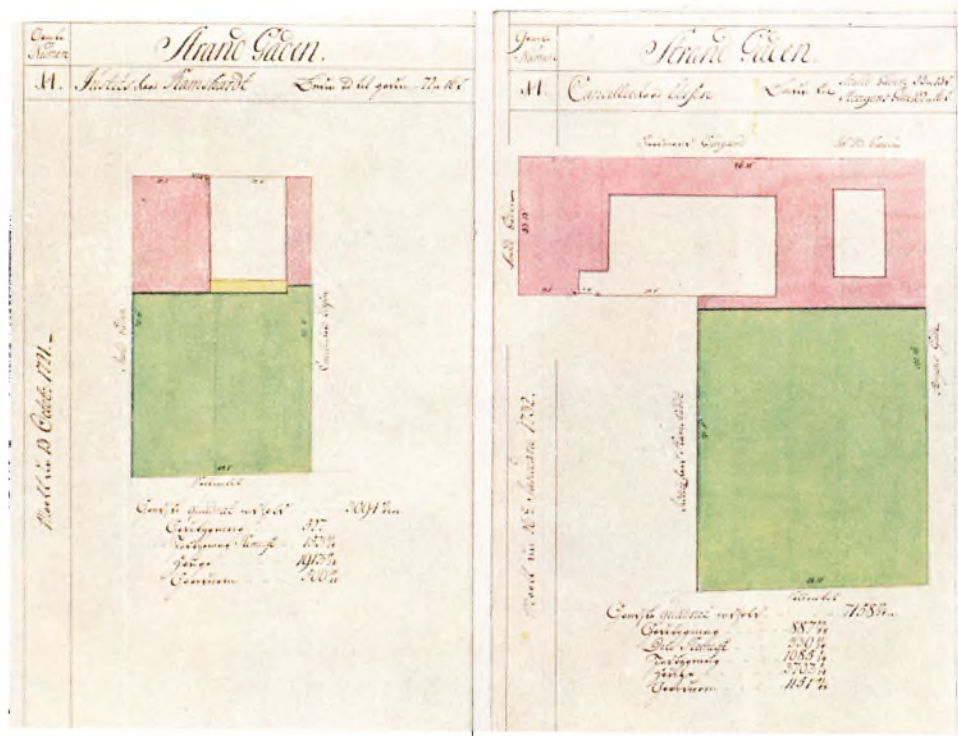
Hans Ursin og i aarene 1747-62 af en saa højfornem mand som lensgreven fra det lollandske Christianssæde, Christian Ditlev Reventlow. Siden sank gaarden noget i rang. Ganske vist var den følgende ejer ikke uden midler, grosserer Peter Fenger af firmaet Borre & Fenger, men greven ville nu nok have rynket en kende paa næsen ad det sæbesyderi, som grossererens lod indrette i den herskabelige gaard. Det gjorde Fenger forøvrigt ogsaa selv – endnu inden det begyndte at lugte. Han var ikke tilfreds med murermesteren Hans Uttendahls arbejde, og det hjalp ikke, at denne paakaldte sine fagfæller som skøns mænd. Ingen af »murermestrene«, hverken Johan Chr. Conradi eller Philip de Lange ville anerkende, at byggeriet var solidt nok.

Det vil maaske huskes, at Abraham Lehn i sin tid kun havde købt den ene af Trellunds eller Frederik Antoni Møllers to gaarde. Til denne hørte ganske vist de tre fjerdedele af det samlede grundareal, mens resten var henlagt til den anden gaard, det nuværende Strandgade 4, hvis areal dog tillige var suppleret med en grund paa den anden side Strandgade. Her var der bygget et pakhus.

Gaard og pakhus blev paa auktionen i 1699 begge købt af Oluf Antoni Møller. Som navnet antyder endnu en broder til fallenterne Niels og Frederik Antoni Møller. Selve beboelseshuset med flisegulve og bjælkelofter bar dengang stadig, som forresten ogsaa senere, præg af tilblivelsen først i det 17. aarhundrede, og ejendommen var ellers i det hele præget af dens anvendelse som købmandsgaard. Kælderen var indrettet som pakrum, og over indkørselsporten var der »et stort contoirt afdelt udi trende parter med tilhørende skriverborde og andet«. Men allerede et par aar efter kom stedet atter under hammeren. Den nye køber, en udlænding, Jaqve Hinter af »Dunqverqven«, var heller ikke i stand til at svare sine forpligtelser, og den virkelige ejer, panthaveren, admiral Gjedde, ham med gaarden i Kannikestræde, lod gaarden overdrage, det vil sige, det var hans sagfører, der med fuldmagt fra ham mødte paa bytinget og »udi lovlig tingslyd med haand og mund, jord og muld transporterte, overdrog og skodede ejendommen til Andreas Weise«, som der staar i retsprotokollen. Uden at man dog skal tage det altfor bogstaveligt. De dage var nok forbi, da man havde en græstorv med i retten for at kunne kaste den i koberens kjortelskød. Af denne symbolske handling var selve begrebet: at skøde, udsprunget, og erindringen om ceremonien blev altsaa bevaret i retsbøgerne længe efter, at den var gaet af brug.

Da Andreas Weise købte gaarden i Strandgade, var han endnu en yngre mand, næppe fyrretyve aar gammel, uden titel og rang. Men da han døde i 1725 var det som »lhro Königl. Majestät zu Dännemarck und Norwegen etc. Conferentz-, Staats-, Justitz- und Cammer Raths wie auch General Post-Directeur«, som der staar i det tyske mindedigt over ham. Andre tryksager i anledning af hans salige henfart var to auktionskataloger, den ene over hans

I forbindelse med indretningen af hovedstadens nye matrikel 1756, fik hver af byens grunde sit blad i de store indbundne folianter, som nu gemmes i Stadsarkivet. Her ses grundplanerne for nuværende Strandgade 4-6, der som det vil vides fra teksten, oprindeligt var en storgrund, sidenefterhaanden belagt af Jakob Madsens og Jonas Trellunds to gaarde.

vinkælder, den anden over hans bogsamling. Men ingen af delene havde dog vist været installeret i Strandgade. Gaarden her havde han kun beboet, inden han blev postdirektor, i den periode han var ansat i centraladministrationen, sidst som deputeret for finanserne. Skønt hans husholdning paa Christianshavn ellers var herskabelig nok, med fuldmægtig, lakajer og piger, samt kusk til at køre karossen, fik han alligevel bedre plads i Stormgade, i det senere Holsteinske palæ, hvor Generalpostamtet, det danske postvæsens første generaldirektorat, fandt plads i lejede lokaler i en sidefløj.

Gaarden i Strandgade stod ledig et par aar, inden han fik den solgt. Der var nok god tid paa lejligheder dengang, for den store ildebrand. Ogsaa Peter Abbestees hus, Strandgade 8, stod tomt, mens schoutbynacht Poulsen var flyttet ind i Lehn'ernes ejendom. »Vice Admiral Tordenschiold død«, hed det i skattelisten for 1721, og myndighederne havde det største mas med at faa so-heltens skatterestancer inddrevet. Dodsboet var i den mest haablose uorden og gav anledning til adskillige processer.

Konferensraadens gaard blev nu til »Madame Ramshardts gaard« for dog kun faa aar senere at overgaa til sønnen, Peder Ramshardt, hvis kone var saa fornem, at hun kunne tilkomme at kaldes frue. Hun var i hvert fald adelig, af Rosenvingernes æt, den nobiliterede tolderslægt fra Helsingør, ganske vist

et af dens vildskud forsaa vidt som hendes fader var »uægte« barn, men søn af honette folk. Bestefaderen var byskriveren i Odense og bestemoderen datter af en lærd og berejst mand i den fynske hovedstad. Siden blev den »naturlige« søn lyst i kuld og køn. Han blev embedsmand og herremand. Det var paa hans gaard Ørbækklunde, at datteren Dorothea i 1728 holdt bryllup med Peder Ramshardt. Vielsesdagen blev den stedlige præst »en vederkvægelse til slutning i det aar«, skrev han.

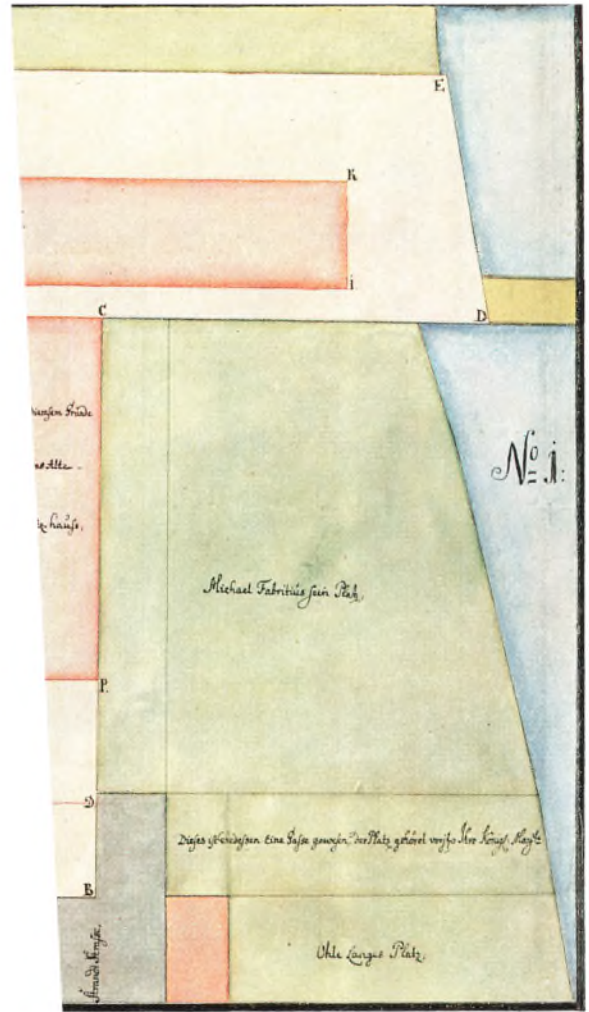
Brudgommen var kobenhavner og dengang netop blevet en af hovedstadens borgmestre, som det viste sig dog kun for en stakket stund. Allerede to aars senere blev han »forlovet«, og hvad hjalp det, han fik tilbud om at overtage sin efterfølgers post som amtmand i det fjerne Norge. Det havde hverken han eller hans kone helbred til. Selv skulle han idelig være under lægebehandling, og hertil kom endda hensynet til hans gamle moder paa over halvfjerds. Nu havde han tilmed lige faaet sig etableret i hovedstaden, og da der ingen penge var mellem folk, ville det slet og ret ruinere ham, om han pludselig skulle bryde op og forlade byen. Saa han maatte frabede sig den ellers uskatterlige naadesbevisning – i vendinger saa svulstige og ydmyge, som kun enevoldstiden kendte dem, og med bævende hjerte, selvom han udtalte sin fortrosthed om, at kongen ikke ville regne ham afslaget til last, »efterdi den højeste Gud lader mig vederfares den lyksalighed, at jeg maa finde mig anskreven blandt deres tal, Deres Kgl. majestæt tænker paa at bevise miskundhed og barmhjertighed«.

Jaja, ligestraks fik han nu ikke noget embede igen. Det varede fire aar, indtil 1734, inden han atter kunne sætte sig til rette i en borgmesterstol. Saa fik han endda først efter endnu en halv snes aar den fulde gage, og han havde stadig sin gamle moder i huset, nu mere end de firs! Selv naaede han kun at blive et par og tres.

Onde tunger havde i sin tid ymtet noget om, at han fik sine embeder paa grund af sine forbindelser, og vitterligt nok var det den noksom berygtede Christian Moinichen, der havde foreslaaet ham ansat i fattigvæsenets direktion. Men han maa ikke forveksles med sin navne, hans fætter eller hvad han nu var, den Peder Ramshardt, der var Moinichens egen svigersøn og som især havde gjort sig »fortjent« under den store skandaleproces, der blandt andre ramte den anden Ramshardts nabo paa Christianshavn, gehejmearkivarius Frederik Rostgaard, manden med den store blaarøde næse, og kostede ham hans embedstillinger. Moinichen overtog selv stillingen som oversekretær i Danske Kancelli! En anden christianshavner, endda præsten ved Vor Frelser, magister Trojel, reddede endda et haardere angreb paa Rostgaard. Det var ikke nok, at han havde solgt præstekald, nej, hans forbrydelse var den paa de tider værste af alle. Han havde villet omstyrte suveræniteten, kongens enevoldsmagt. Løgn og opspind altsammen, og dommen over Trojel blev saa slem, som den

Oberstløjtnant Gedde tegnede ogsaa et par udkast til et projekteret garnisons-sygehus paa saltværkets plads og tildels opført med benyttelse af dennes bygninger. Deres grundplan vises paa denne, venstre del af planen. Sammenlign billedet side 111.

der ville have ramt Rostgaard, tab af ære, gods og liv med halshugning og hjul og stejle. Kongen benaadede ham dog med evigt fængsel paa det fjerne Munkholm, efter at den sorte kjole var trukket af ham. Rostgaard derimod kom hurtigt til ære og værdighed igen, omend det var ham forbeholdt at gore sig til grin for sam- og eftertid ved sin latterlige forfølgelse af Holberg i anledning af dennes Peder Paars. Men da han solgte sine grunde paa Christianshavn var det, at hans nabo som afskediget borgmester blev betegnet som *civilter mortuus*, en dod mand i det offentlig liv. Har det været hans forbindelse med Moinichen, der i denne omgang var kommet ham til skade? Selv mente han naturligvis ikke, han havde forbrudt sig, for som han skrev i sin ansøgning: »Jeg ved ikke at have begaaet det allerringeste en ærekær tro tjener uanstændigt, contraire om nogen med sandfærdighed kan overbevise mig den allerringeste faux pas i mit

embede, vedstaar jeg mig aldeles at udelukkes fra det, som en retskaffen, ærlig undersaat med billighed holder for det ypperste og uskatterligste, næst Gud i himmelen, nemlig Eders kongelige Majestæts hyldest og naade!«

Naa, siden kom han altsaa til ære og værdighed igen og sad som borgmester til sin død 1748.

To aar senere solgte enken gaarden i Strandgade. Hun drog til sin søster paa Fyn, og der fik hun til sin tid en standsmæssig begravelse blandt andre Rosenvinger, i gravkapellet ved Højby kirke. Men havde hun tænkt sig her at afventedommens dag, tog hun fejl. Der som saa mange andre steder blev de adelige lig i vor tid gravet ned ude paa kirkegaarden.

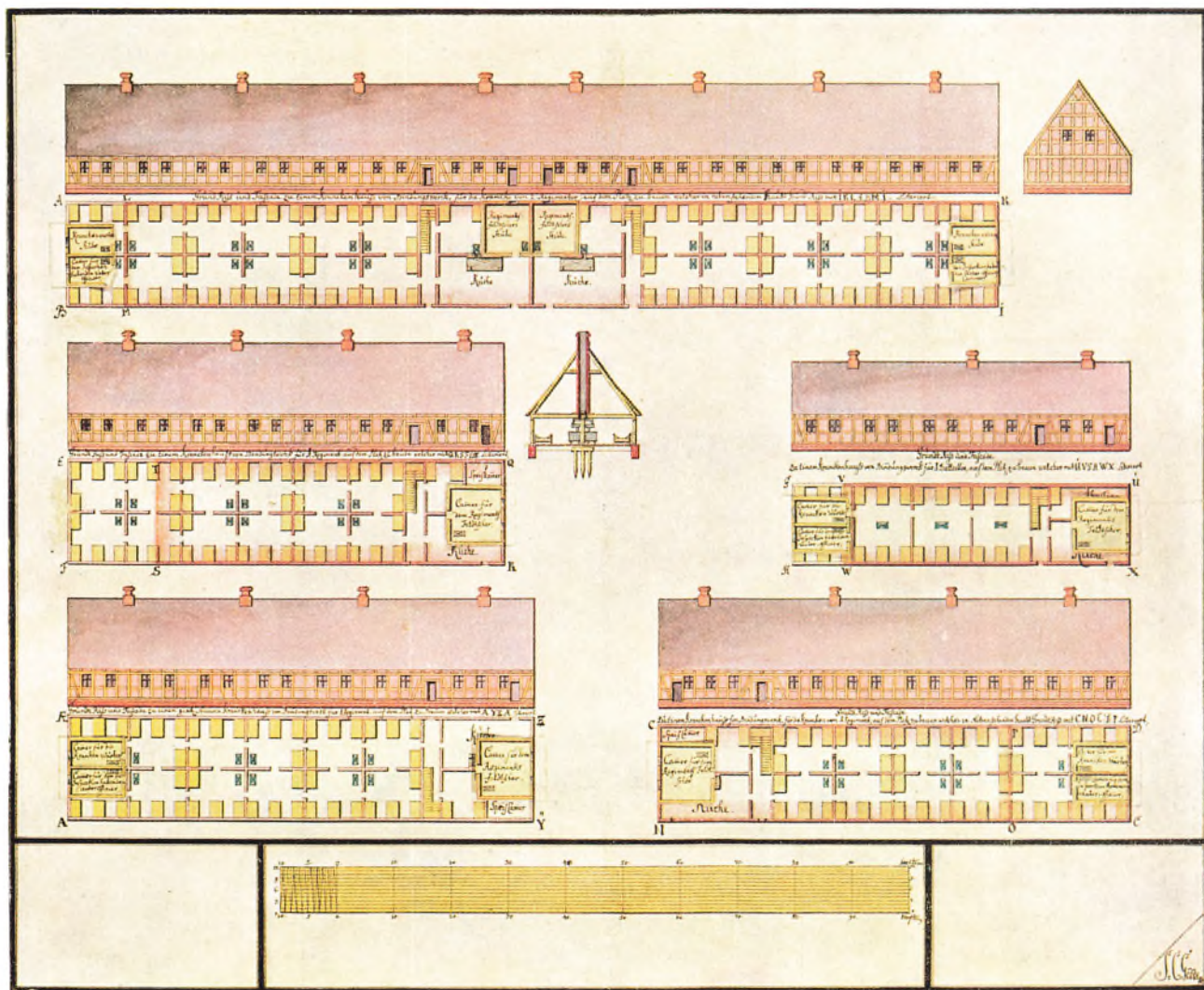
Da hun solgte gaarden, var det endnu et aabent spørgsmaal, hvad der skulle ske med den tidligere Rostgaards plads og saltværkets bygninger paa den.

Det var ikke blevet til noget med det garnisonssygehus, som det en overgang havde været paa tale at rejse paa de gamle bygningers fundament. Oberst S. C. Gedde havde ellers efter allerhøjeste mundtlig befaling udarbejdet to alternative forslag, det ene til et etetages bindingsværksanlæg, det andet til et grundmuret sygehus i to stokværk. Men planerne om et nyt etablissement af denne art var blevet stillet helt i bero i januar maaned 1745. Selvom man gennem aarene fik lidt ind i pakhusleje, saa lykkedes det ikke at faa en plan om at overlade samtlige bygninger til oplag for det nye Nordisk saltværk virkeliggjort. Og efter at saltværkets direktører endelig i 1747 var blevet befriet for deres ansvar, gik der endnu nogle aar, inden det besluttedes at afhænde hele herligheden paa en offentlig auktion, oprindelig saavel grund som bygninger, men sluttelig blev det saaledes, at kun de sidste skulle bortsælges til nedbrydning. Med grunden havde majestæten truffet anden bestemmelse.

Havde man ikke faaet et garnisonssygehus paa pladsen, saa fik man i stedet en garnisonskirke, Frederiks tyske kirke. Det blev paa den maade ogsaa endelig til alvor med en kirke ved Grønnegaards havn.

Officielt var det den tyske menighed paa Christianshavn, indtil da fælles med den danske om Frelseres kirke, som tog initiativet til kirkebyggeriet, saavel som til den tyske garnisons henlæggelse til det nye gudshus. Nok muligt, ja sandsynligt, at man havde følt sig for inden henvendelsen til kongen med bon om, at han ville skaffe dem de nødvendige midler, for man havde ingen penge selv. Og anmodningen blev naadigst imødekommet. De fik ikke blot lov til at lade optage en kollekt, en indsamling over hele landet, men ogsaa til at foranstalte et lotteri til fordel for opførelsen, og da det havde givet et overskud paa henvend 32.000 rigsdaler, bevilling til nok end et, hvilket dog kun indbragte godt 9000. Hertil kom 10.000 fra landsindsamlingen.

Og de fik efter et første afslag ogsaa den plads, de havde kastet deres øjne paa, saltværkets areal, med undtagelse af pakhusbygningen paa grænsen til labo-

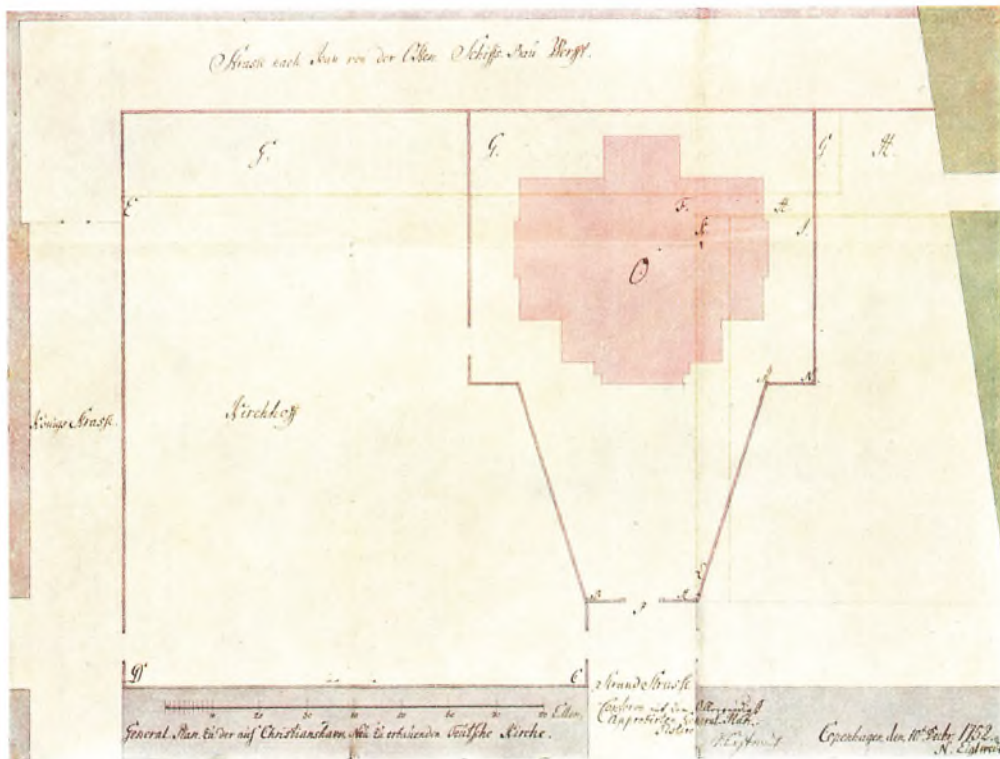

Det ene af Geddes projekter til et garnisonssygehus viste dette opført af bindingsværk og med kun een etage, det andet derimod et grundmuret toetages anlæg. I begge tilfælde ville man have bygget med saltværkets bygninger som basis, men planerne blev ikke udført.

ratoriet. Og saa maatte de købe et stykke af Vestindisk kompagnis plads paa den anden side den projekterede Strandgade. Det var nemlig majestætens udtrykkelige ønske, at kirkebygningen skulle ligge midt for enden af denne gade, som point-de-vue hedder det jo, et af datidens byplanlæggere yndet æstetisk virkemiddel, forovrigt en placering som ingen anden københavnsk kirke dengang havde.

Ogsaa kirken selv blev særpræget.

Ikke et langhus med kor som de gamle inde i byen, ejheller med grundplan som et afstumpet kors i lighed med den nyere Vor Frelsers, men paa sin vis en blanding af begge typer. Men den havde slet intet kor, og alteret var tvært imod al sædvane anbragt paa sydvæggen, »ja, alteret, prædikestolen og orgelværket vare i en perpendikulær linie lige over hinanden«. Det var ligeledes fra

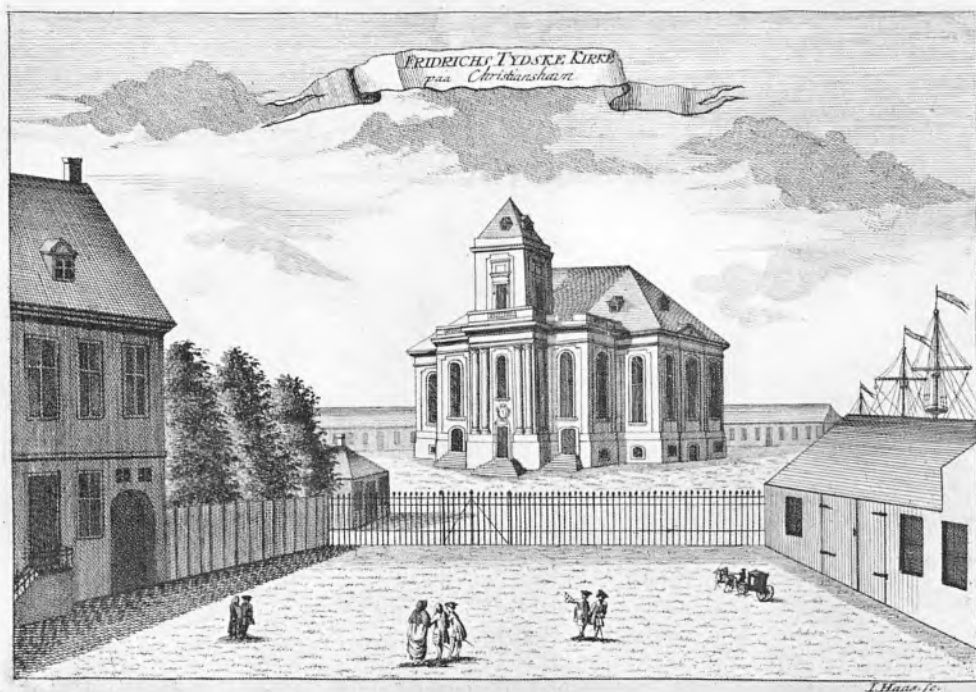
Det var kongens, Frederik Vs ufravigelige krav, at den nye tyske kirke paa Christianshavn, først Frederiks og nu Christianskirken, skulle ligge som point-de-vue for enden af Strandgade, hvad ogsaa dette første projekt til kirkebyggeriet viser. Men det endte med, at pakhuset GGG blev bevaret og kirken altsaa placeret længere fremme paa grunden.

syd, at kirkerummet fik sit lys, mod de tre andre verdenshjørner var væggene fra gulv til loft dækket af saavel »aabne som tillukte gallerier«. Det fornemste af disse pulpiturer var naturligvis kongens, ligeoverfor prækestolen og udstyret med farver og vaabner som et skrammereret herskabsliberi. Der var tre rader lukkede pulpiturer kirken rundt, og over dem et fjerde, det aabne galleri, hvor soldaterne stod, naar de var udkommanderet til at høre et Herrens ord. De kunne ikke skyde vinduerne for, hvis de kedede sig under præstens prædiken.

At denne, forkyndelsen, var det vigtigste led i den lutherske gudstjeneste, blev her ellers direkte understreget ved prækestolens placering paa det mest centrale sted i kirken, over alteret. Dette var »forfærdiget af skøn marmor uden noget skilderi til altertavle«. Ogsaa en cadeau til den hollandske mere enkle kirkestil, præget af de reformertes foragt for den katolske billeddyrkelse, et princip de første danske reformatorer ligeledes havde knæsat. Men som siden atter var blevet opgivet.

Kirkens arkitekt var for en gang skyld dansk, den kongelige hofbygmester, oberstlojtnant Nikolaj Eigtved, der dog ikke engang oplevede, at man begyndte at arbejde efter hans tegninger. Det var vel derfor, han ikke blev bisat i gravkrypten som de tre andre, der med ham havde skullet forestaa byggeriet,

Træsnitten fra Pontoppidans Danske Atlas fra 1764 viser Frederiks tyske kirke i dens første skikkelse uden det senere byggede spir. Huset til venstre er nuværende Strandgade 4. Man bemærker, at det store pakhus dengang endnu ikke var bygget, men det etetages paa den anden side gaden horte dengang til ejendommen.

kommandorkaptajn Dumreicher, dokkens bygmester, og storhandelsmændene J. F. Wever og Peter Casse. De ligger der sammen med saa mange andre af fortidens kendte christianshavnere, fra det 18. og 19. aarhundrede. Først og fremmest den tyske menigheds sognepræst Josias Lorck, kirkebyggeriets egentlige igangsætter, men her ligger ogsaa S. C. Stanley, Peter Applebye, Peter Fenger, Jakob Holm, Conrad Alexander Fabritius de Tengnagel foruden mange andre, adelige og militære notabiliteter, historikeren P. F. Suhm ikke at forglemme. Hans gravminde med de tre marmorsarkofager er et af de prægtigste i samtlige ligkapperne.

Der var ialt 36 af dem i dette christianshavnske pantheon. For deres skyld var kirkegulvet hævet betydeligt over jordsmonnets højde. De var jo et aktiv af væsentlig betydning for kirkens økonomi. Og det lykkedes ikke Frelserkirkens værger, pukkende paa et gammelt privilegium, at berove den nye kirke retten til en række prominente lig.

Gavebrevet paa grunden var udstedt i februar 1750. Men først da man mente at have penge nok, blev grundstenen lagt, i juni maaned 1755, og allerede i december 1759 blev Frederikskirken indviet. Da manglede man imidlertid rundt regnet 50.000 rigsdaler til anlæg af kirkegaard, opførelse af præstegaard, graverbolig og – sprojtetehus, samt til fuldførelse af taarnet med dets spir. Men »kongens gavmildhed og naade for denne efter ham opkaldte kirke gik saa vidt,

at han ved et reskript af dato Jægersborg den 8. maj 1761 skjænkede den hele summa 50.000 rigsdaler til værkets fuldkomne istandsættelse«.

Det var ikke smaa penge, den kgl. partikulærkasse efterhaanden havde maattet spendere til de forskellige anlæg paa Rostgaards plads. Men nu var det i hvert fald i denne omgang slut. »Aar 1769 blev fløjet og knappen hojtideligen opsat paa spiret«. Det var opført efter tegning af G. D. Anthon, der havde haft ledelsen af kirkebyggeriet siden svigerfaderen Eigtveds død.

Kirken ved Grønnegaards havn var i hvert fald nu en realitet. Man kan maaske synes, at allerede dengang var dens beliggenhed lidt underlig valgt. Allerede dengang var der en sælsom kontrast mellem stilheden i de dodes have og den travle virksomhed paa værfterne, som de laa tæt ind til kirken, baade paa den ene og anden side af den. Selvom spektaklet maaske nok ikke var saa infernalsk som paa et moderne staalskibsværft. Alligevel kunne ingen dengang forestille sig, hvordan ændrede arbejdsformer og navnlig maskinteknikkens fremadskriden ville bevirke, at kirken paa alle sider blev klempt af kæmpemæssige værkstedshaller. Ligesom heller ingen dengang drømte om, at disses tilstedeværelse var nær ved at blive nok saa skæbnsvanger for kirkebygningen som det datidige naboskab med – krudtmøllen.

Det navn var jo den mere populære betegnelse paa laboratoriet. Havde man fablet om at flytte dette til en mere afsides plads, saa var denne plan længst lagt paa hylden. Tværtimod, i aarene forud for kirkebyggeriets start var næsten alle bygninger paa laboratoriet blevet fornyet. De trængte jo nok til det efterhaanden, gamle som de var, opført efter ulykken i 1683, da »krudtmøllen paa Christianshavn opsprang« – for anden og mirakuløst nok sidste gang.

Større anseelse var der heller ingen af dem, der havde, det var lave bygninger af skrobeligt bindingsværk.

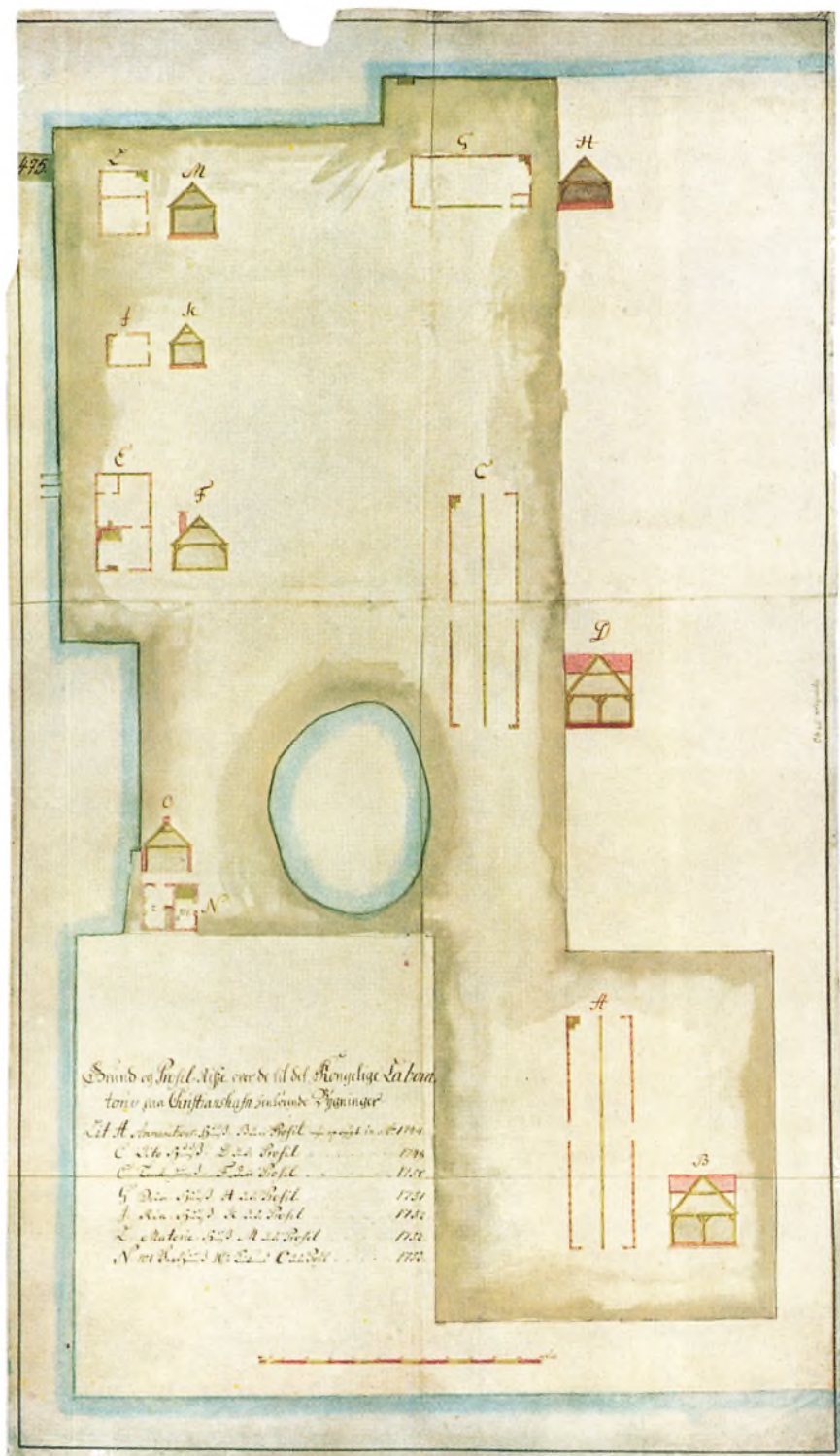
Saa øvede væggene ikke saa stort modtryk, hvis der skete en mindre eksplosion. Man kunne i saa tilfælde nojes med, at taget røg af og vinduerne blæste ud!

De nye bygninger var da ogsaa opført med samme bygningsmaade, de to ammunitionshuse fra henholdsvis 1744 og 48, saavel som værkstedsbygningerne, drogstuen fra 1750, drivhuset fra 1752, samt rivehuset og materialhuset, de sidste begge fra 1752.

Af grundmur byggedes alene i 1753 det nye vagthus ved kanalen, samt det tilstødende »store køkken«.

Det sidste ammunitionshus traadte i stedet for det saakaldte raperthus, som var blæst om i en decemberstorm 1747. Det skulle som det først opførte benyttes til opmagasinering af fyldte patron- og karduskærrer, »wie auch bey drängenden Kriegspræparaturen das zu verfertigende Brandguth« skulle forvares her. Det var jo den færdige ammunition, der fremstilledes paa laboratoriet, den

Planen over laboratorie-
 grunden taler forsaavidt for
 sig selv, som det paa den
 er anført, hvornaar de
 enkelte viste bygninger er
 opført. Det var uanselige
 bindingsværkshuse, brand-
 farlige nok, uden der dog
 skete større ulykker af den
 grund. Hvor rubrikken med
 forklaringerne er placeret,
 laa den gamle
 artillerikaserne.

skarpe saavel som den løse til øksersitsen. Mod slutningen af den store nordiske krig havde man været meget optaget af fremstillingen af ammunition til »gesvindskydende kanoner«, forsøg som dog i længden ikke fik større praktisk betydning. Men selve kanonerne kan den dag i dag ses paa Tojhuset. Raperthuset havde først hørt under dette, der jo i de dage ikke var noget museum. Det havde ganske vist ogsaa selve laboratoriet, men raperthuset sorterede ikke under dette. Det var et magasinhus, opført paa laboratoriepladsen, fordi der simpelthen ikke var plads til det paa Slotsholmen ved Store Tojhus. De rustvogne og andet, som stod i det, maatte rigtignok flyttes derover alligevel, dengang raperthuset blev overtaget af saltværket, og da det atter kom tilbage, ja, saa indgik det altsaa i laboratoriets bygningskompleks.

Men fra Tojhusets side tog man snart revanche. Det gamle raperthus fik sin værdige afløser i det nye vogn- og lavethus fra 1767, affutagehuset, som man gik over til at kalde det, en kæmpebygning, nærved 200 meter i længden og 16 meter bredt, strækkende sig fra den ene ende af laboratoriepladsen til den anden, bogstaveligt talt fra kanalen ved van Ostens plads til selve Christianshavns kanal, Bornehusgraven.

Denne nybygning blev fuldstændig dominerende paa laboratoriepladsen. Mod dens to grundmurede etager og høje tegltag synede de usseligt lave værkstedshuse saa godt som intet. Alene artillerikasernen, laboratoriebarakkerne, kunne i nogen grad hævde sig i billedet. Og forøvrigt kom artilleriet efterhaanden i højere grad til at præge laboratoriets omraade end maaske fra først af paatænkt.

Det satte for den sags skyld sit præg paa hele Christianshavn overhovedet. Ganske vist fik bydelen først i 1791 en egentlig artillerikaserne, kasernen i Strandgade. Laboratoriebarakkerne var jo alene beregnet for det faste, gifte mandskab, og det var soartillerister, som laa her. Men fra omtrent samme tid som den store affutagebygning stod færdig, sidst i 1760erne, var landartilleristerne i almindelighed lagt i kvarter paa Christianshavn, indlogeret rundt omkring i de borgerlige huse, som man dengang brugte det. Og af »sær kongelig naade« fik bydelen sin egen vagtparade, der trak op foran den højestkommanderendes bopæl.

Paa laboratoriet var den store nybygning opført alene for at rumme landartilleriets materiel. Affutage er jo en fællesbetegnelse for understillingerne til det svære skyts. Men mellem bygningen og laboratoriehusene blev der indrettet en øksersitsplads for artilleriet. Og mens man oprindeligt havde holdt kanoneksersits paa Amager fællø, henlagde man den efterhaanden, i hvert fald om vinteren og foraaet, til laboratoriet, hvor en del af understen etage i netop det store lavethus blev indrettet som øvelsesbatterier, forsynet med skydeskaar. Ja, det endte med, at hele stueetagen efter det følgende århundred-

De enevældige konger
maatte lægge navn
til mangt og meget. Ogsaa
den sindssvage Christian VII,
der har sat sit navnetræk
paa denne tegning,
vedrørende en ubetydelig
ændring af de menige
artilleristers uniform.

Hans elskede „Stovlet-
Katrine“ var paa det tids-
punkt forlængst deporteret,
og stovletternes tid i det
hele forbi. De militære
myndigheder havde opdaget,
at de hængende mandskabet
i deres bevægelsesfrihed,
ja, forvoldte benskader,
hvorfor de blev afløst af
halvstovler, som vist paa
tegningen.

ad N° 293 in A^o 1772.

skifte blev optaget paa denne maade, dette paa grund af artillerikorpsets forøgelse. Igennem næsten et aarhundrede var laboratoriet saaledes det danske artillerikorps' vigtigste ovelsesplads.

Men det betød ingenlunde, at den egentlige laboratorievirksomhed blev standset. Man havde tværtimod søgt at reorganisere den, ligesom der ogsaa paa laboratoriet blev givet undervisning til officerer og underofficerer.

I 1780erne var arbejdsordningen den, at foruden 7 faste dagligt arbejdende konstabler, havde to hold paa henholdsvis 27 og 30 konstabler skiftevis deres arbejde i værkstederne, mens kommandersergenter, bombarderer og stykjunkere et par eftermiddage blev undervist i »Ernst-fyrværkerisager«. Løvrigt var det i sommeren 1785 saaledes, at det ene hold var beskæftiget dels med at støbe blykugler, dels med – ikke at udskyde dem, nej selvfølgelig ikke, men med »at snøre kugler paa spejle«, mens det andet hold »barberede« de støbte kugler, som siden blev afvejet i kasser med 100 pund i hver.

Kugler snøret paa spejle, ja, det var kun en af de mange slags djævelskab, der blev fremstillet paa laboratoriet, et for en ukyndig i krigshistorien ret mystisk begreb. Men de vejede fra 1 til 12 pund, saa det har jo i hvert fald været ammunition bestemt for det svære skyts ligesom de mange andre arter, haardugskardætsker, blikkardætsker med bly eller skraakugler, brandkugler med blykugler, haubitzkugler, hvad det nu altsammen hed. De sorter fremstilledes hvert aar i tusindvis. Men den lettere ammunition, geværkugler, blev naturligvis lavet i langt større mængder, i 100.000er, ja, de blykugler, som blev støbt, barberet og skabloneret vejede i et enkelt aar indenfor den her omtalte periode 182 centner, eller i nutids maal godt og vel 9 tons. Men det foreslog kun til godt halvdelen af den lettere ammunition, der hørte til udrustningen af en artilleribrigade, nemlig 575.280 infanteripatroner, 31.680 kavalleripatroner og 63.360 pistolpatroner. De 670.320 projektiler kunne med en arbejdsstyrke paa 40 mand fremstilles i løbet af 161 dage. Selve støbningen var det mindste. Den optog kun 12 mand i henved halvdelen af tiden, mens der maatte 28 mand til at pudse eller barbere dem. Resten af tiden var optaget af henholdsvis fremstillingen af patronhylstrene af papir og af pakningen.

Der var brug for en del ammunition i de dage, ikke blot af frygt for udenrigske fjender. Vel var man saa smaat begyndt at væbne sig, fordi der var tale om krig med arvefjenden från hinsidan, men der blev ogsaa taget specielle forholdsregler efter paladsrevolutionen den 14. april 1784, da Guldbergs regimente var styrtet og kronprins Frederik havde taget magten. Udadtill havde denne omvæltning ikke taget sig slet saa dramatisk ud som den tilsvarende i 1772, dengang det var slut med Struenseeregimet. Men man havde virkelig en overgang tænkt sig at tage militæret til hjælp og med gevalt gennemtrumfe kuppet. Baade ministerchefen og de kongelige, som støttede ham, enkedron-

Denne tegning er fra engang først i det 19. aarhundrede, men bygningerne, som ses, er ældre, fra det attende. Til venstre vises en del af Engelskmandens plads og til højre noget af laboratoriets grund med de stensatte kajmure. Bemærk muddermaskinen i kanalen.

ningen og arveprinsen, skulle være fjernet fra slottet med magt, ja, fort bort, Guldberg og dronningen endda helt til Jylland, og andre af regeringens medlemmer arresteres. Det var artilleriet og dets chef, general Huth, man ville støtte sig til, og han var da ogsaa impliceret, dengang det endelig gik løs, ligesom han fra første færd havde taget del »i alle ting med al sin militaristiske fyrighed«. Men det var ved velberaad hu, han udkastede den praktiske plan til kronprinsens magtovertagelse, som i det store og hele blev fulgt.

For hvis nu kongen ikke ville godkende sønnens handlemaade? Hvis enke-dronningen og hendes parti gik til modangreb, ja, fik kongen til at lystre sig som dengang i 1772 og underskrive ordrer, »wodurch S. K. H. der Kron Printze und Dero Bedienten arretirt werden könten«? Ja, saa maatte man paa forhaand have sine egne ordrer parat, at de paagældende myndigheder kun skulle adlyde befalinger, der var underskrevet af kronprinsen og det nye statsraad.

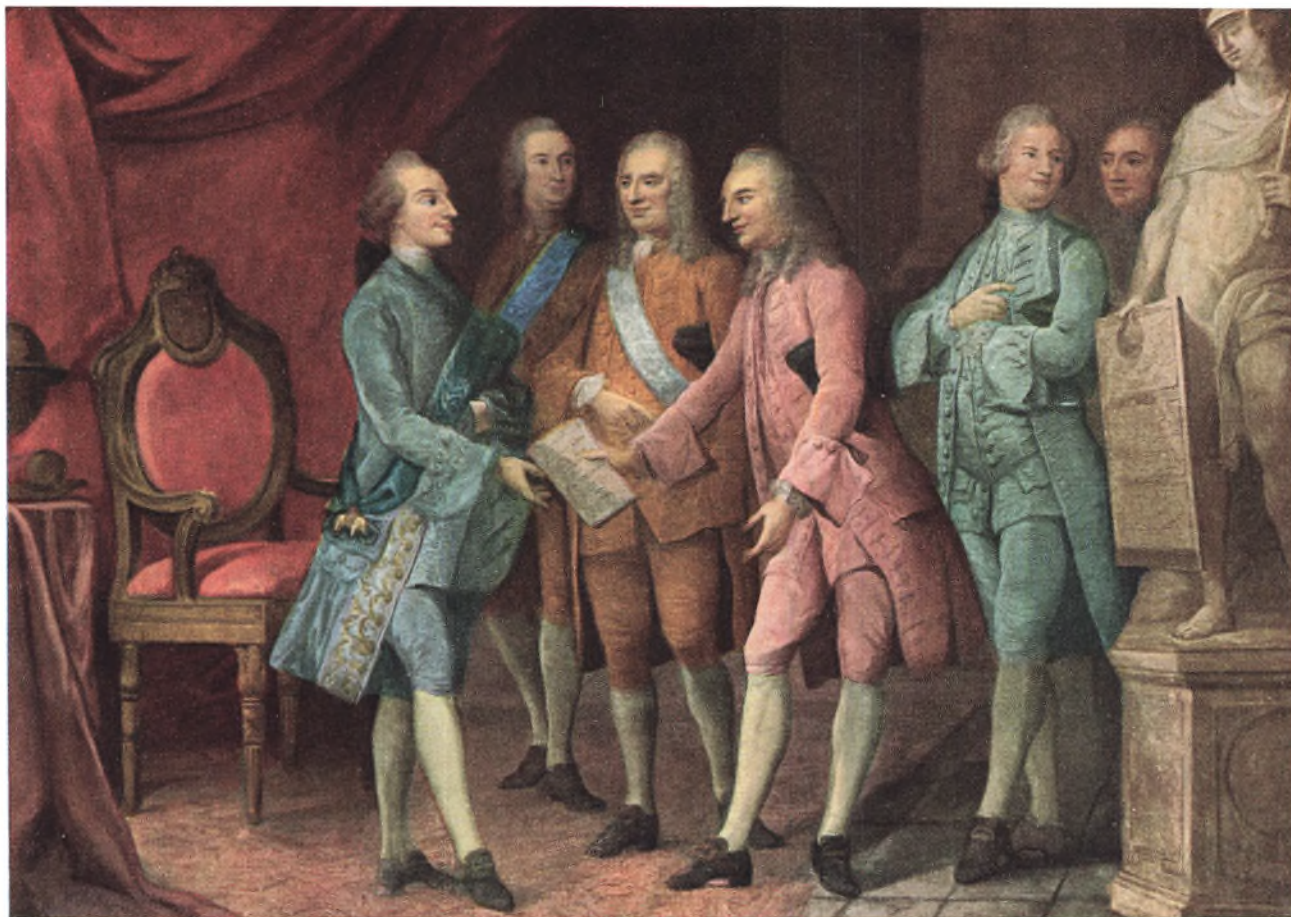
Blandt de sammensvorne, der ikke sov særlig trygt natten før den 14. april 1784, da aktionen skulle gaa for sig, havde en enkelt haft sin barndom i Strandgade, greve Christian Ditlev Reventlow, født i nuværende nr. 6. Han ville i al fald ikke kunne fragaa sit ansvar, for han havde egenhændigt skrevet disse ordrer. De findes stadig, uden datum, men med kronprinsens underskrift og – kongens! Det er nu ikke til at konstatere, om »Christian Rex« har underskrevet, førend han i statsraadet satte sit navn paa de afgørende befalinger, som overdrog den 16-aarige kronprins regeringen.

Den unge prins stak dem omgaaende i lommen, for at ikke arveprinsen skulle rive dem til sig. Selvom det ikke kom til større bataljer, var der alligevel dramatik over begivenhederne. Kronprinsen og arveprinsen bogstavelig sloges om den stakkels forskrækkede konge, trak i ham til hver sin side, og først da kronprinsen tog efter kaarden, var der en behjertet mand, der tog affære – for at undgaa det værste. Arveprinsen befandt sig pludselig i den modsatte ende af lokalet. Men han blev efterhaanden gjort mat, ja, selv enkedronningen blev pacificeret. Forgæves havde grev Reventlow ligget paa knæ og besvoret hende om at lyde fornuften. Først da Guldberg blev hidkaldt, lod hun sig berolige.

Der blev ikke anledning til at ty til mere drastiske forholdsregler. Men man har aabenbart villet være forberedt paa alt. Det var i den følgende maj maaned, at der udgik befaling til laboratoriechefen om hurtigst muligt at sørge for, der blev fremstillet tilstrækkelig ammunition til 6 regimenter musketerer og 3 bataljoner grenaderer. Ammunitionen skulle fordeles i tre af voldens krudttaarne, deriblandt det i Elefantens bastion paa Christianshavns vold, som altsaa hvert for sig skulle kunne forsyne to musketerregimenter og een grenaderbataljon med den nødvendige baade lettere og sværere ammunition. Der skulle være 100 skud til rede for hver af 10 3 punds kanoner og enhver af mandskabet skulle have udleveret 60 skarpe patroner, tillige med det nødvendige antal flintestene!

Laboratoriet skulle spille en central rolle under en eventuel alarm. Her stod jo ikke blot karrerne, som ammunitionen skulle transporteres paa, her stod ogsaa kanonerne. Transportkærrerne skulle »bey dem geringsten Alarm« afhentes af det nødvendige mandskab og i al hast kores til krudthusene for at fyldes og derfra march-march returnere til regimenterne. Men ogsaa hestehove ville klapre ind gennem laboratorieporten fra Kongensgade. Der skulle tredsindstyre til for at trække kanonerne til de respektive bestemmelsessteder.

Det hele arrangement sigtede kun til en pludselig alarm. Mon det drabelige apparat nogensinde blev sat i funktion. Vel næppe under fejden i Filosofgangen et par aar senere, da der virkelig var et større militærberedskab paa benene. Men urolighederne løb af uden blodsudgydelse, selvom det var i aarene umiddelbart for den franske revolution. Der blev lykkeligvis heller ikke siden lejlighed til at bruge krudt og kugler mod hovedstadens egne indvaanere. Desto mere havde der været brug for den slags, da englændernes angreb efter aarhundredskiftet satte punktum for den næsten hundredaarige fredsperiode, og dermed for den florissante tid, den skibsfartens og handelens oplomstring, der havde præget landets erhvervsliv gennem det 18. aarhundredes sidste aaringer, og naturligvis ogsaa havde kunnet mærkes paa Christianshavn, hvor storhandel og industri fra gammel tid havde haft til huse.

Paa Fredensborg hænger dette billede, der forestiller øjeblikket, da de dansk-vestindiske øer overdrages til kong Frederik V. Det er malet flere aar efter begivenheden, men kunstneren har vel støttet sig til samtidige portrætter af de paa-gældende, af hvilke man foruden kongen nærmest denne mener at genkende I. H. J. Bernstorff og A. G. Moltke. De andre herrer maa være Vestindisk kompagnis direktorer.

GENNEM DEN GLIMRENDE HANDELSPERIODE

MENS Asiatisk kompagni i Strandgade var i fuld trivsel, indtil englænderkrigene først i det 19. aarhundrede brat standsede hele landets blomstrende handel og søfart, gik det anderledes med kollegaen paa den anden side Knippelsbro. Trods anlægget af et etablissement fuldt saa anseligt som Asiatisk kompagnis blev det Vestindisk-guineiske kompagnis æra kun af kort varighed. Dengang man planlagde opførelsen af Frederikskirken, var kompagnihavnen endnu under udførelse. Da kirken en halv snes aar senere stod færdig, var kompagniet ophævet, og dets store omraade atter delt! Allerede i 40'erne havde det været paa tale, at staten skulle købe de vestindiske øer og frigive handelen. Den stigende trafik paa øerne, parret med indbyggernes evige utilfredshed med kompagnistyret, førte til at tanken blev realiseret i 1754. Kongen overtog samtlige kompagniets ejendomme, i Vestindien og Afrika,

saavel som paa Christianshavn. Ikke for at etablere statsdrift. I hvert fald var det fra først af ikke meningen. Det skulle altsammen sælges, og i december maaned det følgende aar kom det christianshavnske etablissement under hammeren, sukkerhuset saavel som havn og skibsværft. Det blev ikke opbudt samlet, og det endte med, at sukkerraffinaderiet slet ikke blev solgt i den omgang. Holmsted bød det op til 198.000 rigsdaler, mens det med inventar og beholdninger havde været vurderet til 230.000. Deraf faldt de to trediedele paa lagrene af sukker og sirupper. Og hvis man kapitaliserede indtægterne for de to forudgaaende aar, i gennemsnit circa 45.000 daler, saa naaede man jo et beløb paa en lille million, ihvertfald omkring de 900.000.

Man besluttede, at sukkerhuset foreløbig skulle drives for kgl. regning!

Havn og skibsværft blev derimod solgt, tilligemed den saakaldte Ole Langes gaard, ud imod Strandgade. Den købte søkaptajn Niels Gram for 4330 rigsdaler. Det større omraade med »havn og fortøjningsplads – med derpaa værende kran, vaanings- og andre bygninger, saavelsom pakhuset, som er bygt langs v. der Ostens plads« kom, for det jo ogsaa adskilligt større beløb 14.700 daler, til »Etatsraad Wever«, atter et af de notable navne i datidens handelsverden, kendt ikke blot for sin virksomhed indenfor det netop likviderede kompagni, saavel som i Asiatisk kompagni, og i det hele taget en af forgrundsfigurerne i hovedstadens merkantile kredse.

Navnet Wever havde før været knyttet til »skibsbygningsværvet« ved Grønnegaards havn, ja, det var jo den selvsamme mand, der i sin tid havde overladt sin del af Rostgaards plads til havneanlægget. Man kaldte ganske vist ogsaa dette areal for madame Fabritius' plads, men hende havde Wever giftet sig med, dengang hendes første mand Michael Fabritius var død. Hun sled tre mænd op, gjorde denne dame, og det, at hun i sidste omgang ikke valgte en handelsmand, men en krigsmand, generalmajor de Longueville, hjalp ingenting. Ogsaa ham maatte hun efter tre aars ægteskab begræde.

Efter hendes egen død blev navnet Fabritius atter knyttet til værftet. Sønnen Conrad Alexander, adlet Fabritius de Tengenagel, erhvervede det paa dødsboauktionen for 24.000 rigsdaler. Det var vurderet for 18.500. Skibsbygmester Høyer, smeden Jux, de vægttere og andre folk, som fulgte med i købet, omfattede denne vurdering dog næppe.

Selvom ogsaa Fabritius de Tengenagel horte til i forreste række, kunne han alligevel ikke hamle op med den nye ejer af sukkerhuset. Dette tilhørte nemlig fra 1763 ikke mere kongen, derimod en i virkeligheden maaske mere betydende mand, tyskeren H. C. Schimmelmann, indkaldt aaret før for at redde statens finanser. Fabritius kunne dog nok kappes med ham i een ting, manglende sans for dyd og gode sæder. Var han en mand, der forstod at værdsætte de »skønne kunster« og som smykkede sit lyststed Enrum paa det prægtigste, saa

Man skulle næppe tro, at denne spinkle dame var saa livskraftig, at hun overlevede samtlige sine tre ægtefæller.

Som enke efter den første, Michael Fabritius, gav hun navn til „Madame Fabritius’ plads“ – en del af den senere Holms plads. Hendes anden mand var den førstes kompagnon, etatsraad Wever, og den tredje generalmajor de Longueville.

var han ikke mindre betaget af elskovskunsten, forfalden til kønnet, som den alvidende Suhm siger, ganske vist om en helt anden. Suhm vidste ellers nok, hvordan Fabritius forstod at udnytte sine tilbøjeligheder, baade paa den ene og den anden maade. Konferensraadstitlen skaffede han sig gennem sin elskerinde, fru Bülow, en grevedatter og en af favoritterne ved hoffet, hvor forøvrigt ogsaa hans legale frue var vel anskrevet som en af »conversations-damerne«.

Det skyldtes dog især, mente man, at han, der ogsaa i stor stil drev vekselhandel, havde anbragt 150.000 daler for Struensee i sikre udenlandske papirer. Perioden var jo saavel den florissante som den galante tid.

Men der var ogsaa fornemme kredse med en mindre letfærdig tankegang, kredse, som ikke værdsatte folk med saa løse sæder som den ganske vist »aimable libertin«, nej, til tider rent ud fordomte ham og hans maitresse: »La Bülow est un infame créature«, og Fabritius ikke mindre foragtelig, skrev grevinde Louise Stolberg i et af sine tallose breve: »Il faudroit les envoyer en Amérique!« Man burde altsaa sende parret over Atlanten, deportere dem begge som andre forbrydere og skøger!

Og heller ikke Schimmelmänn gik ram forbi i den reventlowske brevveksling, den gamle saa lidt som sonnen, der først senere selv kom til at høre til kredsen. Det var endda ikke det værste, naar man adskillige steder havde antaget den unge for selve kongen, nemlig paa grund af hans rundhaandethed. Faderen derimod var paa nippet til at ruinere tout la monde avec sa sucre. Han er et frygteligt menneske, hed det i et af familiebrevene.

Men baade Fabritius og Schimmelmänn – hvis frue da endelig ogsaa horte til hoffets damecamarilla ved Struenseehoffet, de vidste begge at klare frisag, da diktatoren var styrtet. Hverken den ene eller den anden af dem boede ved Grønnegaards havn, Fabritius ganske vist i nærheden, i den store herskabelige hjørnegaard ved Sankt Annægade, mens Schimmelmänn havde sit berømte palæ i Bredgade, nu Odd Fellow. Forskellen i deres betydning vejes ogsaa derved, at »kræmmeren«'s nok saa statelige landsted i Nordsjælland var for intet at regne mod statsmandens baroni, det jyske Lindenberg, med dets over halvandet tusind tønder hartkorn. Schimmelmänn tog sig af godsstyrelsen med samme dygtighed som den, han røgtede sine andre forretninger med, og havde blandt andet den fordel, at kneb det med arbejdskraften i hovedstaden, kunne han give sin godsforvalter besked om at sende »egnede karle til sukker raffineriet paa Christianshavn.«

Tallet paa sukkerbagersvende og -dreng, som de ved lejlighed kaldes, var stadig omtrent det samme. Dertil kom bogholderen og kassereren, forenet i een og samme person, efter Bendtsen var kommet Joakim Lassen, samt 6 mand paa kontoret, en bødker og noget tyende, i 1780erne baade en over- og en underkokkepige.

Disciplinen overfor personalet var streng, ja, helt kaserneagtig. Tre mand blev paa een gang afskediget, fordi de to af dem først var kommet hjem klokken halv tolv, den ene ganske vist beskænket, mens den tredie egenmægtigt havde taget sig lørdag-søndagsorlov og »lagt ude af huset, hjemme hos hans kone«.

Det var en gylden tid, ikke mindst for sukkerindustrien og dermed sejladsen paa Vestindien, slutningen af det 18. aarhundrede. Og selv efter, at sukker-

En eventyrskikkelse af format var købmandssoonen fra Dennin i Pommern, Heinrich Carl Schimmelmann, der blev dansk greve og statsminister, et finansgeni, der blev indkaldt her til landet for at redde statens økonomi, hvilket ogsaa lykkedes ham, tildels paa grund af den store personlige kredit, han selv nød i udlandet. Men naturligvis fik han, og næppe helt med urette, skyld for at benytte sig af sin stilling, blandt andet til fordelagtige køb af forskellige statsvirksomheder som ogsaa det store sukkerraffinaderi paa Christianshavn, hvilket han erhvervede sammen med de kgl. planter i Dansk Vestindien.

raffineringen ikke mere var noget monopol, hævdede det Schimmelmannske, fra 1779 det Grevelige Schimmelmannske sukkerraffinaderi sig som langt det største blandt de københavnske. Schimmelmann havde da ogsaa i 1768 faaet bevilling paa en udvidelse af det og indrettet ejendommen, som laa ud mod »Strømmen« mellem Brogade og Torvegade, til sukkerhus. Bygningen var oprindeligt et pakhus, en overgang tilhørende Islandsk kompagni, men fra 1759 den ny oprettede kurantbank. At man kaldte det »Mønten«, dengang Schimmelmann overtog det, røber hvad det blev brugt til i denne periode. Det var

Skont som faderen leder af statens finansvæsen, var Heinrich Ernst Schimmelmann en helt anden type end sit ophav, ikke som denne haard forretningsmand uden alle aandelige interesser, men en i høj grad solelsesbestemt skonaand, hvilket maaske ikke netop var til baade for hans økonomiske ledervirksomhed. Man maa tilskrive ham æren for, at Danmark, først af alle stater, ophævede negerhandelen.

for at opnaa større kapacitet i konkurrencen med hamburgerne og hollændere, at Schimmelmann udvidede. Det danske sukker var efterhaanden kommet i ligesaa god kurs som andre landes og fandt især aftagere i Østersølandene. Eksporten til Danzig, Wolgast, Stettin, Königsberg, Berlin, Rostock og Riga var i 1778 oppe paa godt 150.000 pund, circa en ottendedel af den samlede københavnske sukkerekспорт.

Basis var stadig Vestindien og plantagerne derovre, en meget ydedygtig basis. Der kom aarligt raasukker for 10.000'er rigsdaler, 1767 for 42.000, til Christianshavn, takket være de sortes slid. Schimmelmänn havde jo købt slaverne af kongen sammen med plantagerne: in gleichen alle Ihro Königl. Majestäts auf gedachten Inseln gehörende Negers, mannlichen oder weiblichen geschlecht. Der var mod slutningen af aarhundredet 8-900 neger-slaver paa plantagerne, og disse kunne give et aarsudbytte paa op til 170.000 daler. Saaledes i 90erne, efter at Danmark for sit vedkommende havde forbudt slavehandelen, takket være en indsats fra Schimmelmännns son, Ernst Schimmelmänn, der efter faderens død 1782 havde overtaget ikke blot hans stilling som finansminister, men ogsaa hans rigdomme, deriblandt det Grevelige Schimmelmännnske fideiskommis, i hvilket indgik baade plantagerne og sukkerværket paa Christianshavn. En noget anden type end faderen, mere af en skönaand og mæcen, kendt for sin støtte til tyske digtere som Schiller og Klopstock, danske som Baggesen og Oehlenschläger, og skönt heller ikke et finansgeni i samme format var han dog en godsejer og industriherre i større stil. Netop det, at han var medejer af sukkerhuset og dettes forudsætning, plantagerne i Vestindien, var baggrunden for hans arbejde for negerhandelens afskaffelse. Ogsaa for ham personligt havde sagen baade en moralsk og en økonomisk side. Man forstaar ikke altid helt hans handlemaade. Det var i sin orden at han beklagede sig, da han blev statens tilforordnede i bestyrelsen for et veritabelt slavehandlerselskab. Men mere mærkeligt, at han siden, da dette blev overtaget af et privat konsortium, gik ind med et større pengebeløb – hemmeligt!

Nu havde de danske slavefarter aldrig været noget lukrativt foretagende og egentlig kun haft deres berettigelse derved, at de holdt negerbefolkningen paa de dansk-vestindiske øer vedlige, hvad kunne være vanskeligt nok paa grund af de elendige kaar, under hvilke de sorte henslæbte deres trælliv. Dødelighedsprocenten var høj og fødselsprocenten forbløffende lav. »De vestindiske øer var krematorier, som ikke alene opslugte fødselstilvæksten, men som for St. Croix' vedkommende aarligt forbrændte en tilførsel af 575 nye slaver«.

Schimmelmänn satte sin lid til, at en forbedring af slavernes livsforhold ville ændre dette, og mente, at det i længden bedre kunne betale sig at bruge indfødte kreolnegrer end indførte bussal-slaver, som man kaldte dem. Men det mente ikke planterne. Saalænge en indført slave ikke kostede ret meget, svarede det sig ikke at lægge negerbørn til. Det varede jo aar, inden de kunne komme til at gøre nytte, rent bortset fra at det gik ud over modrenes arbejdskraft. Saa hellere lade det være som nu. De frugtsommelige negresser naaede sjældent at føde, de fleste aborterede under det umenneskeligt haarde markarbejde!

Skulle handelen afskaffes maatte det ske gradvis. En rationel befolkningspolitik skulle fremme formeringen og staten finansiere forøgelsen af slavetallet, inden handelen definitivt kunne ophæves. Planterne maatte bringes til at tro, at det betalte sig at forbyde den.

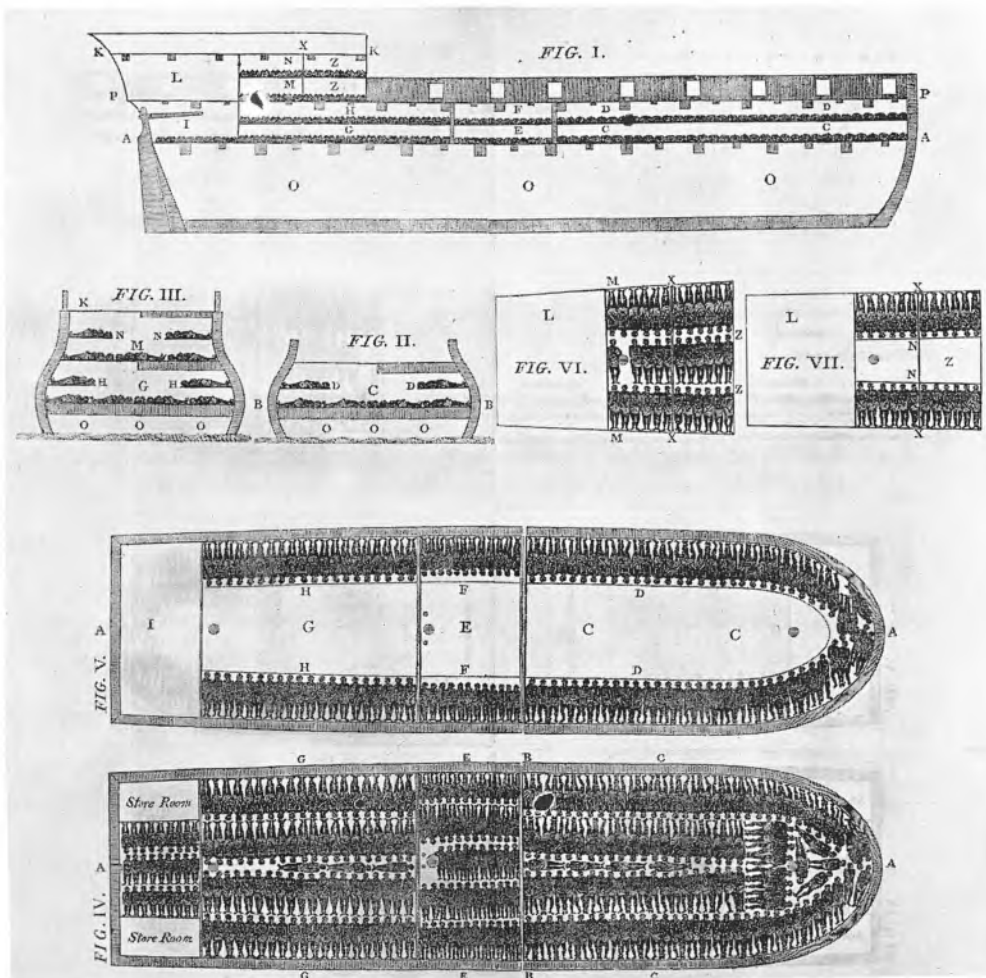
Ja, bondefrigørelsen tjente ligeledes baade økonomiske og humane formaal, uden at æren, som tilkommer dens forkæmpere, bliver mindre for det. Deres samtid priste dem da ogsaa, ligesom der blev slaet en medalje til minde om slavehandelens ophør. Den bærer brystbilledet af en neger. Me miseri, jeg elendige, lyder underskriften. Skulle den snarere have været præget med Ernst Schimmelmans portræt? Han burde i hvert fald have *sin* medalje, mente siden hans ven og tidligere regeringsfælle, den i sandhed ædle bondeven, Christian Ditlev Reventlow, og det paa baggrund af at Schimmelmans finansstyre var endt med en katastrofe, statsbankerotten i 1813. Da burde man netop huske, hvad den store menneskeven havde udvirket, ære baade ham og kongen, som havde lyttet til hans vise raad, saa hele Europa siden fulgte eksemplet: Unsterbliche Ehre für Schimmelman, für den König, für Dänemarck!

Og man kan næppe beskyldte dem, der havde bestormet Schimmelman om at gennemføre befrielsen, hans slægtninge, for at gøre en dyd af nødvendigheden. Det var jo i den periode, da frihedsbegrebet havde betaget alle, ikke mindst i de højere klasser. Da grever og baroner hilste den franske revolution med uhæmmet glæde. »Welche herrliche schöne Auftritte«, skrev Johan Ludvig Reventlow, det andet af grevebornene fra gaarden i Strandgade, efter stormen paa bastillen, og den tredie i flokken, søsteren Louise, gift grevinde Stolberg, kaldte 1789 for det skønneste aar i sit liv. Og netop i revolutionsaaret havde Schimmelmans egen søster anraabt ham om at gøre noget for »die armen Negers«.

Det var hende ikke nok, at forholdene var bedret paa de Schimmelmanske plantager, saa der gik ry af det blandt alle slavevenner, og trods hendes fromhed heller ikke tilstrækkeligt, at de hernnhutiske missionærer dog kunne stille de arme sorte en bedre tilværelse i udsigt – efter døden. Der maatte kunne gøres mere, skabes sociale institutioner for de gamle og syge, deres almindelige skæbne kunne lettes, ja, man kunne vel drømme om med tiden at skænke dem friheden! »Etwas muss doch für diese Gedrückten geschehen, wenn wir unsers Lebens froh werden wollen. Mit Scheudern denke ich an die willkürlichen Peitschenschläge, welche sie ohne die ringeste Verantwortung bekommen«.

Det var Charlotte Schimmelman, statsministerens gemalinde, der fortalte hende om det første skridt fremad, om forbudet mod negerhandelen, da det tre aar senere var gennemført, langtfra uden modstand, navnlig fra de vestindiske regeringsmyndigheders side. De talte jo paa planternes vegne. Og

Thomas Clarkson, der var en af negerslaveriets utrætteligste bekæmpere, skrev 1808 sin bog: *The abolition of the African Slave-Trade*, hvorfra dette billede af sammenstuvningen paa et slaveskib er hentet. Det er sikkert nogenlunde identisk med de afbildninger, som vakte Charlotte Schimmelmanns afsky. Men saadan var indretningen sikkert ogsaa paa snaven „Ada“, der byggedes i Strandgade.

det var ikke ved at spille paa de humane strenge, at det lykkedes at faa forbudet vedtaget, snarere ved at fremholde de økonomiske fordele, det i længden ville medføre og endelig ved at udskyde ikrafttrædelsen en halv snes aar, indtil 1803. »La chose à si bien été demontree qu'on n'a pu dire non«, skrev fru Charlotte. Men endnu en aarrække ville slaveskib efter slaveskib sætte sejl og stævne fra Guldkysten mod de dansk-vestindiske øer, skibe, hvor de ulyksalige sorte, mænd, kvinder og børn var stuvet sammen under dækket paa den mest barbariske maade, praktisk talt uden at kunne røre sig, hvad nu alle humant tænkende til deres forfærdelse var blevet gjort bekendt med ved kobberstukne billeder fra England, der hvor man først havde rejst kampen mod slavehandelen. Man kunne i gennemsnit regne med en tabsprocent paa omkring 20 procent ved transporterne over havet.

I overgangsperioden stillede staten kapital til raadighed, »driftslaan« til de plantere, som indførte slaver. Og bestanden var virkelig øget en del inden

aaret 1803. Ikke nok, var der imidlertid mange, som hævdede og der blev arbejdet paa at faa fristen udsat. Reelt blev den det ogsaa, den gik i udvalg, som man nu ville sige, men da man saa i England endelig vedtog forbudet mod slaveindførsel til de engelske kolonier, ja, saa kunne man i Danmark ikke tænke paa at suspendere forbudet, langt mindre paa slet og ret at ophæve det.

Det var i 1807, englænderne vedtog deres forbudslov, i det skelsættende aar 1807. Indtil da havde det Schimmelmanske fideiskommis haft store indtægter af sukkerproduktionen. De havde i den sidste halve snes aar svinget mellem 100.000 og 230.000 rigsdaler aarligt, henholdsvis mindst een og to millioner kroner i vor tids mønt. Snart var det sukkerhuset, snart de fjerne plantager, der havde givet det største udbytte.

Indtil 1807? Ja, for saa kom krigen med England og den almindelige nedgang. Det var slut med den florissante tid og ikke mindre med den danske sukkerproduktion, selvfølgelig ogsaa den paa Christianshavn. Den gik i staa allerede i krigsaarene, og efter freden 1814 havde man ikke kapital til at starte den igen. Det store bygningskompleks stod hen til ingen nytte, dyrt at vedligeholde og dyrt i skatter. Der er næppe tvivl om, at det var i pagt med »arveladeren, afløde gehejmeraad og skatmester Schimmelmans ønsker, om det havde været ham muligt at forudse de nu indtrufne konjunkturer«, at fideiskommisset i 1817 fik kgl. tilladelse til at bortauktionere baade det gamle, store sukkerhus og den mindre aflægger ved Knippelsbro.

Der skulle nu alligevel gaa en aarrække, inden tanken blev realiseret.

Det varede sandelig ogsaa en rum tid, inden den danske handelsflaade kom paa fode igen efter krigen. Flere hundrede koffardiskibe var blevet kapret under denne, et tab som kun i nogen grad opvejedes af tilsvarende erobring af fjendtlige fartøjer. Men forøvrigt var det ogsaa saadan inden krigen, ja tilbage omkring aarhundredskiftet, at kun et faatal af fartøjerne i den københavnske handelsflaade, omtrent en femtedel var udgaaet fra indenbys værfter. Det kom sig jo af den lette adgang, der under krigsforholdene havde været til at købe opbragte skibe baade her og der. Vel bar den ene af de to fregatter, som Fabritius de Tengnagel aar 1797 havde i soen et meget danskklingende navn, »Enrum« hed den efter hans landsted i Nordsjælland, men den var bygget i østen, i Batavia.

Omkring aar 1800 var det i virkeligheden saaledes, at det københavnske skibsbyggeri var gaaet næsten helt i staa. Ganske vist var der 4-500 tømmerfolk i virksomhed rundt om paa de forskellige værfter. Men de var kun beskæftiget med reparationsarbejde. I en aarrække var ikke een nybygning løbet af stabelen. Og det maatte naturligt skabe mangel paa erfarne skibstømrere. De blev kun brugt til »at lappe og kalfatre maadelige koffardiskibe og vidste daarligt nok, hvad man forstod ved at hæfte en planke«. Allevegne rundt paa værfterne var beddinger eller bankestokke »plat forfaldne«.

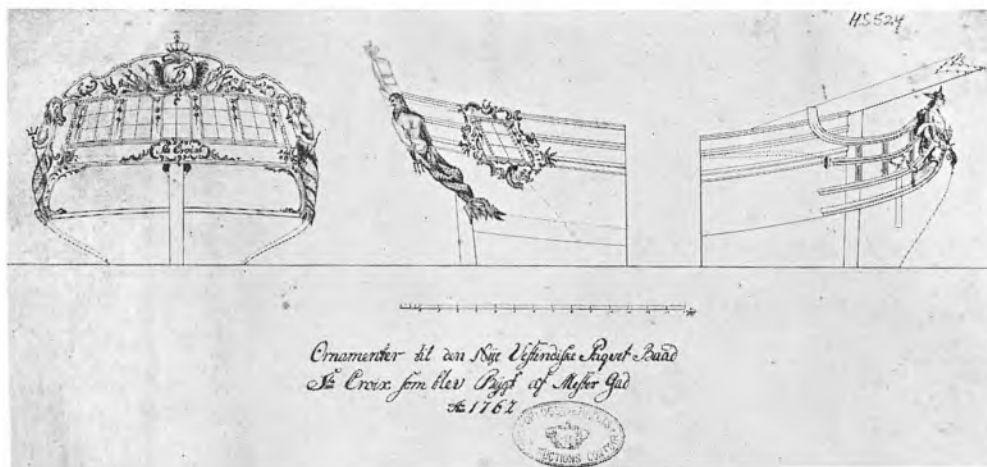
Buklerne over oret er den sidste rest af parykken og den sorte frakke uden flitterstads.

Det er revolutionstidens, directoiretidens mode, Conrad Fabritius de Tengnagel bærer paa dette billede, en mode, der ikke er væsensforskellig fra vore dages. Man var franskorienteret i hine tider, selv i revolutionsaarene. Hos Fabritius som hos andre finansmænd kunne man træffe den nye franske republiks officielle udsendinge.

Det var jo ellers kun en snes aar siden, at hovedstadens værfter havde haft deres florissante periode, ja, i 70erne og 80erne var der blevet søsat skibe fra dem i saa stort et antal som næppe nogensinde hverken for eller siden indenfor saa kort et tidsrum.

Opblomstringen af skibsbyggeriet var dog begyndt for midten af det 18. aarhundrede. Det havde ellers holdt haardt nok at faa genoprettet de tab, hovedstadens handelsflaade havde lidt ogsaa under den store nordiske krig, der

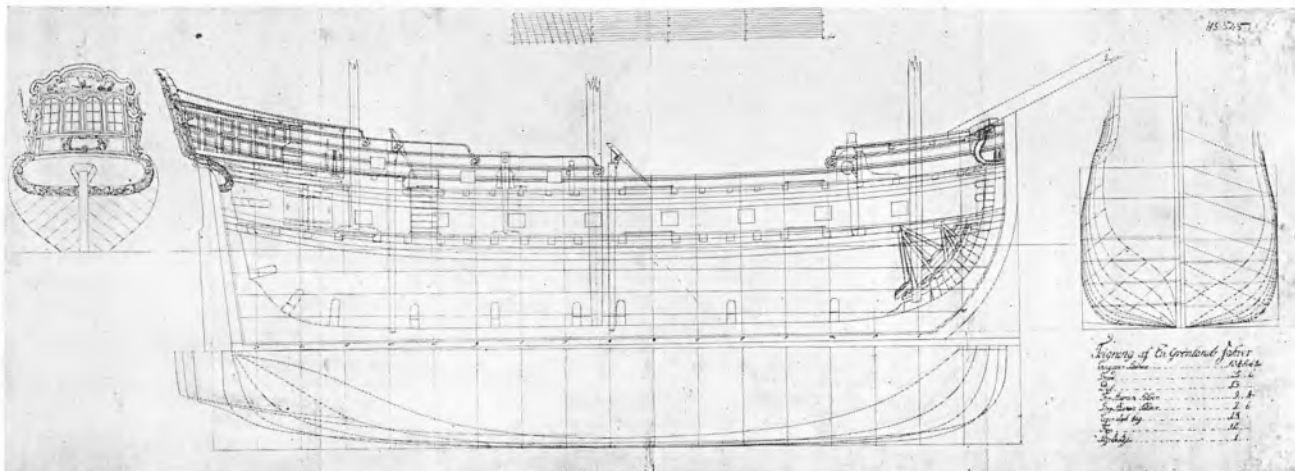
Det dekorative udstyr, navnlig af agterspejlet og gallionen, spillede til langt ned i tiden en stor rolle. Tegningen viser udsmykningen af paketbaaden „Sankt Croix“, bygget for kgl. regning af mester Ole Gad hos Fabritius & Wever 1762, og forovrigt siden ombygget til snavskib.

sluttede 1721. Af de koffardiskibe, der horte hjemme i København i aaret 1745, var kun cirka en snes stykker af hjemlig oprindelse, og nogle endda blot »fortømret« eller ombygget paa københavnske værfter. Men ikke mindre end halvdelen af disse, allesammen nybygninger, havde et og samme ophavssted, nemlig »seigneur Andreas Bjørns skibsbyggerværv«.

Det var et ret storslaaet foretagende, dette »byens første partikulære skibsbyggerværv«, som denne driftige mand havde anlagt nogle aar før, paa opfyldt terræn, det omraade som nu udgor Wilders, Kroyers og Gronlandske handelspladser. Materialerne til opfyldningen var forresten tildels hentet fra de store udgravninger til Dokken. Og i 1740 løb den første nybygning af stablen paa det nye værft, fregatten »Enigheden« paa 74 kommercelæster, blot et par aar efter fulgt af de større skibe, »Dokken« paa 158 og »København« paa 208 læster. Til dem sluttede sig flere fartøjer af forskellig type og størrelse. Men naar det siges, at skibstømrer Jakob Rasmussen Lund i 1744 byggede galiotskibet »Jomfru Birgitte« paa Andreas Bjørns »skibsbyggerværv og kranplads«, mon saa ikke dette arbejde er udført paa det mindre værft ved Gronnegaaards havn, som han havde købt netop aaret før, i 1743 altsaa. Og maaske er ogsaa andre af hans skibe bygget her, inden han i 1748 atter afhændede værftet.

Sidst i 4ørne var det, v. Osten forlagde sin virksomhed fra Nyhavns hoved til sin nye plads ved laboratoriet, og omtrent samtidig begyndte Applebye anlægget af sin plads i det samme nabolag. Forelobig var deres virksomhed dog for intet at regne mod Bjørns, der i 1749 byggede ikke mindre end syv koffardiskibe af forskellig drægtighed, det ene paa over 200 læster. Men med hans død det følgende aar var det slut med den storslaaede virksomhed paa hans plads.

Siden tog Applebye tæten, takket være den ham tildelte statsstøtte, som han fra 1759 kunne hæve, naar han byggede skibe paa over 60 læster. Alligevel

I slutningen af 1770erne, da der for statskassens regning blev bygget en lang række mindre og større skibe paa de kopenhavnske værfter, blev der hvert aar givet typetegninger til de forskellige slags skibe, det være sig fiskerfartøjer, hvalfangere eller fregatter, som skulle fare paa varmen.

„Tegning af en gronlandsfarer,“ staar der paa den her viste plan.

kneb det med afsætningen, og han fik kun bygget seks fartøjer, alle fregatter, i de 15 aar privilegiet havde gyldighed.

I omtrent den samme periode var mester Ole Gad virksom paa Fabritius & Wevers værft, den tidligere kompagniplads, erhvervet af det kendte handelsfirma i 1754. Her søsattes enkelte af firmaets egne skibe, den tremastede Hukkert-galiot »Frederica« paa 102 læster, bygget i 1756 samt snavskibet »Debora« paa 66½. Det sidste var opkaldt efter konferensraadens, C. A. Fabritius de Tengnagels frue, men naar en anden snav fra 1766 bar navnet »Ada«, var dette ikke noget pigenavn, nej, baaden var opnævnt efter en ø ved Guineakysten og sikkert bygget for det nye guineiske kompagni, slavehandels-societetet, som det populært blev kaldt. Ja, der er altsaa ogsaa bygget veritable slaveskibe paa det gamle skibsværft ved Strandgade. Maaske har »Ada« fra første færd været monteret med »slavehylderne«, hvor de arme sorte skulle stuves sammen. Men – sandt at sige – var det, bortset fra en enkelt uheldig rejse, et af de slaveskibe, der i gennemsnit havde den mindste dødelighedsprocent. Ja, en enkelt tur blev tilendebragt med tab af blot een procent af den sorte menneskelast.

Mester Ole Gad havde forovrigt, i den periode, da kolonierne baade i Afrika og Vestindien blev drevet for kgl. regning, været betroet til at bygge paketbaaden »St. Croix«, løbet af stabelen hos Fabritius & Wever i aaret 1762. Ogsaa sidenhen arbejdede man her for »Hans kgl. Majestæts egen høje regning«, som i 1771, da et krigsskib, en »bombardér-galiot« var under bygning. Fra værftet var tillige leveret en velindrettet muddermaskine, men de helt store skibe kunne man ikke paatage sig at bygge, her saa lidt som paa de andre værfter sønden for Knippelsbro. For de fartøjer, som skulle gaa igennem der, var 28½ fod i bredden det absolutte maksimum.

Saa bred var netop den største entreprise, den ostindiefarer, en fregat paa 170 læster, der blev bygget for selve Asiatisk kompagni, og kaldt »Caroline Mathilde«. Det var i 1769, i Struenseeregimets første begyndelse. Kan man tænke sig, at Hendes majestæt selv har værdigedes at overvære stabelafløbningen? Ak, kun en føje tid blev det følt som en ære, at skibet bar dette dronningens navn. Efter omvæltningen i 1772 gik det koffardiskibet paa samme maade som krigsskibet »Caroline Mathilde«, der fik ændret baade navn og prydelser. Der blev efter anmodning fra Asiatisk kompagni udstedt nyt bilbrev for baaden, der fremtidig nok saa neutralt skulle hedde »Ganges«.

Som allerede sagt, klarede baade Fabritius og Schimmelmann frisag, da Struensee blev styrtet. Schimmelmann var saa uundværlig som nogensinde, og det var jo nok ham, der var manden bag den rentud fantastiske opblomstring af det københavnske skibsbyggeri fra midt i 70erne.

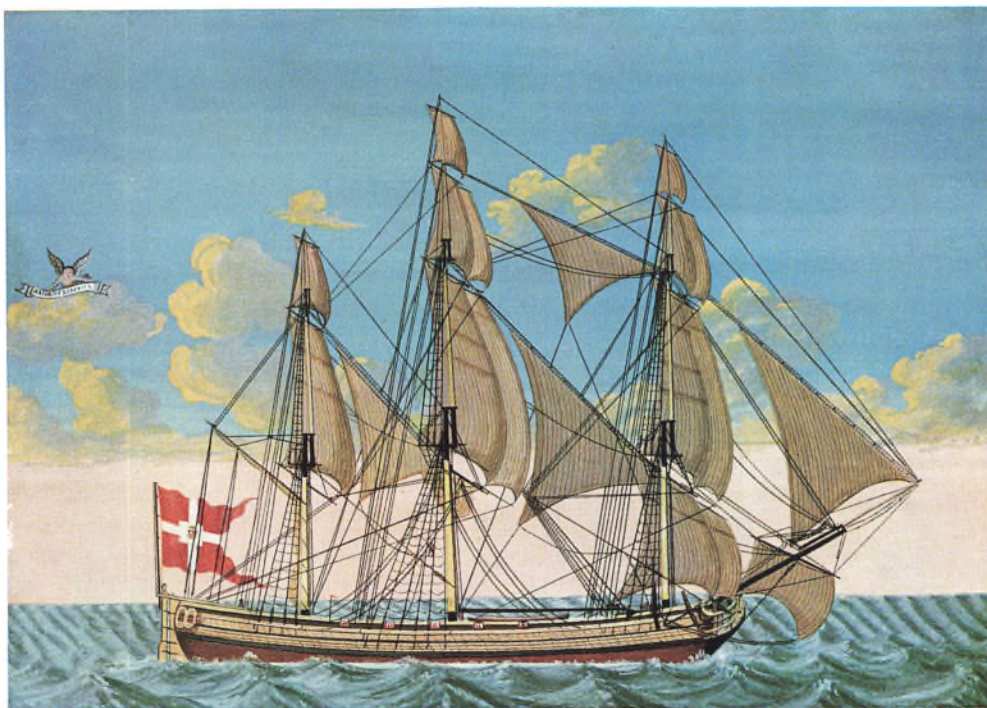
Vistnok havde staten gennem tiderne af og til ydet støtte til skibsbyggeriet, men unægtelig i en mere beskeden maalestok. Den aktion, som nu blev foretaget, var i den helt store stil.

Det var et nyt organ indenfor statsstyrelsen, den saakaldte over-balance og skattedirektion, der udkastede planerne, og deres nødvendige økonomiske basis var det overskud, som flød dels fra den nye statsbank, dels fra det famøse tal-lotteri, et overskud, som løb op i millioner rigsdaler.

Ogsaa den tid havde sine valutaproblemer. »Den udenlandske statsgæld samt folkets hang til udenlandske varer frembragte en aarlig underbalance, som ødelagde pengevæsenet«. Det var af vigtighed at støtte trafikken paa baade Afrika og Vestindien, trafikken paa Guineakysten, navnlig fordi den tilførte øerne i Vestindien det »uundværlige« slavemateriale, og det var jo gerne reglen, at slaveskibene, naar de havde losset deres mere eller mindre levende menneskelast paa St. Croix, tog sukkerladninger ind til hjemlandet. Og da det private slavehandelsocietet i længden ikke kunne klare sig, blev dets koncession inddraget. Handelen paa Guinea skulle fremtidig drives for kongelig regning. De forhaandenværende »guineafarere« var dog saa gamle, at de efterhaanden maatte udskiftes, men forøvrigt var det ikke hensigten at udelukke private fra at handle paa Guldkysten. Ogsaa den vestindiske handel maatte fremmes, og i denne forbindelse tog man munden godt fuld, ja agtede efterhaanden for statskassens regning at bygge ikke mindre end 40 fregatskibe, hvert paa halvandet hundrede læster, vestindiefarere, der paa forholdsvis lempelige vilkaar skulle bortauktioneres til private liebhavere.

Men endnu mere omfattende var det byggeprogram, der blev vedtaget angaaende sejladsen paa de nordlige have med deres ufattelige rigdomme, som bare ventede paa at blive udnyttede. Havde hollænderne og hamborgerne maaske ikke i løbet af blot et par aar fanget hvaler og robber til en værdi af

*Ikke alle af de gamle
sejlskibe fik en lang levetid,
men den tremastede
hukkertgaliot „Frederica”,
bygget 1756 hos og for
Fabritius & Wever,
sejlede endnu 1779 på
Vestindien for konferensraad
Fabritius de Tengnagel
for siden at blive afhændet
til øernes tidligere guvernør,
U. W. Roepstorff,
der lod skibet portrættere.*

fire millioner rigsdaler? Skulle man ikke kunne gøre ligesaa, her til lands, hvor man var i besiddelse af alt, hvad der krævedes for at bygge skibe. Nu skulle fiskeriet lægges om i det helt store format. Der blev oprettet to nye statsinstitutioner, Den grønlandske handel og den islandsk-finmarkske-færøske, og til den sidstnævnte skulle der hurtigst bygges ikke mindre end 100 hukkerter. Men til hval- og robbefangsten i de grønlandske farvande, i Davisstrædet og under Spitzbergen halvhundrede store skibe, fartøjer paa hvert 100-200 læster!

Naa, et har altid været at udkaſte store og vidtstrakte planer, et andet at udføre dem. Men det var faktisk forbløffende, saa meget der virkelig i dette tilfælde kom ud af det! – Vel ogsaa fordi staten fra 1776 yderligere havde søgt at stimulere skibsbyggeriet ved en pengepræmie pr. kommercelæst.

Fire aar senere, i april 1779, redegjorde direktionen for, hvad der var sket i det mellemliggende tidsrum.

Foruden en næsten helt færdig ostindiefarer, var der bygget 9 vestindiefarere og 8 guineafarere, allesammen fregatter paa 135-160 læster, 22 hækbaade til hvalfiskefangsten i Davisstrædet paa 120-180 læster, og til hval- og robbefiskeriet under Spitzbergen 11 snaver, hver paa omkring 80 læster. Hertil kom de mindre fartøjer, 25 hukkerter paa cirka 50 og 9 paa gennemsnitlig 30 læster, samt endelig 9 jagter paa 7 à 8 læster.

Det bliver alt i alt nogle og firsindstyve skibe, store og smaa, bygget i løbet af fire aar, og i hvert fald de fleste paa de københavnske værfter. Man

fatter daarligt nok, at det kunne lade sig gøre. Selv om man havde duelige skibsbygmestre, hvor fik man saa pludselig de nødvendige tommermænd fra?

Henved halvdelen af disse mange skibe lob af stabelen paa de værfter, der var knyttet til selve de nye foretagender, Den grønlandske og islandske handel. Der var bygget et nyt værft, der kunne tage op til otte nybygninger af forskellig størrelse paa een gang. Fra Wilders plads var der sosat et par stykker og fra den nye Bodenhoffs plads en 5-6. Resten, omkring 25-30, blev til paa de tre værfter ved Grønnegaards havn, flest paa Applebyes og Fabritius' og færre paa v. Ostens, i hvert fald i de her nævnte fire aar.

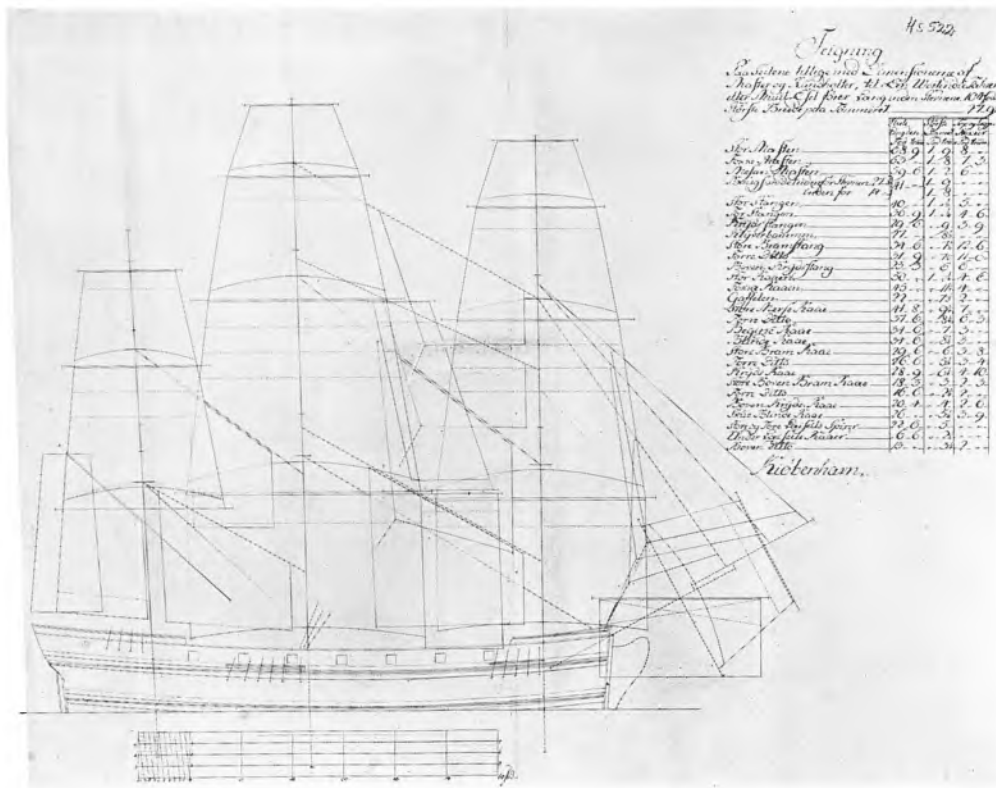
Skibsbyggeriets gyldne tid var ikke forbi med disse – selvom den ikke varede evigt. Ingenlunde. En tre-fire aar, saa var det atter slut. Det vil fore for vidt her at komme ind paa aarsagerne, blandt andet de ændrede konjunkturer som følge af at den nordamerikanske frihedskrig var til ende. Men det skal dog nævnes, at de store fiskeriplaner afgjort ikke blev nogen succes, og at staten i 1781 afhændede en stor del af den grønlandske handels effekter, herunder ogsaa skibe, til det nye østersøisk-guineiske kompagni. Det medførte, at man i de kommende aar saa fartøjer, hvis navne tydeligt røbede, at de oprindeligt var bygget for nordhavsfarterne, paa sejlads til de varme zoner. Saaledes kom snaven »Upernavik« i foraaret 1785 til St. Croix med 193 negre ombord, efter en forresten meget vellykket rejse. Der var kun død otte, siden baaden gik fra Guldkysten.

»Upernavik« var omtrent samtidig med de to andre af samme type, »Umanak« og »Nepisene«, ligeledes opkaldt efter grønlandske kolonier, bygget paa Applebyes plads, hvor man ellers i disse aar, 1776-83, mest udførte ordrer for islandsk-færosk handel, nemlig seks hukkerter, »Rokken«, »Sejen«, »Laksen«, »Tykkebaj«, »Rødefjord« og »Ødefjord«, en enkelt jagt »Silden« og af større skibstyper, fløjtskibene »Greve Scheel« og »General Eigtved« samt pinkskibet »Greve Thott«. Et par fregatskibe, »Generalinde Clausen« og »Gertrud Marie«, samt galeasen »Jomfru Anna« blev derimod købt af Thomas Potter, hvis jernstøberi jo laa i umiddelbar nærhed af værftet. Og Soren Lykke købte brigantinen »Europa«.

Ogsaa paa Fabritius' plads blev der bygget hukkerter for Islandshandelen og et enkelt pinkskib, nemlig »Ravnen«, »Bessested«, »Bosand«, »Kieblevig« og »Gehejmeraad Stampe«, men ogsaa hukkerter »Kullen«, jagten »Aalen«, snavskibet »Frederikshaab« og fløjtskibet »Gehejmeraad Schack Rathlou« for Grønlandske handel. Et par fregatskibe blev købt af private, det ene »en vestindiefarer og mulæselforer Maria Aletta« af baronesse Iselingen, konferensraadens søster.

Paa v. Ostens plads var man nærmest specialist i fregatskibe. Efter hukkerter »Falken« blev der udelukkende sosat fregatter, ialt 11, »Enigheden«,

Fabrikmesteren paa Holmen, Henrik Gerner, der skulle give tegning til og fore tilsyn med bygningen af de koffardiskibe, der blev bygget efter ordre af balancedirektionen med senere bortauktionering for oje, har her vist sejlforingen paa en „vestindiefarer og mulæselforer”, der blev bygget i 1778 paa Fabritius', siden Holms plads, og fik navnet Maria Aletta. Den var som lignende skibe i datiden fregatrigget med en rejsning, der rakte op til Rundetaarns højde.

»St. Jan«, »Anna«, »Kærlighed«, »Neptunen«, »Grevinde Bernstorff«, »Grevinde Schimmelmann«, »Juditha«, »Gehejmraad Numsen« og »Den gode Betsy«. – Det er jo i hvert fald tildels førende mænd i datiden, politiske personligheder og deres fruer, som passerer revy ved disse opremsninger af skibsnavne.

De blev for de private skibes vedkommende givet af køberne. Afsætningen var nærmest rivende, ja, i mange tilfælde var skibene hverken halvt eller helt færdige, engang imellem overhovedet ikke sat paa stabel, ikke paabegyndt, naar de blev solgt! Prisen laa paa et par og tyve tusind rigsdaler eller noget derover, og det var kun ganske enkelte skibe, der ikke blev solgt med fortjeneste. Fregatskibet »Anna« bygget paa v. Ostens plads, havde det kostet 25.925 daler at bygge, hvorfra maatte trækkes statens tilskud, i henhold til forordningen af 18. marts 1776, paa 2840. Saa kunne det sælges for 23.650 med en fortjeneste paa 564 daler. Andre blev der tjent mere paa, ja paa »Grevinde Bernstorff« med lignende byggeomkostninger endog 2400 daler.

Den største post var selve skibsbygmesterens tilgodehavende, her som i andre tilfælde 16.500 rigsdaler. For denne pris skulle han med egne materialer og folk besørge skibet færdigt til tiltaklingen. De var knyttet temmelig fast

til de forskellige værfter disse mestre. Paa Applebyes plads arbejdede i den her sidst omtalte periode Jørgen Hansen Kock, paa v. Ostens Johannes Halkjær og paa Fabritius' havde Christian Højer afløst mester Ole Gad. Det var dygtige fagfolk, af hvilke flere ogsaa havde bygget skibe for marinen. Og hele deres nu omtalte virksomhed blev yderligere overvaaget af en af orlogsværftets største kapaciteter paa skibsbygningens omraade, selve kaptajn og fabrikmester Henrik Gerner, der tilmed havde givet tegning til den altovervejende del af de nybyggede fartøjer.

Naar man har tillagt ham æren for at have reorganiseret ogsaa det private skibsbyggeri her i landet, saa skyldes det maaske navnlig hans andel i det fremstød paa dette omraade, som her er beskrevet. Han var naturligt blevet raadspurgt og lyttet til, inden det blev startet.

Paa baggrund af det her fortalte, er det let at give Ove Malling ret i hans paastand, at om Gerners virksomhed »vidne omtrent hundrede skibe i farten, byggede efter hans anvisning, ikke alene til at kunne føre vare, men endog for en stor del til at kunne væbnes i krigstid som kaperskibe og imod kaperskibe.«

Den sidste omstændighed havde Gerner selv fremhævet og derved opfrisket det gamle begreb: defensionsskibe. Allerede Christian IV havde animeret til byggeri af saadanne og efter ham næsten alle de følgende konger paa den danske trone. Balancedirektionen havde da ogsaa stillet et fond paa ikke mindre end $\frac{1}{2}$ million rigsdaler til raadighed, for at de nybyggede fartøjer altid kunne blive forsynet med det nødvendige skyts og ammunition, alt i forhold til deres størrelse.

Det var jo et seriebyggeri, der fandt sted, vil man vel allerede have faaet en fornemmelse af, og det fremgaar ogsaa direkte af de stadig bevarede Gerners tegninger. »Hukkerter, som bygges indeværende aar 1778«, staar der f. eks. paa en af dem, »Snaver bygget til robbefangst« paa en anden og saa fremdeles. Men de opgivne maal kunne ikke nøjagtigt følges, ikke to skibe kunne bygges ganske ens eller med helt samme drægtighed. Det var der ingen, der med rimelighed kunne forlange.

Gerners navn og hans tilsyn skulle jo være en borgen for, at folk ikke blev snydt, naar de maatte købe katten i sækken, hvis man kan bruge det udtryk om dem, der bød paa skibe, som endnu kun eksisterede paa papiret. I almindelighed blev de fleste nok tilfreds med de leverede fartøjer, men general-krigskommissær Brown følte sig brøstholden over udførelsen af to fregatskibe, som han havde købt paa auktion den 14. december 1778 til levering det følgende aar, og som den følgende sommer stod paa stabel paa v. Ostens plads. Han mente ikke, at skibsbygmester Halkjær havde gjort sit arbejde paa forsvarelig maade, tømmeret var for grønt og for fuldt af knaster, og han førte to af sine skibskaptajner som vidner paa, at saadan ville man aldrig bygge i England.

Tegneren har her vist udsigten fra Engelskmandens plads henimod v. Ostens, som den var i 1839, men billedet har saamænd ogsaa gyldighed, naar det drejer sig om tilstanden halvhundrede aar for i tiden, ja, maaske endnu tidligere. Frederiks tyske kirke hæver sig bag den store affutagebygning paa laboratoriet, mens bygningerne til venstre laa paa v. Ostens plads. Det er ogsaa paa den, skibet staar paa bedding.

Men han stillede for store fordringer. »Der er vel næppe noget skibsværv nuomstunder, der skal kunne rose sig af den lykke at have en saa tilstrækkelig forraad af tømmer, der i nogle aar har henlagt«, at man deraf kunne udsøge lydefrit materiale. Man maatte afhjælpe dette ved den maade, man føjede tømmeret sammen paa, og det var den samme, som blev anvendt paa »de kongelige orlogsværver«. Halkjærs arbejde skønnedes at være fuldt forsvaret.

Forøvrigt købte Browns søn og kompagnon et par aar senere værftet.

Fra Jan van der Ostens dødsbo var hans plads og værft i 1761 overgaaet til sønnen Johannes van der Osten, hvis børn kadet Jan David og Sara Cathrine 20 aar senere solgte etablissementet til William Brown. Den ældre Brown var en indvandret skotte, svigersøn af Peter Applebye, og nævnes blandt Københavns største skibsredere. Men i 1787, blot en halv snes aar senere, fallerede firmaet John & William Brown, der især havde drevet handel paa Vestindien. Til stort tab for statskassen, som havde støttet det med betydelige laan under den store handelskrise i 1783. Paa tvangsauktionen i 1789 kostede skibsbyggerværvet paa v. Ostens plads 46.850 rigsdaler mod 28.000 i 1781, og 13.200 i 1761.

Værftet var en vidtløftig virksomhed med adskillige bygninger og skure, deriblandt saavel et vaaningshus som en ankersmedje og med tvende overhalingsskraner, trende slæbesteder og tvende beddings. Til værftet hørte fremdeles »den liden holm« og havnen mellem denne og selve pladsen.

Den nye ejer Hans Levin var brygger, men ellers som de følgende skibskaptajn. Værftet forblev i den følgende periode ikke længe paa samme haand. Levin fulgtes allerede 1790 af Joh. Henrik Haste, og denne i 1800 af Hans Krøyer, som straks det samme aar solgte til Svend Jensen. Han aflostes 1817 af J. M. Jensen, for en gangs skyld en soløjtnant, der imidlertid allerede 1819 solgte halvdelen af værftet til endnu en skibskaptajn Lars Nielsen Birch. Den anden halvdel maatte han imidlertid fire aar senere afstaa til den mand, som allerede 1819 havde afkøbt Birch hans halvpart, den mand, som hidindtil var den mest bemærkelsesværdige blandt værftets ejere, ja en af de mærkeligste københavnske borgere gennem alle tider, Laurids Nikolaj Hvidt.

L. N. Hvidt havde paa det tidspunkt, 46 aar gammel, allerede et bevæget liv bag sig. Født som søn af en velhavende næringsdrivende var han blevet student kun 14 aar gammel i 1791 og allerede fire aar senere teologisk kandidat. Men ved faderens død tre aar derefter overtog han dennes store horkramforretning. Han tog borgerskab som grosserer i 1799 og naaede saaledes at faa slutningen af den blomstrende handelsperiode med, inden den gav bagslag. Ogsaa til ham personlig. Allerede 1801 led han tab, og 1807 mistede han alle sine skibe, ja, som med ét slag hele sin formue, en tonde guld, som man sagde. Efter at have været børskommissær traadte han i 1816 atter ind i købmandsstanden og naaede at blive nævnt som hovedstadens betydeligste skibsreder. Aaret før han købte halvdelen af Jensens plads, var det første dampskib paa hans initiativ kommet her til landet, det berømmelige »Caledonia«, som han selv overtog i 1821.

Om den meget betydelige rolle, han siden spillede i den udvikling, som førte til den politiske frigørelse, skal her ikke tales. Det var jo kun kort, han var ejer af værftet paa van Ostens plads, og mon han overhovedet har haft til hensigt at beholde det? I hvert fald samme dag som han lod tinglæse sit auktionsskøde paa den sidst erhvervede halvdel af Jensens plads, den 26. maj 1823, blev der læst skøde fra ham selv paa den hele plads til hans svoger, en mand, med hvem han stod i nært medarbejde, og en mand, der vel ikke kunne naa ham i politisk betydning, men overgik ham som storhandlermand, fabrikerherre og skibsbygger, nemlig til »grosserer og ridder« Jakob Holm.

Fra et stæde ved Borsgraven, som i ældre tid løb ind bag Borsen, har Kyhn malet udsigten mod Christianshavn. Til højre ligger Frederikskirken bag Holms plads og til venstre sukkerhusets bygninger, bagest raffineriet og foran dette kontor- og vaaningshuset, den senere Hages gaard.

HOLM, HAGE OG HALBERSTADT TRE STORE H'ER I DANSK ØKONOMISK HISTORIE

DET er vel det bedste bevis paa den centrale betydning, man altid har tillagt omraadet umiddelbart ved Grønnegaards havn, at store og kendte personligheder i hovedstadens erhvervsliv stadig har været knyttet til det. Holm, Hage og Halberstadt, de blotte navne har klang som en hel fanfare, og de tre mænd har hver paa sin maade hævdet sig med hæder og ære i den række, som har gjort sig stedet og den gunstige beliggenhed nyttig.

Holm, der i 1824 blev ejer af pladsen med Vestindisk kompagnis havn, nøjedes nu ikke med at besidde denne plads alene, nej, han endte med at være ejer af næsten alle de christianshavnske og dertil endda ogsaa af Larsens plads paa københavnsiden af havneløbet. Han var ellers begyndt mere i det smaa end sine forgængere, slet og ret som urtekræmmer i Torvegade og endte som fabrikherre i største stil. Det ligger udenfor formaålet med denne fremstilling at fortælle om hans mangeartede virksomhed, uden for saa vidt som den har forbindelse med omraadet ved Grønnegaards havn. Men det havde den i ret udstrakt grad. Startet i den lille urtebod anno 1794 ejede han 30 aar senere

saavel den tidligere v. Ostens plads som Vestindisk kompagnis plads og dertil den store gaard lige overfor paa den anden side af gaden, Strandgade nr. 4, især iøjnefaldende ved det store pakhus, som er opnævnt efter ham og nu rummer B & Ws museum. Aarstallet 1819 paa pakhusets kvist ud mod Strandgade hentyder til det aar, da Holm købte ejendommen. Dengang var det ikke slet saa imponerende som nu, stod med kun tre etager og derover en kvist, bredere end den nuværende. Saadan var det bygget i 1783 af agent Bertel Madsen, som dengang lige havde overtaget hele komplekset.

Foran er fortalt om ejerne indtil 1750, da Dorthe Rosenvinge solgte gaarden, der i de følgende aar hyppigt skiftede besidder. Johan Frederik Dahlén, som havde købt den af hende, solgte den allerede aaret efter til Jørgen Clemmensen, hvis enke i 1753 skødede ejendommen til Jean Paul du Puget, sprogmester ved det kgl. kadetakademi, datidens officersskole. Hans eftermand i ægteskabet, ligeledes en lærd mand, magister Johan Jakob Ulrich, maatte ogsaa gaa i graven før deres mere sejlivede fælles ægtemage, og det var hende, Bertel Madsen købte af i 1783. Og han lod ikke blot pakhuset bygge, men heller ikke beboelseshuset staar som efter den ombygning, han lod foretage i 1789. Sine tre etager har det dog fra den lejlighed. Før havde det staaet med kun to over den grundmurede kælder, pakkælderen, og alene facaden ud imod Strandgade havde været grundmuret. Nu blev ogsaa gaardsiden muret op, og indvendig blev der pyntet paa forskellig vis efter datidens smag og stil, navnlig paa førstesalen, hvor væggene enten var beklædt med træpaneler eller betrukket med malede lærredstapeter, indfattet i forgyldte lister. Dengang havde huset en kvist ud imod til gaden og ovenpaa den en altan. Den forsvandt, da Jakob Holm til sin tid atter ændrede ejendommen. Det mest iøjnefaldende resultat af hans ombygning var ellers, at der blev bygget en sidefløj til forhuset, der hvor før stalden havde været, en sidefløj, der ganske vist i nederste etage var indrettet med vognporte, men opad til beboelse. Husets døtre boede paa mezzaninen, sønnerne paa kvisten. Holms store familie kunne nok bruge en del plads.

Man ser de mange medlemmer samlet, velsagtens i den store seks fags sal i anden etage, paa det store interiørbillede, der blev malet i 1834. Og nikker genkendende til guldtapeter og malede medailloner, som man husker fra forskellige vurderingsforretninger. Det er jo ikke nogen større kunstner, der har gjort billedet, den samme forøvrigt, som har malet de kendte portrætter af Holm selv, ikke mindre ubehjælpomme. Vidste man det ikke, ville man ikke drømme om, at de skulle forestille en mand af Jakob Holms, om man saa maa sige økonomiske format. Paa sin vis karakteriserede de maaske udmærket netop denne storhandelsmand, der sine rigdomme tiltrods aldrig blev nogen grandseigneur. Den daglige husholdning i Strandgade 4 var saamænd omfattende

*I Strandgade 4 beboede
Jakob Holm selv forstesalen.*

*Han ses her med sin
familie, selv placeret ved
bordet sammen med sin tredie
hustru, mens hans born af
de to første ægteskaber er
skønsomt fordelt i to grupper.*

nok, man var tit 25 mand til bords, for kontorpersonalet fik jo kosten hos principalen i hine patriarkalske tider. Der blev bare aldrig ført stort hus i mere mondæn forstand, skønt der kom en del mennesker, mest fremtrædende borgere, navnlig i den tredie kones tid. Da Jakob Holm ægtede hende, var der gaaet hened tre fjerdingaar, efter at hans anden kone var død – forholdsvis lang tid i betragtning af, at han havde giftet sig blot et fjerdingaar efter den første kones død, ogsaa efter 15 aars ægteskab. »Femten aars lykkelig ægteskab . . . og andre femten aars lykkelig ægteskab«, skrev han paa deres fælles gravsten. Han selv var i hvert fald ikke i tvivl. Men hvad? Hvis oplysningen ikke er mere paalidelig end aastallene! For at der skulle blive 15 aar til hver af konerne, blev det ene 1811 rettet til 1810! Og naar der gik hele tre fjerdingaar mellem andet og tredie ægteskab, saa var det fordi han ind imellem havde været beredt til at gifte sig med sin svigerinde, som saa pludselig døde!

Der skulle aabenbart en del til at tage livsmodet fra denne patriark, der sad som en lille Vorherre i Strandgade. Han fordrede ubetinget respekt af baade hustruer og børn. »Elsket af dem i dette ords rette forstand var han ikke, mellem ham og sønnerne var der mere kølighed end varme«, er der sagt.

Mere fjerntstaaende kunne efter hans død berømme ham for den hjælp-somhed, der var kommet baade hans egne folk og det socialt betonede menighedsarbejde til gode. Han blev begravet den 9. august 1845 fra Frelseres kirke, en pompøs ligbegængelse. Forrest gik skibstømmere med deres fane. Saa kom firmaets egne rebslagere og sejldugsvævere, og efter dem igen en mængde haandværksmestre, der havde haft forbindelse med Jakob Holm. Derpaa fulgte en procession af skibsførere, der havde ladet væve et splitflag af silke med inskriptionen: Hædersmanden Jakob Holm. Og saa kom det hele store, meget store følge. Fabriks- og haandværksmestre bar kisten fra sørgehuset til hjørnet af Brogade, og siden skiftedes skibstømrere og rebslagere indtil kirken, hvor skibsførere bar den op i koret.

Silkefanen blev ophængt ved Jakob Holms kiste, i gravkrypten under Frederiks kirke. Et for almenheden nok saa synligt æresminde bar dog hans navn frem til vore dage: Holms huse. To præster talte ved hans baare, Grundtvig, hvem Holm havde støttet i hans modgangsdage og som jo en aarrække havde boet i hans eget hus. Og C. H. Visby, sognepræsten ved Vor Frelser, efter Søren Kierkegaards udsagn den bedste prædikant indenfor datidens danske kirke. Han skal ved Holms jordefærd have udfoldet sine fulde oratoriske evner. Men han kendes tillige som en socialt interesseret mand, hvad ogsaa gælder kateketen ved Frederiks tyske kirke, Lorentz Simonsen. Begge skal have tilskyndet Holm til at gøre noget effektivt for sine arbejdere.

Saa lod han da Applebyes lange grundmurede reberbane ved Langebrogade erstatte med boliger for godt og vel hundrede arbejderfamilier. Det var et lille privat Nyboder, han her skabte, beboelser, der trods lejlighedernes ringe størrelse med deres beliggenhed ud mod voldens grønne skraaninger og med haver bagved betød et stort fremskridt i forhold til Christianshavns gamle forfaldne rønner.

Det var et karakteristisk bybillede, saa uløseligt forbundet med forestillingen om ogsaa vore dages Christianshavn, at man daarligt nok forstaaer, at det virkelig er forsvundet. Holms huse blev revet ned i sommeren 1957 for at gøre plads til sukkerfabrikkernes nye administrationsbygning, et glasskin-nende funkispalads, et smukt og velproportioneret glashus, men saa væsensforskelligt fra de lave teglhængte længer som tænkes kan.

Og som Holms huse vil ogsaa snart begrebet Holms plads være en saga blott. Det blev fæstnet til den tidligere kompagniplads, ogsaa kaldet Madame Fabritius' plads, som han 1824 købte af kommandørkaptajn Fabritius de Teng-

Dette alt andet end kunstnerisk udførte portræt af Jakob Holm er ligesom stueinteriøret fra Strandgade 4 malet af I. F. Møller og er i virkeligheden et udsnit af det store gruppebillede, enten dette nu er malet først eller sidst.

nagel, der havde overtaget den, efter at faderen, hin »elskværdige libertiner« var død i 1805. Men mon ikke ogsaa navnet Holms plads blev brugt om den tidligere v. Ostens plads, som det altsaa var lykkedes ham at erhverve fra L. N. Hvidt. Holm selv kaldte den nu gerne skibsværftet nr. 58 – efter matrikelnummeret.

Paa den var der to beddinger, men paa Fabritius' plads kun een. Iovrigt var begge pladser opfyldt med et sammensurium af bygninger, maaske mest saadanne af ret interimistisk karakter, lave skure af brædder eller bindingsværk, dog ogsaa af større bestandighed, smedehuse, begsyderhuse, takkelluse, pak-

Man ved intet om tallet paa de fartyger, der er lobet fra bedding igennem de halvtredie hundrede aar, der var skibsværft paa Holms plads, fra Christian IVs tid til Christian IXs. Men sceneriet ved en enkelt stabelaflobning, briggen „Anne Margrethe“s i 1826, er gengivet paa denne primitive tegning.

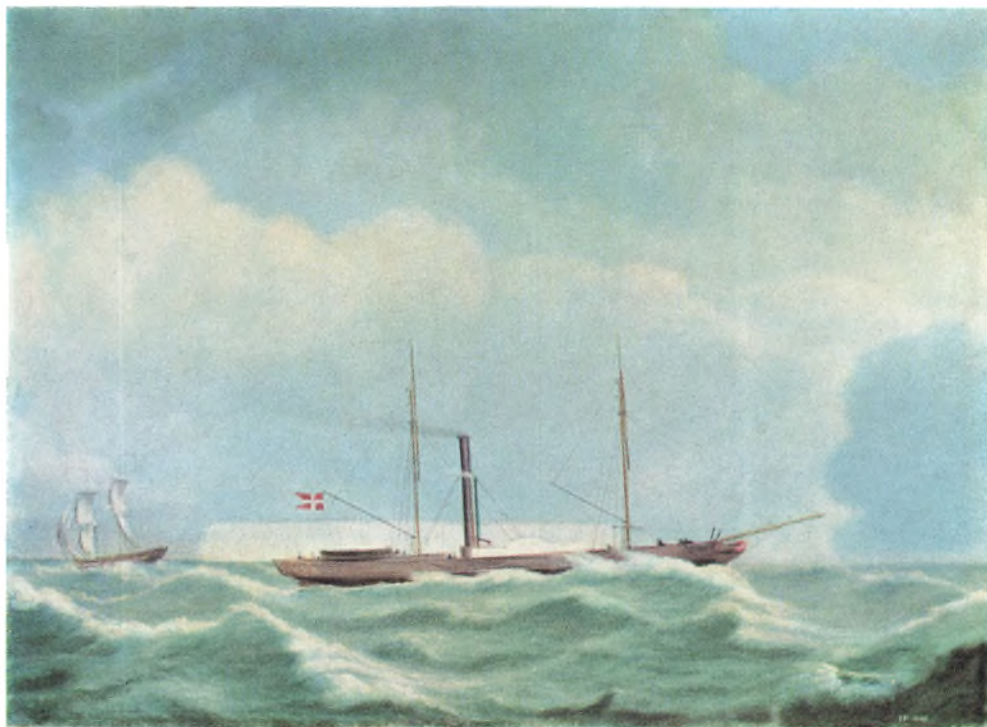
huse, kogehuse, hvad de nu allesammen blev kaldt. Paa selve Holms plads var der to slæbesteder ud imod »Strømmen« og fire ved »graven« eller havnebassinnet med de 514 alen bolværk.

Paa disse værfter kunne det skibsbyggeri trives og udvikles, som Holm allerede tidligere var begyndt paa. Den store reder – ogsaa for adskillige kaperskibe i krigens tid, da det i flere henseender var »fortjenstfuldt« at drive denne piratvirksomhed – den store reder saa sin fordel i tillige at bygge skibe, for andre eller sig selv, først paa andres værfter.

Mon ikke briggen »Anne Margrethe«, opkaldt efter hans tredie kone, er det første skib, der i hans tid blev søsat »i Grønnegaards havn«. En række stolte sejlere, barkskibe og brigger, løb af stabelen paa Holms værfter, men her blev ogsaa løst mere særprægede opgaver, som bygningen af det »i mange henseender saa mærkelige skib«, det første danske fyrskib »Læssø Trindel«, og – sandelig ikke at forglemme af hjuldamperen »Frederik VI«, ganske vist med en installeret engelsk maskine paa 90 hestekræfter, men ellers helt igennem dansk arbejde, det første danskbyggede dampskib.

Jakob Holm havde selv været interesseret i dampskibsdrift, men ikke kunnet opnaa bevilling paa en rute mellem København og Jylland. Og det var svogeren, L. N. Hvidt, som var reder for »Frederik VI«. Og som det var ham, der stod bag anskaffelsen af det allerførste dampskib her til lands, havde

*I vore fotografiens dage
kunne man selvfølgelig ikke
tænke sig, at en saa
sensationel begivenhed som
afløbningen af det første
danskbyggede dampskib paa
Holms plads ikke blev
foreviget. Men man maa
være glad for, at der dog
eksisterer et maleri af
„Frederik VI“, set udfør
den hvide Stevns klint.*

han selv siden overtaget det, og det var netop »Caledonia«, der nu skulle afløses paa ruten mellem København og Kiel. »Frederik VI«, der stak noget dybere og saaledes ikke kunne gaa igennem Bøgestrømmen, var trods sine kun 75 kommercelæster endnu i 1845 det trediestørste af de danske dampskibe. Det var jo en passagerdamper med 60 »senge«, beregnet for 110 personer. Første kahytten var særdeles bekvem og komfortabel, udført i mahognitræ og med »den eleganz, man er vant til at finde paa dampbaade«. Og skibet var behageligt at sejle paa med sin rolige gang.

»Frederik VI« blev indsat i ruten paa Kiel den 26. juli 1830, godt et aars-tid efter, at baaden var løbet af stabelen paa »grosserer Jakob Holms plads i Strandgaden . . . den 12. juni 1830«. Den, som havde staaet for udførelsen, var den i datiden kendte skibsbygmester J. Jørgensen, og dampbaaden var som de sejlskibe, han baade før og siden byggede, et træskib, kobberforhudet. Iøvrigt fik han lejlighed til at bygge endnu en damper, blot meget mindre, »Maagen« paa kun 12 læster og 30 hk. Den blev sat i arbejde i aaret 1837 og det følgende aar i maj maaned afleveret til generalpostdirektionen for først at blive indsat paa ruten Middelfart-Snoghøj, men siden paa Aarøsundfarten. Prisen for denne dampbaad var 27,311 rigsdaler.

Jo, Holms plads tog præg af den nye tid. Det var jo endelig ogsaa her, at den første i Danmark af en dansk mand byggede dampmaskine, helt igen-

Det ville have voldt uoverskuelig skade, hvis branden paa Holms plads den 20. juni 1843 havde bredt sig til de nære krudtoplager paa laboratoriet. Udgiveren af det her viste skillingstryk slap i hvert fald let til dets prosaindhold, som slet og ret er aftryk af et par avisreferater.

nem dansk arbejde, var blevet til i 1829. Den var kun paa 4 hestes kraft og skulle drive maskineriet i den oliemølle, Holm lod anlægge paa pladsen, hvor der tillige var baade et eddikebryggeri og et sæbesyderi. Oliemøllen var senere installeret i de karakteristiske bygninger paa den anden side havnebassinet, henimod v. Ostens plads, hvor siden B & Ws store maskinhaller kom til at ligge. En dramatisk ildebrand et par aar før Holms død gjorde ikke større skade, saa farlig den ellers havde forekommet at være, i dette umiddelbare naboskab med de militære laboratorier. Og de spor den satte sig i poesien hører afgjort til dennes letteste genre:

Lyt Trommerne larme, Ak, hor det er Brand!
 Det klemter! man jamrer og raaber paa Vand!
 Hvor Krudtet hist gjemmes, bli'r lyst det – o Vee!
 Guds Sol vi ei mere paa Jord faae at see!

Det var den 20. juni 1843. To aar senere var det, Holm døde.

Som reder havde han vel dirigeret de hundrede fartøjer. De viste det danske flag over alle syv have, i fragtfart mellem alverdens havne. Og Holms forsøg paa at hævde traditionerne fra Christianshavns første dage, at udrede skibe paa hvalfangerfærd – nu blot til sydhavet, de forsøg var faldet heldigt ud, men hans død satte en stopper for slige togter. Man »ville koncentrere sig om andre og nærmere liggende opgaver«.

Der er dramatik over dette maleri af branden paa Holms plads set fra Slots- holmen. Det gav god næring til ilden, at pakhusene var fyldt med vestindiske varer som rom og sukker. Den brændende rom flod ud i havnen, „men den fortræf- felige bedding paa pladsen forblev ubeskadiget.“

Og hvad med skibsbyggeriet? Allerede inden Holms død var det saa smaat begyndt at tage af. Og blot fem aar senere var den udenlandske konkurrence blevet saa stærk, at det ikke med fordel lod sig opretholde. Saa standsede man. Jakob Holm & Sønner satte nu alle kræfter ind paa at fremme fabriksvirksomheden og handelen. Men »graven«, havnebassinets, Grønnegaards havn, laa der fremdeles med slæbesteder og spil og fortøjningspæle og – den store bedding. Sidstnævnte stadig paa samme plads som i kompagniets tid, ja vel i Lehns tid og Trellunds? Maaske helt tilbage til den skotske mester Davids tid? – indtil saa sent som 1880erne.

Siden forsvandt den, dette minde om fortsat skibsbyggeri tilbage til Fjerde Christians tid. Men da havde Baumgarten & Burmeister jo længst ladet sosætte dette firmas første skibsbygninger paa Engelskmandens plads, Applebys plads, som Jakob Holm ogsaa havde købt, men hvoraf et stykke fra 1851 havde været udlejet til det nye skibsbyggerfirma i Overgaden. Som nok skulle vide at holde traditionerne vedlige og tage kampen op mod den udenlandske konkurrence.

Jakob Holm var det første store »H«. De andre to hører til paa den anden side af sæbesynderiet, paa sukkerhusets omraade.

Havde det i det hele været nyttehensyn, der prægede omraadets bebyggelse, ingen af de fornemme ejere havde boet paa stedet, saa skulle det en overgang blive saaledes, at her fortes saa stort og herskabeligt et hus, at husforelsen laa

paa niveau med de fornemste i fortid og samtid. Det blev en straalende, men ogsaa kortvarig æra –

Det Grevelige Schimmelmanske raffinaderi blev kobmandsgaard, sæde for et af hovedstadens største handelshuse ved midten af det 19. aarhundrede.

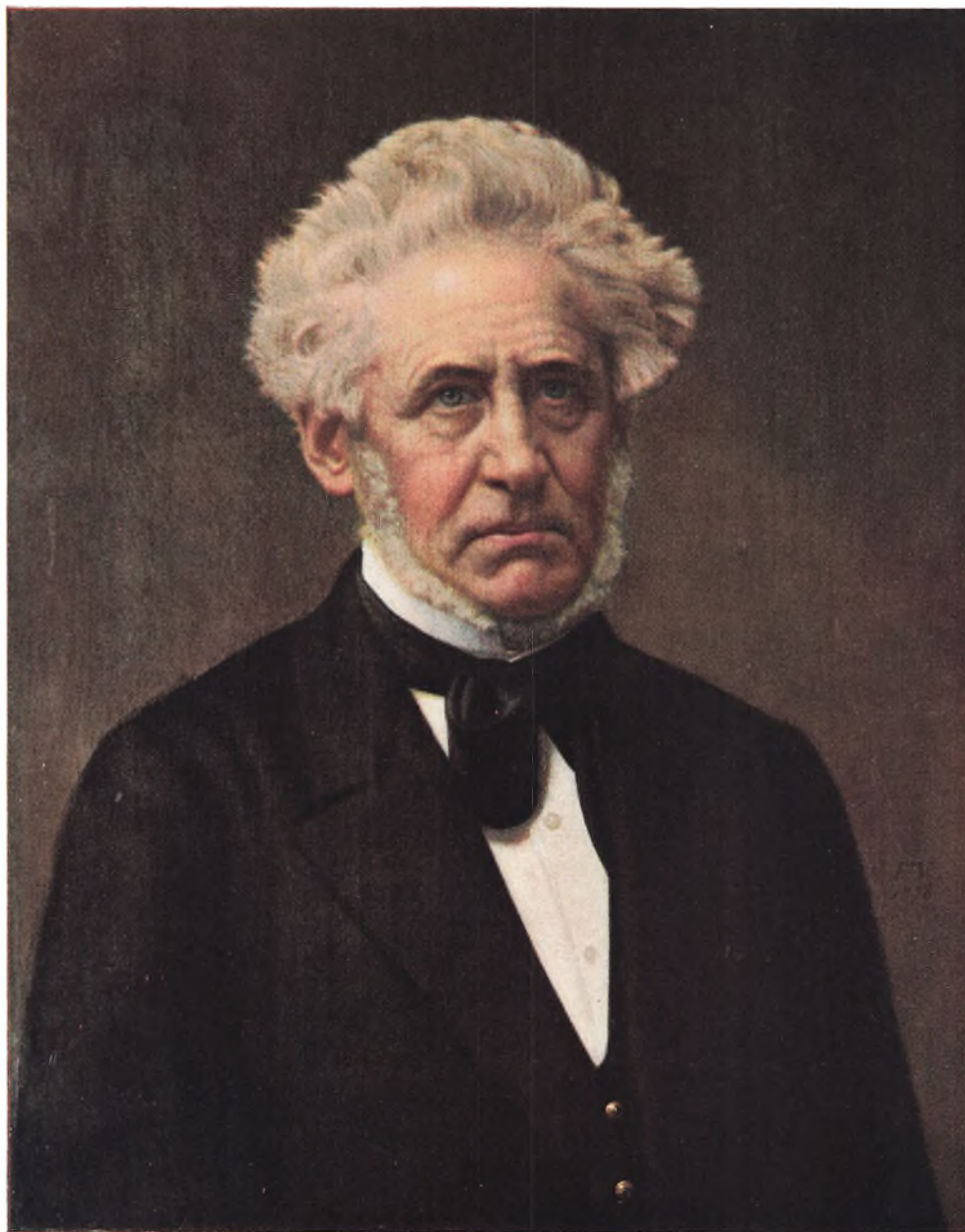
Da det endelig blev til alvor med salget af sukkerhuset, købte Hans Puggaard det, allerede en aldrende mand og en del aar ældre end svogeren Alfred Hage, hans kompagnon. De var først fælles om en filial i Nakskov, deres koners fødeby, og ikke før 1842 flyttede Hage til Kobenhavn. Forretningen blev betydelig udvidet, men forholdet mellem de to svogre var ikke godt, og det endte med, at den initiativrige og virksomme Hage overtog ledelsen. Det var skibsrederi og storhandel, firmaet drev, import og eksport, indførsel af kolonial og udførsel, især af hvede, til England. En grundmuret bygning til luftsædtørring hørte da ogsaa til de »forbedringer«, Puggaard havde indført ved ombygningen af sukkerhuset. Der var indrettet stald og vognremise langs Torvegade og blev installeret et »opmuret varmeapparat« i tilslutning til vaaningshuset, det gamle barokhus med gavlkvisten, hvor raffinaderiets kontorer havde været. Det var her, Hage holdt sine berømte selskaber, præget af hans politiske interesser. Han var gennem adskillige aar folketingsmand, og hos ham kom alle det national-liberale partis ledere. En anden svoger var selve Orla Lehmann. Men det var ikke blot politikere, der kom i huset, ogsaa kunstnere, malere, billedhuggere, komponister, skuespillere, alle de store navne i datiden.

Helena Nyblom, maleren Jørgen Roeds datter, har givet en skildring af »Familjen Hage och deras fester«. Den er som følge af hendes ægteskab skrevet paa svensk.

Først huset: »Det var en utomordentligt vacker og förnäm bostad. Genom den stängda porten kom man in på gården, varifrån man genom en dubbel ingångsdörr kom in i en stor hall, genom vilken en mattbelagt trappa förde upp till en lång förhall, där soffor voro placerade mellan store växter och blommande träd. Till vänster kom man in i en rad salonger, till höger var den stora danssalen.

En balafton var hela trappuppgången kantad med blommande växter. Det doftade starkt af hyacinter, lackvioler och alla vårens blommor. Hela våningen strålade av ljus i kronor och lampetter. Det var med en nästan högtidlig känsla man satte foten på den mattbelagda trappan och gick upp til festsalarna«. Og de skönheder, som det »vid denna tid vimlade av i Köpenhamn«, blev fört over dansegulvet i den stormende kontradans, eller mere stilfærdigt i Gades brudevals. Mesteren kunne selv være til stede: »Jag minns, att han en sådan balafton satt alldeles nära intill de utförande musikanterna och sade: Här sitter jag och hör på musiken«, fortæller Helena Nyblom, og hun slutter sit kapitel: »Utom konstnärer av alla slag visade sig nästan hela Hallska ministeriet på

Alfred Hage var ikke blot en fremragende forretningsmand, ogsaa en anset politiker, nærmest tilhørende de nationalliberale. I den aarrække, han boede i den røde gaard paa hjørnet af havnen og Torvegade, udfoldedes der en storstilet gæstfrihed i hans hjem. Her kom saavel politikere som praktisk talt alt af aand i den tids Kobenhavn.

Hages baler. På den tiden hade ingen tanke på annat än at vara nationell, helst skandinav, och där härskade fred och ingen fara. Man kunde dansa med glädje».

Men med glæden og herligheden, ogsaa i den Hageske gaard, var det som sagt snart forbi. Hages tog fra 1858 bolig i Kronprinsessegade, i Puggaards gamle ejendom. Og i dansesalen fik Jorgen Roed siden atelier. Fra vinduerne i malerens lejlighed saa familien og mange af dens venner og bekendte Frederik VII's lig blive fort til Christiansborg. »Hela intrycket var gripande; den mörka

aftonen, den halvt synliga båten, som gled förbi med kungabåren, den tragiska musiken och alla de närvarandes stilla sorg; – allt tycktes förutsäga den smärtans tid, som havde börjat för Danmark«.

Helena Nyblom överværede, da Christian IX kort tid efter blev udraabt til konge, ikke helt med samme publicity, som nu ville være tilfældet. Hun anede ikke, hvad der skulle ske, da hun paa vej hjem over slotspladsen pludselig saa den ordensprydede, uniformklædte Hall dukke op paa balkonen og forkynde kongeskiftet. Og det var der nok ikke mange, der gjorde. Der var ialt en halv snes mennesker til at give den nye hersker et spagt hurra. Forsaavidt svarede situationen jo udmærket til den popularitet, Christian IX ikke havde i sine første regeringsaar. Men det var dog kun en halv snes aar senere, at han var personlig tilstede, da et skib med hans navn løb af stabelen paa Burmeister & Wains nye værft paa Revshaleoen. Han naaede saaledes, hvad Frederik VII havde givet løfte om i sit sidste regeringsaar, at besøge den nye skibsbygger-virksomhed paa Christianshavn. Ganske vist først efter at den ikke havde kunnet finde plads i Overgaden, og det tiltrods for, at fabriksarealet her var adskillige gange fordoblet siden starten paa Christianshavn i 1846, sidste gang øget i 1870 med det gamle laboratorieomraade. Det var B & Ws første store fremstod i retning af Grønnegaards havn. Men der var en lang vej, inden firmaet helt fik indkapslet denne. – Van Ostens plads var nu Jensens plads, Holms plads stadig Holms plads og ved Knippelsbro laa nu Christianshavns dampmølle.

Det var ikke den første dampmølle i kvarteret, men det blev den største med en kapacitet af 1000 tønder hvede pr. døgn, et af de mange moderne indrettede dampmøllerier, der opstod, efter at møllernes laugstvang var afskaffet i henhold til loftet herom i junigrundloven. Man kan maaske daarligt nok tale om, at den danske mølleridrift herefter fik vind i sejlene, for det var altsaa dampen man brugte som drivkraft! Der var installeret to styks høj og lavtryks samvirkende dampmaskiner paa hver 50 hestes kraft i den fem etagers ny bygning, som i 1862 stod færdig ved Knippelsbro.

D. M. Halberstadt & Co. var ellers begyndt med en møllebygning i mindre format, dengang firmaet i 1857 havde købt Puggaard & Co.s store ejendom ved Knippelsbro. Dampmøllen blev bygget paa opfyldt areal ud mod »Strommen«, og sluttede sig til sydflojen af det store pakhuskompleks, som Schimmelmanns sukkerhus var omdannet til. Siden byggede man en stor femetages kornsilo og installerede alle mulige tekniske hjælpemidler.

Grundlæggeren af firmaet, grosserer David Moses Halberstadt, havde arbejdet sig i vejret ved kommissionshandel, og hans firma blev ikke blot indehaver af Dampmøllen, men ogsaa af en meget omfattende produktforretning med huder og skind, Nordens største. Han var en human arbejdsgiver og blev baaret til graven af sine arbejdere.

Samme aar 1874 var Christianshavns dampmølle indgaaet i det nystiftede aktieselskab »De forenede Dampmøller«. Det førte til yderligere udvidelser og forbedringer. Silopakhuset fra 1879 indholdt 12 siloer, der hver kunne rumme cirka 2500 centner – 125 tons – sæd, eller hvad der svarede til møllens formalingsevne pr. døgn. Ved hjælp af en skibselevator kunne der udlosses cirka 700 centner pr. time direkte fra skibene ved bolværket. Det var udelukkende hvede og rug, der blev formalet og melet afsat dels i indlandet, dels til Skandinavien og England. Arbejdsstyrken var paa mere end 100 mand, foruden mestre og funktionærer, 83 møllersvende, arbejdsfolk, kuske og andre.

Aktieselskabet ejede foruden det store bygningskompleks paa Christianshavn tillige en dampmølle med tilhørende bageri i Store Kongensgade. Men da denne mølle brændte i aaret 1880, blev grunden solgt og hele virksomheden forlagt til Christianshavn. Mølleriet her blev yderligere udvidet og forbedret, blandt andet installeredes der i 1885 en ny og større dampmaskine. I 1887 blev Christianshavns dampmølle nyindrettet »efter det ungarske system« og kom saaledes ikke blot i teknisk henseende paa højde med udlandets bedste møller, men fik ogsaa en større produktionskapacitet. Den var nu i stand til at formale større mængder korn end tidligere baade den og møllen inde i byen.

Men det var kun en kort glansperiode, der var den danske mølleridrift beskaaret. Netop fra sidst i 80erne begyndte det at gaa ned ad bakke med den. Toldrestriktionerne ødelagde eksporten til Sverige, og i England blev man konkurreret ud af Amerikanerne. Netop i de aaringer tog Staternes hvedeproduktion for alvor til, mens den danske kornavl paa grund af landbrugets om-

lægning nærmest blev mindre. Og paa det indenlandske marked blev man tilmed haardt trængt af tyskerne. Christianshavns Dampmølle holdt dog stand, indtil den 1910 traadte i likvidation. Ogsaa selve det store bygningskompleks gik i opløsning. Det havde ellers allerede længe været udstykket, forsaavidt som det var delt i fire matrikelsnumre, adskilt fra hinanden ved brandmure paa forskellige steder, alt for at mindske brandrisikoen og slippe med en billigere assurance.

Udadtil stod komplekset omtrent som paa Holms billede, vist paa foregaende side. Paa det ser man dog kun dampmøllebygningen fra 1862, men af gode grunde ikke det først 1879 i forlængelse heraf og i samme stil opførte silopakhus. Bevaret var ellers ved likvidationen ikke blot Hages gaard, men ogsaa de to andre fløje af sukkerhuset, ja, tilmed tværflojen, hvor selve sukkerværket havde været installeret.

Nu blev der skaaet en gade midt ind igennem det hele, Knippelsbrogade, i hvert fald tildels parallel med det yderste af Torvegade, den del af gaden, der omsider ogsaa var blevet et led af den store gennemkørselsgade paa Christianshavn – fra Knippelsbro til Amagerport.

Det havde nu været forholdet længe for anlægget af den nye Knippelsbrogade, helt siden flytningen af Knippelsbro i 1868-69. Ved den lejlighed var selve broen for første gang i sin aarhundredlange tilværelse blevet bygget som en jernbro, konstrueret og udført af firmaet Burmeister & Wain, der siden 1846 havde haft sit domicil i Overgaden neden Vandet.

Knippelsbro – Burmeister & Wain. Det er de to faktorer, der hver for sig og tilsammen har betydet mest for det christianshavnske bybillede omkring Grønnegaards havn, baade som det er i dag, og som det kan imødeses at ville forme sig i den nærmere fremtid. Hvad broen angaar, saa var allerede dens første anlæg i 1620 medbestemmende for havnens skæbne, mens B & Ws indflydelse naturligvis ikke kan gaa længere tilbage end til firmaets etablering paa Christianshavn.

*Den allestedsnærværende
Fattig-Holm har ogsaa
tegnet Baumgarten
& Burmeisters etablissement,
set tværs over kanalen.
Tidspunktet kan fikses til
at ligge mellem 1851,
da det store hus
med værksteder i stuen og
lejligheder opad blev bygget
paa hjørnet af Sofiegade,
og 1856, da fabriks-
bygningen afløste den gamle
barokgaard paa den anden
side samme gade.*

FRA KJERULFS HAVE TIL KNIPPELSBRO

DER var blevet ved at være beværtningshave i den gamle hjørneejendom syd for Lille Sofiegade, mellem denne, Kongensgade og Overgaden neden vandet. Kjerulfs have kaldte man den sidst efter traktøren og ejeren Nikolaj Kjerulf, som havde overtaget den, da den yngre Simmelhag var gaaet fallit og forøvrigt allerede aaret efter, kun 43 aar gammel, døde som en nedbrudt mand.

Det var et hyggeligt traktørsted med store skyggefulde træer, et samlingssted for navnlig Christianshavns bedre borgerskab, der havde deres stamtaften hver løverdag. Man aad og drak til billige priser og fik æbler og valnødder fra haven som dessert. Hans Caspersen, ankersmeden, en af Christianshavns kendte industridrivende, har fortalt om disse sammenkomster mellem værdige familiefædre, sammenkomster, hvor man satte sig til spillebordene eller tog visebøgerne frem, hvis man ikke lyttede til koncerten i haven: tre gode musici diverterede gæsterne med deres færdighed paa violin, klarinet og harpe. Her kom haandværksmestre saavel som skibskaptajner, og borgervæbningens officerer faldt let herind, naar de gik hjem fra exercerplassen paa artilleriets laboratorium.

Akja, hine saa enkle, troskyldige og – patriarkalske tider. Siden kunne man fastelavsmandage se en svær mand med fuldkæg kappes med en række

Mens Burmeister var indfødt kopenhavner, var William Wain, som han fra 1865 gik i kompagni med, englænder. Han havde dog dengang mange aars tjeneste i den danske marine, navnlig paa Holmen, bag sig, og ved given lejlighed, da kongen, Christian IX, overrakte ham fortjenst-medaljen i guld, ledsagedes den med en tak, fordi han havde ledet det danske skibsbyggeri ind paa helt nye baner og udbredt Danmarks ry i det fremmede.

andre om at slaa katten af tonden. Det var stedelets nye ejer Baumgarten i spidsen for sine svende.

Han var ikke værtshusholder som sine forgængere, men fabrikør eller mekanikus, hvad man nu dengang ville benævne det, og i denne egenskab jo stifteren af firmaet Baumgarten & Burmeister, senere Burmeister & Wain.

Men det var det nystartede kompagniskab Baumgarten & Burmeister, som 1846 købte ejendommen i Overgaden, blot tre aar efter at Baumgarten havde

*Om Carl Christian
Burmeister, som i fire og
fyrre aar, 1846-90, var den
ene leder af Burmeister &
Baumgarten, senere B & W,
sagde Tietgen: Han
repræsenterer i sin egen
person dansk industri fra
dens yderst beskedne begyn-
delse indtil dens nuværende
stade paa højde med
udlandets bedste.*

begyndt sin første selvstændige virksomhed paa en andensal paa Købmagergade. Det var et stort spring at tage, men ikke for dristigt. Ogsaa fra da af gik det ustandseligt fremad med virksomheden, oprindeligt kun et maskinværksted, indrettet i en gammel dansesal, hvortil siden fojedes et jernstoberi og senere igen et jernskibsbyggeri, Danmarks første, etableret paa lejet grund, paa de af baade Engelskmandens og Jensens eller Tyske plads, 1851 overladt firmaet i leje af Jakob Holm & Sønner.

Hvad grundkøb angik, koncentrerede man sig foreløbig om udvidelse af etablissementet i Overgaden. Virksomhedens rivende vækst nødvendiggjorde, at man i hurtig rækkefølge erhvervede en række ejendomme i nabolaget.

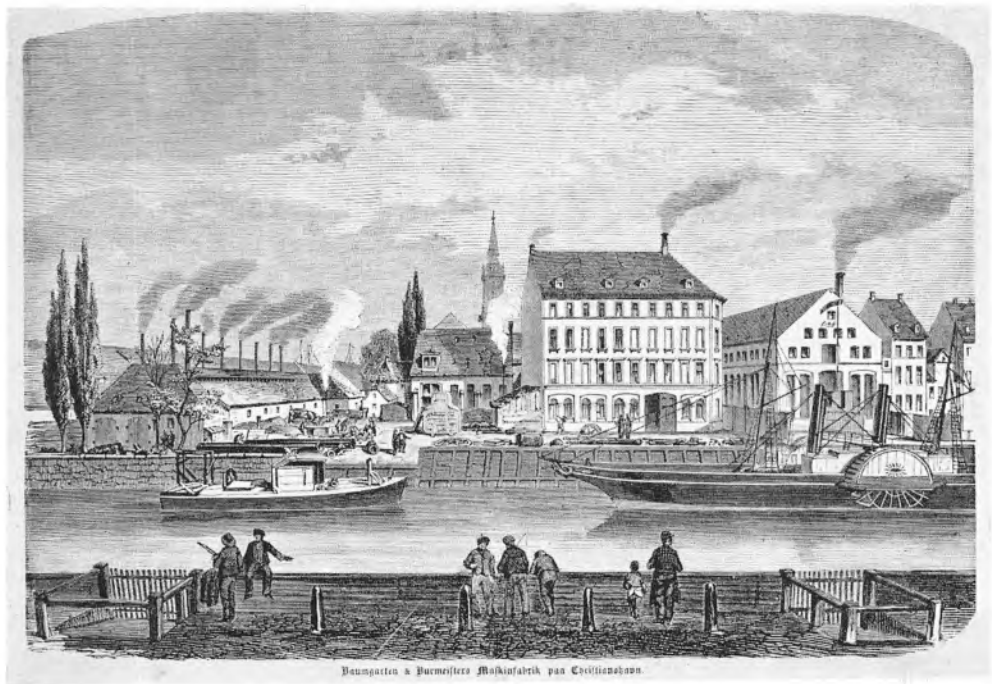
Som rimeligt var, vendte man sig først imod naboejendommen imod syd, de tidligere Wodroffshuse, eller rettere en del af denne gamle ejendom, nu delt i tre, af hvilke den ene tilhørte laboratoriet, den anden Frederiks tyske kirke, mens en tredie 1852 blev solgt til B & B af Fr. Seehusen. Han var snedker som sine to forgængere, Daniel Borchsen fra 1791 og Hans Chr. Breul fra 1805. Blot faa aar efter, henholdsvis 1855 og 56, købte man de to genboejendomme hinsides Sofiegade, først hjørnестedet mod Kongensgade af vognmand Kümmels enke og derefter den røde barokgaard til Overgaden, siden 1846 ejet af en officer, oberst Ferdinand August v. Gosch.

Firmaet vendte sig nu atter imod syd, hvor det lykkedes at erhverve to offentlige institutioner tilhørende ejendomme. 1859 fik man skøde paa Frederiks kirkes skolehus og 1860 paa laboratoriets ejendom, matrikel nr. 172. Begge var som nævnt parceller af de gamle Wodroffshuse, udstykket 1791. Den sidste ejendom rummede i aarene før og efter 1800 en stivelsesfabrik og, inden den 1827 blev købt til laboratoriet, et sæbesyderi. Det var frygten for, at en ildløs i dette skulle true saavel laboratoriets kostbare beholdninger som hele Christianshavn, der fik staten til at købe ejendommen. Naar man siden gik med til at sælge, var det, fordi det i 1843 kun med nød og næppe var lykkedes at hindre branden paa Holms plads at naa laboratoriet, og man, som det herefter skal fortælles, var besluttet paa at forlægge dettes virksomhed andetsteds hen, til et mindre brandfarligt naboskab. Af samme grund kunne firmaet nogle aar senere, i 1863, købe pakhuset bag Frederikskirken, den sidste rest af saltværket. Det nordiske saltkompagnis pakhuis blev det stadig kaldt. Det var forøvrigt overdraget Landetaten netop i 1843, men et par maaneder før den skæbnesvangre brand. Tidligere havde det været anvendt paa forskellig maade.

Det var Burmeister selv, der købte pakhuset. Baumgarten, grundlæggeren, havde i 1861 trukket sig ud af firmaet, og Wain indtraadte først i 1865. Inden Baumgartens udtræden havde man dog erhvervet endnu en privat ejendom i Overgaden, huset med matrikelnr. 168, der strakte sig bagud til Kongensgade og ejedes af fuldmægtig Jens J. Kaas. 1867-68 købtes endelig de to tilstødende ejendomme imod nord, matrikelnr. 103 mod Kongensgade og 167 imod Overgaden. Sidste sted havde den ene bødkermeister fulgt den anden, i hvert fald siden 1782: Johan Gottlieb Kleinert, Lars Andersen Rosenqvist, Andreas Henrik Schouby, Andreas Hierck, Jørgen Nielsen, Hans P. Madsen, Ditlev Valentin Bryde. Det var den sidste, B & W købte af.

Købet af denne ejendom medførte nogle smaagnidninger med naboen, grosserer Heering. Han var i det hele taget ikke glad for det nye naboskab. Og det

Paa dette træsnit fra Illustreret Tidende 1861 ser man tilhøjre for det høje hus fra 1851 fabriksbygningen fra 1856, men til venstre B & Bs første støberi, der laa ud mod Wildersgade, og atter til venstre for det dengang nye smedeværksted med 12 smedeesser, en damphammer paa 800 pund og en maskine til udhamring af skibsaksler o. lign.

Baumgarten & Burmesfers Maskinfabrik paa Cecilianhavn.

kan jo ikke bestrides, at den gamle idyl ved den stille kanal var blevet brudt. Lad nu være, at det ikke netop var gravens stilhed, som herskede, naar kommandoraabene lød henne fra laboratoriet, eller kanonerne rumlede frem og tilbage i det store eksercerhus. Det var dog for intet at regne mod støjen fra nitternes hamren. Ganske vist var det nu forbudt kobbersmedene at bruge gaden til værksted, som sædvanen forhen havde været, men det var ikke paa gaden, dampkedlerne blev nittet. Det var paa sammenkoblede pramme i kanalen, pramme med paamonterede smedeesser. Saadan kneb det at finde plads indendøre. Og som B & W i 1869 havde faaet kommunal tilladelse til at nedlægge og inddrage Lille Sofiegade paa stykket mellem firmaets ejendomme – den var forresten ikke længere, gaden – saa fik man ogsaa brugsretten til kanalgaden fra laboratoriet og hen til Heerings Gaard. Noget som heller ikke vakte større begejstring hos den sidstes ejer.

Nægtes kan det ikke, at kanalbilledet mistede den gamle karakter. Efterhaanden som B & Ws grundareal blev udvidet, forsvandt den ældre borgerlige bebyggelse, og i stedet for rejste sig mere moderne værkstedsbygninger med ryggede fabriksskorstene. Udvidelse fulgte paa udvidelse, og travlheden voksede. Baumgarten var begyndt med 30 mand paa værkstedet. Da han 15 aar senere fratraadte, var henved 500 i arbejde.

Men det var langt fra, udviklingen var standset. Man maatte have mere plads! Men til den ene side spærrede jo Heerings gaard, til den anden laboratoriet.

Det blev militæret, som maatte vige pladsen. Ikke saa mærkeligt som man rent umiddelbart skulle synes, for som nævnt havde man allerede i nogen tid været betænkt paa endelig at fjerne den krudttønde, som laboratoriet i virkeligheden var. Der havde været fire tons krudt i beholdning, foruden den færdige ammunition, bomber, granater, patroner, da branden hin midsommernat i 1843 raserede Holms plads, og brandmænd saavel som soldater havde maattet sætte størstedelen af deres kræfter ind paa at hindre flammerne i at naa frem til det militære omraade. Hvilket jo nok i nogen grad havde generet slukningsarbejdet paa selve den civile plads.

Det understregede magistraten da ogsaa i den henvendelse, som snart efter branden blev rettet til kongen med bøn om snarest at faa laboratoriet flyttet til en mere isoleret plads.

De militære myndigheder havde nu selv haft samme tanke allerede en halv snes aar før, og det selvom der var blevet bygget en ny grundmuret værkstedsbygning. Ved hærordningen 1828 var der forøvrigt blevet oprettet en særlig laboratorieetat med afdelinger i København og Rendsborg. Til laboratoriet i hovedstaden var der knyttet 31 fyrværkere, som de stadig blev kaldt, et navn, der nuomstunder snarest faar en til at tænke paa Tivoli og den slags. Og fremstillingen af »lystfyrværkeri« spillede skam stadig en stor rolle paa datidens militære laboratorium. I den »Haandbog for den danske Fyrværker«, som major Meyer, den tid fyrværkerkompagniets chef, skrev i 1821, stod der en masse om, hvordan man skulle lave sværmere, raketter, romanske lys, fontæner, stjerner, begkranse, fakler og andet festfyrværkeri. Og i 1840 ved den sidste kongekroning paa Frederiksborg slot opholdt laboratoriechefen med officerer og fyrværkere, samt et stort udkommanderet reservemandskab, sig i maanedsvis ved slottet for at forberede festfyrværkeriet, der kostede 3000 rigsbankdaler.

Men der blev dengang ogsaa fremstillet raketter ej blot til lyst. Hærens raketkorps tjente udelukkende krigsmæssige formaal. Som krudtet selv kom ogsaa brugen af krigsraketter fra Østen. Englænderne havde lært kunsten i kolonikrigene i det 18. aarhundrede, og København havde under bombardementet i 1807 i rigt maal lært de congreveske brandraketter at kende . . . So ein ding müssen wir auch haben, var det danske militærs naturlige reaktion. Raketkorpset var først knyttet til Frederiksværk, og under det hørte espingolkompagniet. Og det var en dansk officer, Schumacher, der havde konstrueret det hurtigt skydende espingolskyts, orgelskytset, som man ogsaa kaldte det. Kuglerne sprøjtedes ud hurtigt efter hinanden fra en række sidestillede løb, flere fra hvert af dem. Skyts af denne type kom i aktion under trearskrigen for siden hen at gaa i glemmebogen. Man var maaske for en gangs skyld kommet forud for sin tid? Systemet var, som man vil forstaa, det samme som stalinorglernes under sidste verdenskrig.

Paa dette fotografi, taget 1871 fra Frelser kirkes taarn i anledning af B&Ws første 25 aar paa Christianshavn, ses nederst til venstre Overgaden med B&Ws ejendomme, idet den hvide bygning med skorstenene er et nyt værksted, bygget paa den tidligere laboratoriegrund. Foran dette hus strækker den lange affutagebygning sig hen bag kirken, og bagved ser man hen over Engelskmandens plads og Holms huse mod Kalvebod strand.

Raketkorps med espingolkompagni blev ved hærordningen 1842 forlagt fra Frederiksværk til laboratoriet paa Christianshavn, hvor man vel ogsaa forud havde fremstillet ammunitionen til dette som andet skyts, det lette som det svære, eller rettere den del af ammunitionsfremstillingen havde fundet sted, som hørte under pyroteknikken, ildkunsten, nemlig først og fremmest fabrikationen af ladninger og sprængsatter til det svære skyts og af patroner til haandskydevaaben, en fabrikation, der udelukkende udførtes rent haandværksmæssigt. Først efter flytningen blev der tale om anvendelse af dampkraft.

Flytningen var der tilsyneladende ingen, der tænkte paa i 1842, heller ikke paa at gøre det hele rommede laboratorieanlæg til en kaserne, en artillerikaserne, som det havde været paa tale 10 aar tidligere. Det store affutagehus skulle da være mandskabskaserne og stalde, og møddingen i tilslutning til den sidste lægges i haven ud imod kanalen. Kogehus og køkken skulle være beslag-smedje og det gamle laboratorium vaskehus. Mens det nye tilligemed en anden værkstedsbygning og huset paa matrikelnr. 172 skulle indrettes til bolig

Gamle Skovgaard, P. C. Skovgaard, boede en tid længe i Stanleys gaard i Overgaden oven Vandet, og har fra sine vinduer malet udsigten mod laboratoriet og Frederiks tyske kirke. Huset til venstre er vagt- og arrestbygningen fra 1851.

for kursmeden og gifte underofficerer, for hvilke der iøvrigt ogsaa var paatænkt en helt ny kaserne, der kunne rumme 25 familier. Endelig skulle der bygges høgagasin og eksercerhus paa fundamenterne af den nedbrudte laboratoriekaserne. Som siden 1804 ikke mere horte under sø-, men landetaten, og var anvendt til indkvartering af 31 artilleriunderofficerer med deres familier.

Planen blev som sagt ikke til noget. I stedet for byggede man nogle aar senere en helt ny kaserne, den i Baadsmadsstræde. Og paa laboratoriet gik det foreløbig paa den gamle vis.

Indtil branden paa Holms plads for alvor genoplivede de næsten glemte planer om en forlæggelse af den farlige virksomhed. Nu skete der virkelig noget. Ja, selvfølgelig ikke helt pr. omgaaende. Der maa tid til alt. Endnu inden magistratens henvendelse, ikke en maaned efter branden, var man dog i krigsministeriet begyndt at tænke alvorligt over sagen. Det var ikke alene indskærpet, at der ikke maatte findes større kvanta krudt paa laboratoriet end absolut

nødvendigt, men iøvrigt skulle det overvejes, hvor den hele virksomhed kunne flyttes hen. Man henledte opmærksomheden paa de bastioner, der laa ved vejen ud til Kvintus, og i en af dem, Sofie Hedevejs, stod i 1847 det nye laboratorium færdigt.

Det nye laboratorium blev det ved at hedde endnu en aarrække. I modsætning til Gamle laboratorium inde paa Christianshavn. Og havde det egentlig hjulpet saa meget, at selve fabrikationen var forlagt, fra regnet at man endnu arbejdede med salpetersydning og blysmeltning, naar den store magasinbygning, affutagehuset, var stopfyldt med sprængladt ammunition? Bortset dog fra de to trediedele af nederste etage, af hvilken de to rum ud mod havnen, Regimentsbatteriet og Mellembatteriet, blev brugt til eksercits med henholdsvis svære piecer og feltpiecer, hvad de sidste angik dog kun, forsaavidt man ikke kunne eksercere med dem under aaben himmel, ude paa laboratoriepladsen. Men ellers var der opmagasineret spidsgranater, kardætsker, brandror, granater paa krans og kugler paa spejl o. s. v., og paa loftet gemte man blandt andet espingolmateriellet.

Artilleriet syntes ikke særlig tilbøjeligt til at romme Gamle laboratorium. Endnu 1851 var der opført en ny, kombineret vagt- og arrestbygning ud imod Bornehusgraven.

Landet skulle gennemleve en ny slesvigsk krig, det sorgelige 1864, inden militæret endelig maatte opgive den raadighed, det i snart 200 aar havde øvet over laboratorieområdet. Det skete dog efter forslag af krigsministeren selv, skønt det ikke gik helt efter hans ønske. Folketinget ville ikke gaa med til opførelsen af en ny underofficerskaserne i stedet for laboratoriebarakkerne, og det ikke selvom han henviste til de bestræbelser, som større industrivirksomheder netop udfoldede for at skabe bedre boligforhold for deres arbejdere. Han har jo nok tænkt paa den et par aar gamle Arbejdernes byggeförening, stiftet paa foranledning af C. C. Burmeister.

Burmeister & Wain blev ellers ikke nævnt under forhandlingerne forud for vedtagelsen af den lov af 6. marts 1869, som bemyndigede krigsministeriet til enten ved auktion eller underhaanden at afhænde det saakaldte Gamle laboratorium med grund og bygninger. Men det blev jo dette firma, som købte hele etablissementet for 115.000 rigsdaler, noget mere end man havde kalkuleret med under debatten.

Kontrakten blev underskrevet den 4. juli 1870, og overtagelsen skulle ske successive, i tre parceller, af hvilke den sidste ud mod kanalen først overgik til firmaet til december termin 1871.

Paa det tidspunkt var det allerede en kendsgerning, at firmaet Burmeister & Wain fra den næstfølgende 1. januar 1872 ville være etableret som: A/S Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri. Og selvom man nu havde faaet

plads til nye udvidelser, saa var det ikke tilstrækkeligt. Hensigten var nemlig at oge firmaets indsats navnlig paa skibsbyggeriets omraade.

Man var i første omgang stemt for at købe Engelskmandens plads – med det gamle skibsbyggeri – og ved opfyldninger anlægge endnu fem beddinger, dette under forudsætning af at det hele omraade, inklusive »Holms huse«, kunne købes for ikke over en kvart million rigsdaler. Det endte imidlertid med, at man søgte andetsteds hen, vel ikke saa langt som til Tuborg havn, hvilket havde været drøftet. Man købte derimod et større areal af »Garderiget«, som det blev kaldt efter havnekaptajnen, af landdannelserne ved Revshaleoen, og her blev det nye skibsværft anlagt. De første fartyg lob af stabelen i 1874.

Dette foretagende havde som bekendt god fremgang. Ogsaa virksomheden paa Christianshavn var i fortsat trivsel, hvilket krævede nye udvidelser, moderniseringer, ombygninger, nye og større værksteder og maskinhaller. Fabrikskomplekset skød sig som en fast sluttet falanks frem over grunden, naede hjørnet, hvor kanalen knækker, rundede det og trængte videre frem over laboratoriepladsen henimod den lille grav, der skilte denne fra – skibsværftet nr. 58, som Jakob Holm havde kaldt det, den tidligere Jensens eller Tyske eller endelig ogsaa v. Ostens plads.

Den lille kanal blev kastet til, da B & W i 1898 havde købt dette gamle skibsværft, ikke for at udnytte det som saadant, nej, her blev bygget nye fabrikslokaler, blandt andet et stort støberi.

Nu blev der en længere pause, inden B & Ws ekspansionstrang satte sig nye spor paa disse kanter. Den varede, til man i 1928 erhvervede Holms plads og dermed den sidste rest af Grønnegaards havn, det i sin tid af Vestindisk-guineisk kompagni anlagte havnebassin. Med i handelen fulgte ogsaa Holms gamle hovedresidens, Strandgade 4, med et grundareal bagud mod Wildersgade. Den store have, som havde hørt til Lehn'ernes gaard, var længst forsvundet og arealet lagt til naboejendommen. Her byggedes i 1935 den nye store administrationbygning, der ved en overbygget gang oppe over Wildersgade er sat i forbindelse med de ældre kontorbygninger ud mod Overgaden, mens det store pakhús ud imod Strandgade i 1946 blev aabnet som B & Ws museum.

Ved købet af denne ejendom med tilhørende plads var B & W kommet i besiddelse af en af de mest traditionsrige ejendomme paa Christianshavn – –

Men ogsaa den mindre ejendom, som blev erhvervet to aar senere, altsaa i 1930, havde en forholdsvis glorios historie, omend af helt anden karakter.

Det drejede sig om Frederiks kirkes tidligere præstegaard. Allerede med købet i 1928 var B & W saadan set naaet tilbage til udgangspunktet, eftersom Strandgade 4 med tilhørende Wildersgade laa vis-à-vis selskabets allerældste grundejendomme. Og derved var tillige Christianskirken blevet helt indkapslet af disse. Ja, Frederikskirken har skiftet baade navn og nationalitet, selvom den,

Man ser her den sidste rest af Gronnegaards havn i den periode, da det private havnebassin indgik i Holms plads, omgivet af en broget, malerisk bebyggelse.

hvad angaar navneskiftet, har holdt sig indenfor kongerækkens snævre udvalg. Og nationaliteten? Fra 1819 var ganske vist hele den tyske garnison i København henvist til denne kirke og den tyske menighed følgelig saa anselig som ingensinde før. At Grundtvig næppe har præket paa andet end modersmaalet, da han havde faaet lov til at bruge kirken til sin frie menighed, er en anden sag. For ham laa den meget bekvemt, han boede i hele denne periode, 1832-39, i Strandgade 4, hvor han sad til leje hos Jakob Holm, hans gode ven. Saa god en ven, at han var villig til at leje Grundtvig et af sine takkelofter, da han havde myndighederne imod sig, og den fratraadte præst skrev til Holm: »Som tjenstligt Giensvar paa D. V. meget Ærede af 2ode d. beder jeg Dem modtage min Tilstaaelse for at have leiet Loftet No. 22 paa Deres ligeoverfor liggende Skibsværft til der at holde Prædiken, og at den aftalte Leie for et Halv-Aar, fra Overleveringen at regne, er 120 Rdl. R. S. skriver et Hundrede og Tyve Rigsdaler rede Solv.«

Videre forsikrede lejereren sin husvært, at han skulle gore sit bedste for at hindre, der opstod uordener ved adgangen til pladsen. Det var jo for sine venner og tidligere tilhørere, han ville præke, en kreds, hvor han i en række aar havde været saa heldig at nyde al den agtelse, han kunne ønske sig. Men den mærkelige kontrakt blev aldrig opfyldt. Det ville autoriteterne alligevel undgaa.

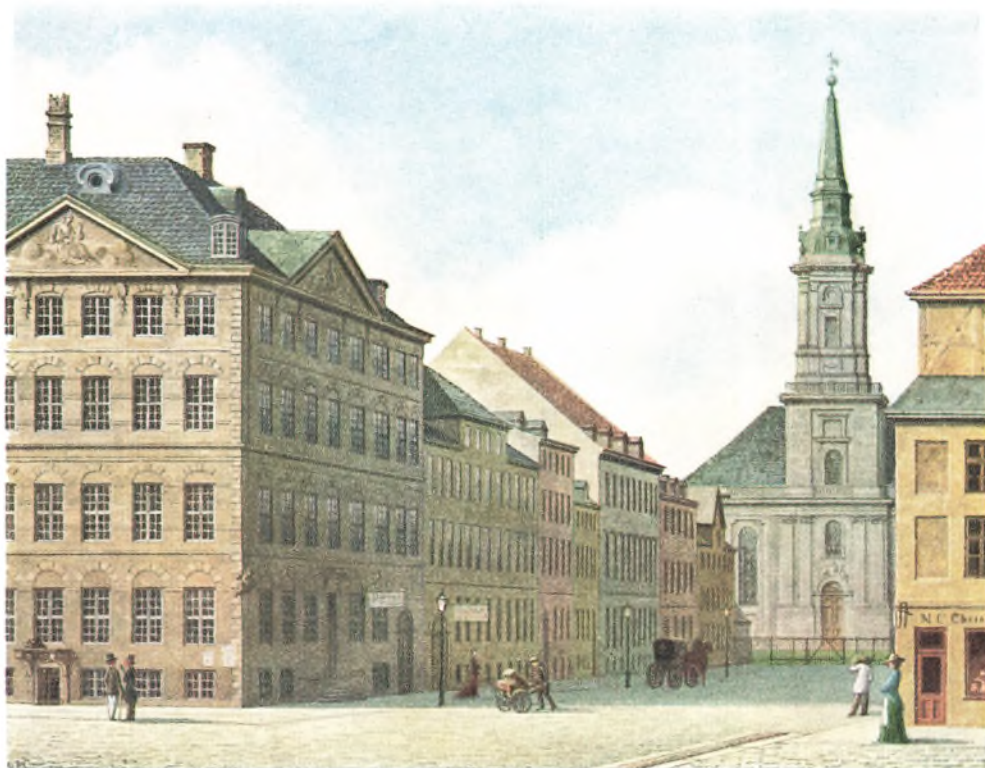
Der var adgang til de militære laboratorier gennem porten for enden af Wildersgade eller Kongensgade, som den først hed. Paa billedet skimter man baade skilderhus og skildvagt. Til højre ligger den tidligere præstegaard til tyske kirke, siden Borgerdydskolen paa Christianshavn.

Blot en god uges tid senere forelaa den kgl. bevilling til at bruge Frederikskirken til aftensang. Nogen ligefrem støtte for tyskheden i København har Grundtvig næppe været, og den bevægelse han deltog i, saavel som de ændrede politiske forhold til Tyskland før og efter de slesvigske krige, har vel nok gjort sit til, at Frederikskirkens menighed efterhaanden skrumpede ind. 1886, da den kun talte 46 medlemmer, blev den nedlagt. Kirkebygningen kom snart i forfald, lukket og tom som den stod hen, kun en sjælden gang benyttet ved en eller anden bisættelse i gravkrypten. Men efter at det ved en kongelig resolution i 1899 var blevet fastsat, at den skulle gænaabnes som dansk sognekirke, blev den underkastet en større reparation og 1901 atter indviet.

Nyistandsat blev ogsaa de to smaa pavilloner ved indgangen til kirkegaarden, oprindelig kantorbolig og sprojttehus, nu graverbolig og menighedshus.

For godt og vel 100 aar siden kunne det nok ske, at der en sildig natte-time eller maaske tidlig morgenstund skinnede et enligt lys ud fra et af graverboligens vinduer. Saa var den logerende kommet hjem fra et af sine jævnlige nattesold. Mest holdt han til paa den anden side Knippelsbro, i Houlbergs kælderbeværtning under Nybors, denne sære original, der var en kendt figur i det christianshavnske gadebillede, i sin ofte luvslidte blaa klædeskjole med de

Fra Torvegade ser man her navnlig den søndre husrække i Strandgade hen imod kirken, forrest hjørnesteedet, der med urette er kaldt Christianshavns raadhus. De to smalle huse, nr. 10-8, blev i deres første skikkelse bygget af Jonas Trellund. Derefter følger nr. 6 og nr. 4, det sidste med det dengang, for henved 100 aar siden, lavere pakhus.

upudsede metalknapper. Men en nat naaede han ikke udover Knippelsbro. Som han havde foretrukket Nybørs i levende live, fandt han sin død der. Forbipasserende fandt ham en morgen sunket sammen paa en trappesten, ramt af et slagtilfælde. Han var død, inden drosken naaede hospitalet. Den morgen skete det ikke, hvad før var hændt, at han paa vejen hjem gennem Wildersgade mødte den altid korrekte, strengt tilknappede bestyrer af Borgerdydskolen, dr. Krarup, og fik hans forundrede hilsen: »Ih, nej! Gaar De ogsaa morgen-tur?«. Ingen ved, om Krarup mente det ironisk, eller om han i det hele taget kendte nogetsomhelst til det dobbeltliv, der førtes af hans – inspektør! For manden, der var berømt som sviregast og slagsbror i kipper og kroer, var Cleophas Svenningsen, der, ligemeget hvordan han havde tilbragt natten, altid var paa sin post ved skolens indgangsdør om morgenen, en dygtig og i vid udstrækning afholdt lærer, vel nok den mest særprægede – og af lærerbestanden den mest uundværlige – ved Christianshavns Borgerdydskole, som blandt sine pædagoger iøvrigt har talt saavel Poul Møller som Christian Winther. Blandt de mest notable studenter var C. C. Hall, bødkersønnen fra Christianshavn, der dimitteredes 1829. Han var altsaa en af »den skare ugudelige drenge, hvoraf dog en del blev gudelige nok og fik præsteboliger rundt om i landet, medens de

mest ugudelige avancerede til jurister og endte som ministre«, som Vilhelm Bergsøe har sagt.

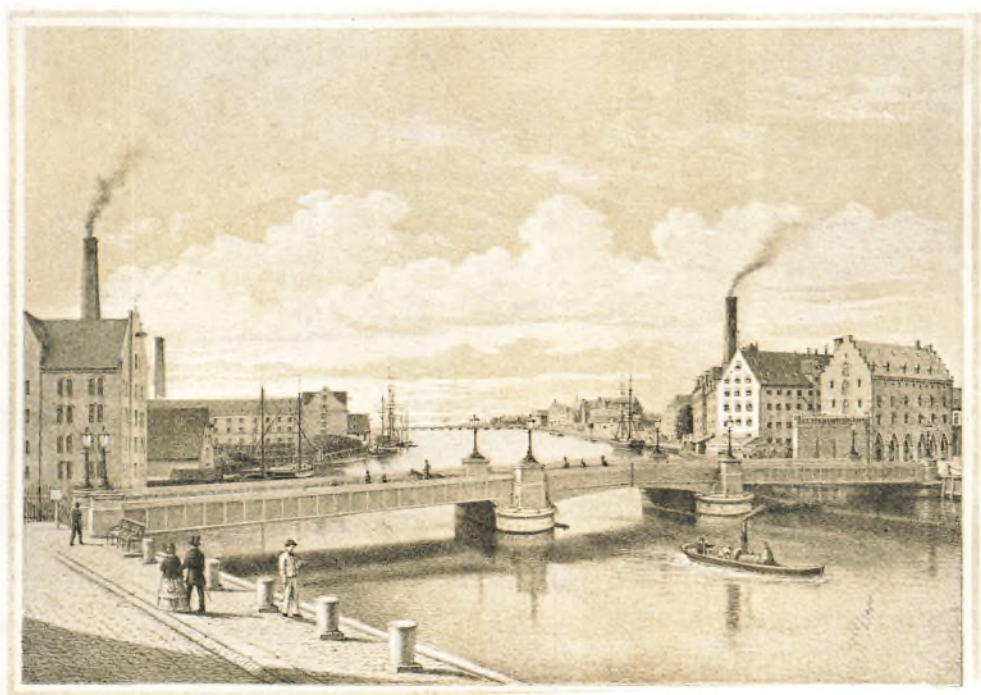
Hall var dog udgaaet fra skolen, mens den sad til leje paa Det Schimmelmannske sukkerhus, Torvegade 4. Bergsøe kom først i den 1846, da den var flyttet til Wildersgade eller Kongensgade, Lille Kongensgade, for at være helt nøjagtig, den gang »rent ud sagt en fattiggade«. Smaa elendige huse med trætrapper ud paa fortovet husede elendige born, der snagede i de bundløse rendesten og lagde dyndet op i sorte, stinkende klattter. Men man tænkte jo ikke saa hygiejnisk i de dage. Bergsøe fortæller i denne forbindelse vandre-sagnet om præsten, der kom forbi og beundrede bornenes virke. Der havde de bygget en hel by med huse og gader, ja en kirke, men hvorfor ingen præst? »Nej . . . ham var der ikke skidt nok til!«

»Iøvrigt udmærkede gaden sig med adskillige antikvariske mindesmærker, en brolægning fra Christian den Fjerdes tid, gadelygter fra Christian den Femtes og et kgl. artillerilaboratorium, særlig berømt derved, at det kun én gang var sprunget i luften. Hist og her brodes bygningsrækken af smaa, idylliske baggaardshaver med ret anselige træer, der kiggede ud over fugtig-grønne mure . . . Men hvad der gav gaden glans og relief, hvad der knejsede som et palads over fattigmænds hytter, var Borgerdydskolen, en graa firetages bygning . . .«

Ja, Krarup havde bygget den gamle præstegaard helt om, inden han overflyttede skolen. Han havde formelig maattet kæmpe med direktionen for at faa lov til det, fra modpartens side en kamp imod vindmøller, eftersom selve skolen ikke havde større midler, og Krarup sad inde med bevilling til eventuelt selv at oprette en ny. Saa han kunne altsaa blot have taget sit gode tøj og være gaaet. Men det blev altsaa til, at han til sidst fik sin vilje. Borgerdydskolen, oprindeligt en aflægger af den københavnske do., trivedes i Wildersgade, først under Krarups, dernæst under andre dygtige skolemænds, Hammerichs og Johannes Helms' ledelse, indtil den 1893 atter rykkede over broerne – til en nybygning i Vestervoldkvarteret. I Wildersgade flyttede et andet undervisningsinstitut ind, Den Classenske Legatskole. Halvhundrede aar for havde man forhørt sig, om den kunne faa plads paa laboratorieskolen, og faaet bekræftende svar. Jo, der var lokaler til baade skolen selv, en lærer og en lærerinde! Det var dengang. Det var, da legatskolen i 1930 skulle flyttes, ligeledes til Vestervoldkvarteret, at B & W købte bygningen i Wildersgade.

Christianskirken kunne ikke købes, ejheller kirkegaarden, selvom den i lighed med andre kirkegaarde indenfor voldene forlængst var nedlagt som saadan, allerede i 1853. Men ellers var B & W nu i besiddelse af hele det omraade, som i længst fremfarne tider havde været Grønnegaards havn – lige med undtagelse af stykket hen til Knippelsbro.

Knippelsbro opført 1868-69 af Burmeister & Wain, var ikke blot i al sin enkelthed et smukt, men ogsaa et af samtiden højlig beundret teknisk anlæg. Wain sagde selv, at han efter fuldførelsen holdt verdenspressen i sin hule haand. Billedet her er hentet fra et større litograferet værk, B & W lod udgive om broarbejderne.

En gunstig lejlighed til ogsaa at erhverve dette areal skulle imidlertid snart tilbyde sig. Den direkte aarsag var den fuldstændige omkalfatring af forholdene paa begge sider af Knippelsbro, som den blev hidført af en nybygning af denne.

Det lader sig ikke nægte, at allerede anlægget af den første Knippelsbro, Christian IVs lange Amagerbro, var skæbnsvangert for Grønnegaards havn. Ganske vist fik netop denne i første omgang en særlig beskyttet beliggenhed bag den høje brodæmning, hvis eksistens paa den anden side næsten uvægerligt maatte medføre en i hvert fald delvis opfyldning af det gamle havneomraade. Hvilket, som foran vist, ogsaa snart fandt sted og i første række medførte anlægget af (Lange)brogade og siden af Torvegades forlængelse anno 1691. Senere voksede opfyldningen længere sydpaa, og allerede 1748 var bassinet paa den senere Holms plads det sidste synlige levn af hovedstadens gamle vinterhavn.

Men trods anlægget af Torvegades forlængelse var Langebrogade, siden Brogade, stadig den gade, ad hvilken trafikken fra Knippelsbro blev ført videre udover Christianshavn – lige indtil anlægget af den nye Knippelsbro i aarene 1869-68.

Broen blev som nævnt bygget af Burmeister & Wain – under anvendelse af en af Wain i samme anledning konstrueret, af datiden højligt beundret dykkerklokke. Med sine enkle linjer var den nye jernklapbro vel nok den hidtil kønneste af alle Knippelsbro'er. Hvad der her har størst interesse, er

imidlertid dens placering, forøvrigt bestemt 10 aar inden arbejdet blev paa-begyndt. Vel ogsaa forli det gerne er det mest praktiske at bygge en bro paa et andet sted, end den, som den skal aflose, valgte man at fore den nye Knippelsbro fra den nyanlagte Slotsholmsgade til Torvegade, der saaledes nu i hele sin udstrækning blev Christianshavns hovedfærdselsaare.

Det medførte ikke større ændringer af det yderste stykke af Torvegade. Bortset fra, at den saakaldte Anckerske gaard yderst mod havnen, det tidligere anneks til Schimmelmanss sukkerhus, som man havde foreslaet erstattet med en »butikshal«, i stedet for blev afløst af en femetagers lejekaserne i den dengang gængse stil – ligesom et lignende hus blev bygget paa gadens nordside. Paa sydsiden havde »Abraham Lehns huse« vel efterhaanden mistet deres oprindelige ensartede udseende og var krobet i vejret, mere eller mindre, nogle for, nogle senere. Naar man betænker, at de fleste af gadens huse kun var paa tre-fire etager og nogen blot paa to, er det mærkeligt, at den virkede som en dyb og mørk groft, hvad mange vil huske. Men snæver var den jo. Særlig prominente ejere har husene ikke haft og vist heller ingen særlig prominente lejere. Jo, filosofen Sibbern er da forresten født i nr. 10, ejet af hans fader, kirurgen ved Børnehuset paa torvet.

Inden 1890 byggedes dog den høje hjørnejendom Torvegade-Strandgade, og om hjørnet henne i Strandgade lod murermester Reinhardt lige efter aarhundredskiftet opføre den nyligt forsvundne nr. 5, den store kasse med 5 etager og tre opgange. Den dækkede grunden, hvor i sin tid Ole Langes gaard laa.

Længere henne i Strandgade laa baade for og efter aarhundredskiftet Holms plads, forsaavidt stadig mindende om fortiden med sin brogede og spredte, relativt lave bebyggelse. Vel forsvandt efterhaanden de gamle tjærede og rod-tagede skure, der var et kendingsmærke for ældre tiders skibsværfter, men bebyggelsen i senere tid var i hvert fald hverken ensartet eller kompakt, og heller ikke videre kon. Naar man ser bort fra det smukke bygningsværk, helt ude ved havnekajen, den tidligere Holms oliemølle, der nu ogsaa er borte.

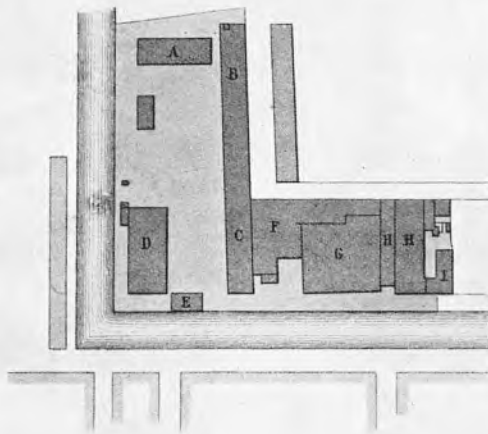
Og bebyggelsen af Holms Plads var endnu gennem den første fjerdedel af det 19. aarhundrede helt væsensforskellig fra den, der efterhaanden havde beslaglagt nabogrunden, forhen Jensens Plads, ja, i det hele taget de arealer, som var taget i besiddelse af Burmeister & Wain, altsaa baade laboratoriegunden og B & Ws ældre grunde langs Overgaden. De var i det store hele næsten fuldstændig kommet under tag, saa intensiv var efterhaanden bebyggelsen.

Man ser tendensen allerede paa reklameprospektet fra 1879. Det første maskinværksted havde været indrettet i stueetagen af det 4 etagers hus, B & B havde bygget i 1851, paa hjørnet af Overgaden og Lille Sofiegade. I det havde der iøvrigt været lejligheder opad, og cheferne selv havde boet paa forstesalen. Det var i 1879 blevet til en veritabel fabriksbygning, der havde bredt sig

Et reklamekort fra 1879
viser baade plan og
prospekt af B & W's
daværende etablissement
paa Christianshavn, nogle
aar efter at firmaet havde
købt laboratoriegrunden.
De tre bygninger længst til
venstre, smedjerne og
kedelværkstedet ligger paa
denne. Iøvrigt er stoberiet
udvidet og det høje hus
bygget om, ligesom Sofiegade
er inddraget i komplekset
og overbygget.

- A. Magazine.
- B. Patternmakers Shop.
- C. Boilershop.
- D. Forge.
- E. Tinmans Workshop.
- F. Coppersmiths Workshop.
- G. Iron Foundry.
- H. Brass Foundry.
- I. Erecting Shop.
- J. Fitting Shop.
- K. Counting offices.
- L. Drawing offices.

20 Danish feet.

bagud paa grunden, sammenbygget med stoberiet, i sin første form en noget mindre bygning.

Begge bygningerne var atter bygget sammen med de værksteder, der laa paa den tidligere Sofiegades grund og som igen stødte op til den første større

værkstedbygning fra 1856, den som stadig bærer aastallet og bogstaverne B & B, indehavernes initialer i støbejern, paa facaden ud imod Overgaden. Støberiet var paa sin side bygget op til kedelværkstedet, indrettet i en del af den tidligere affutagebygning paa laboratoriets grund.

Hele komplekset var dog i den forstand gammeldags, at det var opført af mursten, selvom de karakteristiske fabriksvinduer og mange rygende skorstene jo nok røbede deres formaal. Af mursten var ogsaa den maskinsmedje, som laa paa den tidligere artillerikasernes plads, ved knækket af kanalen.

Det sidste værksted ser man ikke paa det billede, nordmanden Frits Thaulow i 1881 malede af Overgaden med netop B & Ws bygningsrække langs Christianshavns kanal, et ungdomsarbejde af den siden saa kendte kunstner, dog i sit motivvalg beslægtet med et og andet af hans senere billeder. En anden »naturalist« eller i datiden »moderne« maler, P. S. Krøyer, udstillede nogle aar efter sit maleri: Støberiet i Burmeister & Wains Fabriker. Det udmærker sig især ved sin fortrinlige fortælling, skrev kritikken. Aaja. Mon dog ikke Krøyer har været mest optaget af lysvirkningerne, den specielle stemning i støberilokalet? »Mange vil maaske synes, at der er for lidt materielt i Gjenstandene og for meget i de blaa Toner, og deri har de vistnok ikke ganske Uret«, skrev man ogsaa dengang. Orknej! Det er jo netop det, som er det

Den norske maler Fritz Thaulow har 1881 malet Overgaden med kanalen set mod B & Ws værkstedsbygninger, de samme som i knap saa kunstnerisk form er vist paa prospektet fra 1879.

Paa B & W's museum hænger skitsen til det interiorbillede fra B & W's stoberi, som P. S. Krøyer udstillede paa Charlottenborg i 1885. Manden med den høje hat er stobemesteren, en skotte, der sommer som vinter var iført diplomatfrakke og silkehat!

karakteristiske i ethvert stoberi, dagslysets blaa kontrast mod den hvidglodende støbemasse, det dæmpede bløde skær, der indhyller hele sceneriet og giver det malerisk karakter.

Saadan er det saamænd i et stoberi den dag i dag. Om saa maaske rammerne er ændret noget, i hvert fald de ydre, bygningerne set udefra. Ogsaa paa B & W. Det stoberi, som Krøyer malede i 85, har allerede haft to afløsere: Det første blev bygget i forbindelse med de omfattende moderniseringer af hele virksomheden, der fandt sted i aarene omkring 1900, dengang G. A. Hagemann havde afløst Tietgen paa formandsposten, Tietgen, der i 1872 havde formidlet B & W's overgang til et aktieselskab og i det hele haft den allerstørste betydning for virksomhedens vækst til et storfirma. Det nye stoberi blev bygget paa den netop erhvervede Jensens plads og udstyret saa moderne som muligt, ligesom samtlige maskinværksteder blev ombygget og derefter omorganiseret efter amerikanske forbilleder. Den nye byggestil var nu mere præget af staa og glas end af murstenene. Man opførte ogsaa en helt ny centrifugefabrik paa tre etager.

Man satte nemlig paa det tidspunkt sin lid dels til at videreføre den hævdevundne produktion af dampanlæg, dels til netop centrifugerne. Men næppe nogen regnede med, at det skulle blive en helt tredie næppe nok indledt fabrikation, der efterhaanden skulle komme helt i forgrunden, fremstillingen af diesel-

motorer. Det var i 1898, der blev skrevet kontrakt med opfinderen af den epokegørende ny forbrændingsmaskine, Rudolf Diesel, og efter aarelange forsøg lykkedes det i 1904 at fremstille den første serie stationære dieselmotorer, hver paa blot forholdsvis faa hestekræfter. Men der byggedes større og større anlæg, og endelig lykkedes det for Burmeister & Wain, hvad hidtil ingen maskinfabrik havde formaet, at fremstille den første skibsdieselmotor af betydelig størrelse. I sommeren 1912 stod verdens første oceangaende motorskib, det skorstensløse Selandia ud paa sin jomfrurejse, drevet frem af to dieselmotorer, fremstillet i maskinfabrikken paa Christianshavn.

Dette var som bekendt intet mindre end en revolution i skibsfartens historie. Dampskibenes æra var vel ikke hermed forbi, men i hvert fald dampmaskinens eneherredømme som drivkraft. Inden længe var flere hundrede skibe forsynet med dieselmotorer.

Havde B & W maattet forlægge sit skibsbyggeri til Refshaleoen, tor det siges, at det fuldtud har hævdet traditionerne ved Grønnegaards havn med fabrikationen af de talrige skibsmotorer.

Og den hurtigt voksende produktion medførte, at B & W maatte lægge driften om, saaledes at virksomheden paa Christianshavn udelukkende blev indrettet paa fremstilling af dieselmotorer. Forskellige andre fabrikationsgrene blev forlagt til Tegllholmen, saaledes baade støberiet og staaiværket. Men paa Christianshavn blev der i 1920'erne bygget nye store maskinhaller, baade mod Overgaden og imod havneløbet, den sidste især af stor virkning i havnebilledet, ikke mindst ved aftenstid, naar det bleggule lys skinner bag de store glasflader.

Men produktionen kræver mere og mere plads. Efter erhvervelsen af Holms plads blev en del af det gamle havnebassin fyldt op for at give plads til nye værksteder, og saa endelig var det, at anlægget af den nye Knippelsbro aabnede udsigt til mere omfattende udvidelser.

Heller ikke anlægget af Knippelsbro fra 1907, der ikke blev bygget af B & W – men efter havnebygmester Møllers alt andet end sobre tegning – heller ikke anlægget af denne Knippelsbro havde fort til større ændringer i Torvegades udseende. De kom først med dampmøllens forsvinden nogle aar senere, da man i forbindelse med anlægget af Knippelsbrogade nedrev Hages gaard og erstattede den med en stor beboelsesbygning ud mod havnen. Samtidig blev det store fabrikskompleks med de gamle pakhuse paa forskellig maade bygget om med udlejning for øje. Ogsaa disse bygninger blev præget af tidens smag, blandt andet forsynet med et par smaataarne, der nok skulle passe til den stil, arkitekten Philip Smidth havde givet huset ud imod havnen, en bastant rød murstensbygning med taarne og karnapper, romantisk og solid paa een gang.

Knippelsbro, Vinter – kaldte maleren Albert Gottschalck det her viste billede af udsigten fra Havnegade mod Wains lave Knippelsbro. Bag denne ses dampmollen og Christianskirkens taarn, mens husene paa Kobenhavnsiden horer til den kendte række „De seks søstre”.

Men ikke solid nok til at dæmme op for udviklingen, som den former sig nuomstunder. Huset blev bogstavelig talt revet over ende af den stadig stigende trafik. Der var ikke gaaet mere end godt en snes aar, før det maatte væk! Efter anlægget af atter en Knippelsbro, atter i hvert fald delvis bygget af Burmeister & Wain.

Knippelsbro af 1937 blev anlagt som led i en bred og tidssvarende færdselsaare fra Østerbro gennem den gamle by og over Christianshavn til Amager. Og den var graadigere end sine forgængere. Baade Brogade og det yderste Torvegade tog den i én mundfuld.

Om dens højde blev der diskuteret heftigt frem og tilbage, i dagspressen som i borgerrepræsentationen. Og det endte altsaa med den nuværende »halvhøje« bro. Mere end høj nok set fra et æstetisk standpunkt. De lange ramper op til selve broen har svært ved at falde ind i bybilledet.

Det var meningen, at nedkørslen paa Christianshavn skulle flankeres af to store administrationsbygninger, rejst af henholdsvis F. L. Smidth og Burmeister & Wain. Kommunen havde allerede præmieret et projekt til denne bebyggelse udarbejdet af arkitekten Palle Suenson.

Men saa kom krigen og besættelsen. Christianskirken havde mere end et aarhundrede ligget klods op ad det militære krudtværk, uden at der skete noget. Nu fik den at mærke, at en civil maskinfabrik var et nok saa farligt nabolag.

Et rent mirakel var det i virkeligheden, at kirken undgik fuldstændig ødelæggelse, saadan som bomberne regnede ned rundt om den. En faldt i den tidligere dampmølle, der laa skredet sammen ud imod havnen, da den sidste engelske Moskito i rasende fart var stroget over Knippelsbro og lavt hen over den gamle bys hustage. Men om aftenen, efter mørkets frembrud, opstod der ild i nogle tilstodende fabrikslokaler. Flammerne lyste op mod den sorte nattehimmel paa begge sider af maskinfabrikken, flyverangrebets egentlige maal, hvis drift kun midlertidigt blev forstyrret.

Det var først efter befrielsen, at B & W Bladet kunne bringe fotos fra bombardementet den 27. januar 1943. Omtalt blev derimod det følgende aar ødelæggelsen af Borgerdydskolens gamle bygning, derimod ikke aarsagen til branden. Det var sabotage. Vist var det trist, at det minderige hus brændte. Men i en historisk fremstilling er man mere tilbøjelig til at beklage tilintetgørelsen af et omfangsrigt arkivmateriale, kilderne til B & Ws historie gik i stor udstrækning ved den lejlighed til grunde.

Under krigen var det ikke til at tænke paa byggeriet ved Knippelsbro. B & W havde ellers faaet adkomsterne i orden for hele omraadet hen til Torvegade, og de rømmede byggetomter langs denne blev indrettet som et foreløbigt anlæg. Men en overgang saa det ud til, at omaaadet skulle anvendes paa en helt anden maade end hidtil tænkt, ja, faktisk var det en aarrække atter ude af Burmeister & Wains eje. Staten havde overtaget det for her at bygge nye regeringskontorer.

»Under hensyn til de betydelige erhvervsmæssige og valutariske interesser«, der knyttedes til B & W, stillede regeringsmyndighederne sig imidlertid villigt, da selskabet ønskede at generhverve grunden syd for Knippelsbro, for alligevel her at bygge den administrationsbygning, som udviklingen efter krigen ikke havde gjort mindre nødvendig, og som man helst saa placeret her, umiddelbart ved maskinfabrikken. Forhandlinger førte til en overenskomst mellem staten, kommunen, B & W og A/S De danske Sukkerfabrikker. Det sidste foretagende var kommet ind i billedet, fordi B & W skulle købe dets grundejendomme paa Slotsholmen og overlade dem, dels til kommunen med anlæg af en kommende kajgade for øje, dels til staten som rekompensation for det areal, denne gav afkald paa ved Knippelsbro. Og samtidig blev det bestemt, at den private Knippelsbrogade skulle udlægges som offentlig gade i forbindelse med nyordningen af tilkørselsforholdene ved broen.

Dette skete i 1955.

Siden da er som allerede antydnet den gamle bebyggelse paa arealet helt forsvundet. Uden større sorg saa man de to beboelsesejendomme falde, den ene paa hjørnet af Torvegade – i sin oprindelse et af Abraham Lehns huse – og komplekset med de tre opgange henne i Strandgade, hvor i sin tid stod Oluf

Den topografiske skildring
 er ikke i høj kurs
 i nutidens malerkunst.
 Raaschou-Nielsens billede
 har dog fastholdt
 situationen i 1943.
 Det viser den allerede da
 ryddede tomt ved Torvegade,
 hvor nu skal bygges
 B & W's nye kontorhus og
 bagved en del af husrækken
 i Strandgade, der trods
 det noget nyere udseende
 i sin oprindelse gaar
 tilbage til Christian IV's tid.

Langes, siden Niels Grams gaard. Tidstypisk byggeri fra den bekendte daarlige periode omkring sidste aarhundredskifte. Og inde paa grunden faldt de gamle pakhusbygninger paa begge sider af Knippelsbrogade. Heller ikke det var der grund til at græde over, saa forstyrret var helhedsindtrykket af disse i virkeligheden vel hovedstadens ældste bevarede fabriksbygninger, det for godt 200 aar siden opførte sukkerraffinaderi. Indadtil bar ganske vist endnu i hvert fald huset langs Torvegade præg af oprindelighed, med det ene lave stokværk over det andet, hvilende paa svære bjælker, der igen var baaret af de karakteristiske tømmerkonstruktioner med kopbaandene, som kendes fra lignende gamle pak-huse. Ned maatte det hele – det sædvanlige triste skuespil, naar et gammelt, veltjent hus skal falde og forgaa i skyer af stov og kalkpuds, murstenene som rasler ad slidskerne gennem alle etager, mens de tunge bjælker mere forsigtigt fires ned. Og ned kom efterhaanden det hele fra tagryg til sokkel. Utallige læs blev kørt bort og grunden jævnet og rensat. Men ikke nok med det. Saa kom rambukken i gang, og der blev hamret spunsjern ned, solide spunsvægge omkring hele byggepladsen. Det kunne nok gøres behov, selvom grunden vel ikke nu var saa blød som for et par hundrede aar siden, dengang kirken skulle bygges her, og Jens Juel, søheltens broder, mente, vandet kom frem, blot man stak

spaden en halv alen i jorden. Men nu skulle der graves dybere, mange meter ned, ikke blot for at støbe en sikker grund for det mangeetages kontorhus. Under dette skal der indrettes underjordisk parkering for et større antal biler. Det havde unægtelig været mere bekvemt, om man kunne have opfyldt bassinet paa Holms plads med de opgravede jordmasser.

B & Ws nye administrationsbygning kommer til at ligge mellem Torvegade og Knippelsbrogade. Grunden paa den anden side denne vil blive optaget af en værktedsbygning, side om side med de maskinhaller, der allerede er bygget paa Holms plads, tildels hvor det nu opfyldte havnebassin, den sidste rest af Grønnegaards havn, laa indtil 1955. Der er imidlertid ogsaa projekteret opførelse af en ny stor prøvehal, saa stor at højden svarer til de to trediedele af Rundetaarns højde og længden til mere end halvtredie gange denne. Disse dimensioner tillader opstilling og prøvekørsel af tre af selv de største dieselmotorer paa een gang.

Det er paa v. Ostens plads, at denne kæmpehal skal bygges, paa den gamle værftsplads, hvor der blev søsat, kølhalet og kalfatret skibe i henvend halvandet hundrede aar, fra anlæggelsen midt i det 18. aarhundrede og ned imod begyndelsen af det tyvende, dengang B & W erhvervede grunden. Og paa den tilstødende Holms plads, med de andre nye maskinhaller, hvor de enkelte dele af dieselmotorerne og fremfor alt af de store skibsmotorer bliver til, rakte værftstraditionerne endnu længere tilbage i tiden, til Fjerde Christians og David Balfours dage for mere end 300 aar siden. Man kan maaske sige, at det er paa Refshaleøen, Burmeister & Wain hævder de egentlige skibsbygnings-traditioner, det er dér selve skibene bliver til. Men hvad var de i vore dage uden dieselmotorerne fra Christianshavn?

De ville spærre øjnene op, den lange række værftsejere og skibsbyggere, der har virket ved den nu omsider helt forsvundne Grønnegaards havn igennem de sidste tre aarhundreder, det ville undre dem, hvis de kunne se, hvordan deres foretagsomhed formede sig nuomstunder, ja, undre sig ville selv de to, der indledte den mere moderne maskinteknikkens epoke her paa stedet, og hvis navne er fæstnet til den nu over verdenshavene kendte storbedrift, Burmeister & Wain. Men baade de og deres forgængere ville sikkert kunne værdsætte, at paa dette sted har tiden ikke staaet stille. Hvad de lagde grunden til eller førte videre, er i fuld og levende aktivitet ogsaa i vore dage.

ENGELSK RESUME . REGISTRE

A mid-nineteenth century view from Knippels Bridge, linking Copenhagen with the island of Amager. To the left can be seen that part of the waterfront of Christianshavn that forms the present site of Burmeister & Wain's diesel engine factory and of the Company's new administration offices. The history of the area is told in this book.

OLD SHIPS, OLD HOUSES

ENGLISH SUMMARY

Generally speaking the people of Copenhagen took little notice of the fact that the harbour basin at Holms Place was being filled-in. Nevertheless, the work which was carried out during the summer of 1955, brought to an end the existence of what had some hundreds of years ago been the winter harbour of the city.

Its former name, as least as far back as 1500, and probably earlier, had been Grønnegaard's Havn and it was situated on the north shore of the island of Amager facing across an arm of the sea, at this point only a couple of hundred yards wide, to the city of Copenhagen itself.

Here, in the early 1600's, King Christian IV established a købstad, or market town, on the northern, or city, side of Amager and since that date the whole district has been known as Christianshavn, although since 1674 it has been a corporate part of the capital.

The building of Christianshavn was first and foremost a military, or defensive development. The low-lying parts of Amager's north shore were filled-in with earth excavated from a moat which in turn cut off the area from the rest

of the island and from the construction of the canal which divides the area on the Dutch system. A certain amount of land was also reclaimed from the sea during the course of this work.

The new township's charter gave it the status of »købstad«, and corresponded roughly to that of a modern county borough, and the independence that this gave to it, led to a certain amount of strife between the citizens of the capital and the burgesses of the new town. The same independence gave certain economic advantages, and led to the selection of Christianshavn as the site of many commercial enterprises.

From this time onwards shipbuilding was an important activity in the area around Grønnegaards Havn. Several of Copenhagen's larger ventures originated in this neighbourhood (ill. p. 7), and it is in fact, from an historical point of view, one of the most interesting parts of Christianshavn. The Royal Archives and the Copenhagen city records and other archives have been searched for material to this book, but a complete treatment of the documents concerning this area would necessitate a work many times the size of this book.

It is of particular interest at the moment in that the new machine shops and administration offices being built for B & W will completely alter the whole of this part of Copenhagen's waterfront and it is for this reason that this book has been published.

THE ANCIENT WINTER HARBOUR OF COPENHAGEN

Grønnegaards Havn was originally a natural creek, and its importance lay in its proximity to the capital. It lay close to Revshalen, the point of land from which plied a ferry to Copenhagen (ill. p. 9).

About the year 1600 king Christian IV founded a closed harbour in the immediate neighbourhood of the castle of Copenhagen intended to shelter the Royal Danish Navy (ill. p. 11), and later on the king (ill. p. 13) ordered the building of the Knippels Bridge to connect the capital with the newly established town.

AN APPLE OF DISCORD FOR TWO CITIES

Though the town was, for the most part, built on reclaimed land, there were numerous disputes concerning the demarcation of building sites, especially those on the water front.

A particularly long drawn-out affair was that concerning the property of Hans Knip. This gentleman has gained a certain degree of immortality in that

the first, and for many years only, bridge linking Christianshavn with the capital was built close to his property and is still called Knippels Bridge (ill. p. 15).

Another who managed to irritate the authorities by enterprisingly extending their activities beyond the extent of their land holding, was an immigrant Scottish nobleman, David Balfour, who established a shipyard on Grønnegaards Havn (ill. p. 17). Among the vessels built in his yards were many for the Royal Danish Navy, and some of these saw service in the war between Denmark and Sweden (ill. p. 21). Working drawings of several of them are still in existence (ill. p. 19) but, though according to tradition, they are the work of Christian IV himself, this contention is not, in act, true.

Some of these vessels were equipped for expeditions to the East Indies and to Greenland. Although Balfour also built merchant ships in the yards of Grønnegaards Havn at this period, little or nothing is known about them today. It was stated by the municipal authorities of Copenhagen that his wharfs occupied more area than that granted by his documents of conveyance (ill. p. 22, 23, 25). Although the rights of the community of Copenhagen were settled by the courts the community of Christianshavn kept up the full dominion of the Grønnegaards Havn as long as the city of Christianshavn existed as a market-town with its own chartered privileges (ill. p. 27).

Balfour's property was later in the possession of a Jakob Madsen – a ship-owner of considerable wealth and purveyor or contractor to the Royal Danish Government. He, his wife and children, together with his wife's first husband and the children of that marriage, are all depicted on a memorial tablet in Holmens Church in Copenhagen (ill. p. 31).

THE ADVENTUROUS FATE OF JONAS TRELLUND

During the Swedish siege of Copenhagen in the years 1658-1660 the States General of the Netherlands were allied to the Danes, and in fact it was Dutch vessels that supplied food to the city and allowed it withstand the siege (ill. p. 33).

This time was a period of lively intercourse between Denmark and Holland. The Danish borne Jonas Trelund had every advantage; married to the daughter of a prosperous Amsterdam family (ill. p. 35), and backed by Dutch capital he commenced a large trading business. His ships, to be built in his own yard, were to sail to both the East and the West Indies and even to be engaged in whaling as well (ill. p. 37). He established himself in Christianshavn, where he acquired the properties earlier in the possession of Jakob Madsen.

Trelund extended his interests by building several new houses in Strandgade (ill. p. 38), together with others built in the same renaissance style which are to be seen in the background of a large contemporary painting (ill. p. 43).

Despite his grandiose schemes, Trelund went bankrupt and to avoid meeting his commitments he fled across the frontier, and took up residence in what was at that time the independent Duchy of Sleswig, where after gaining a notoriety as a charlatan, he later died. His Christianshavn properties were distrained upon by the Crown.

Part of the ground involved was, for a time, intended to be used as a site for the building of a church. This plot is marked A on a pictorial map of Copenhagen published in 1674 (ill. p. 47). This plan lapsed as did yet another which included a scheme for building of barracks as well (ill. p. 49), and the site was eventually handed over as private property to the commandant of the neighbouring barracks.

A DANGEROUS NEIGHBOURHOOD

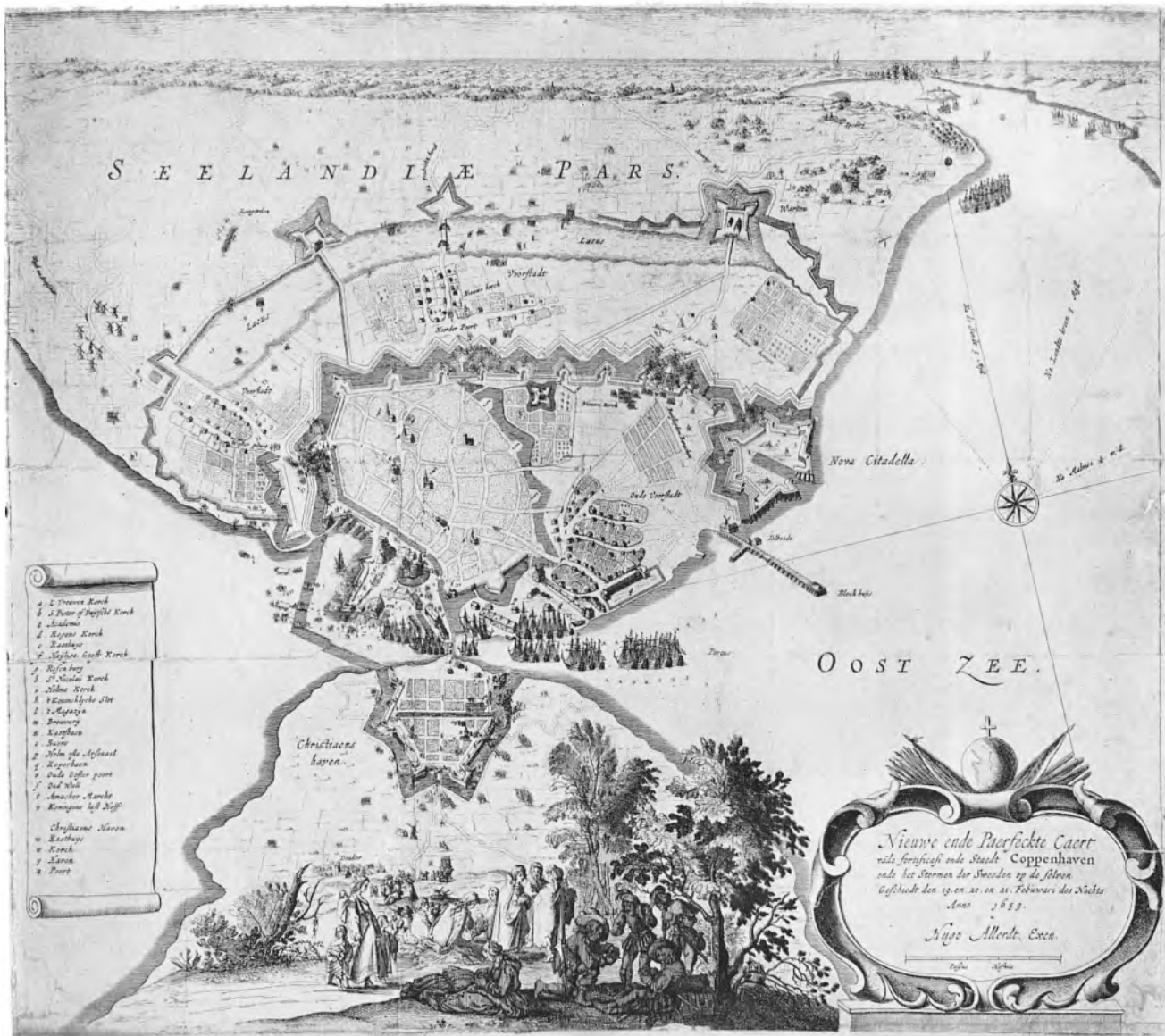
Field Marshall Hans Schack (ill. p. 51), the commander of the Danish forces during the Swedish siege of the capital owned property adjoining Grønnegaards Havn and in the 1670's, after the site had reverted to the Crown, a factory was built here for the production of priming and similar materials for the Danish defense forces. In addition to the factory, barracks were built on an adjoining site to accommodate the workers (ill. p. 53) who were in fact enlisted artillery-men. The powder works was an ill fated venture – it blew up in 1679 and in doing so wrecked the barracks. After rebuilding, a similar disaster occurred some few years later.

It is of interest to note that both barracks and powder works were in what would now be described as a »built-up« area, and there were in fact several dwelling houses later put up almost adjoining them.

NEW PROCESSES AND A NEW BANKRUPT

The question of building a church in the neighbourhood of Grønnegaards Havn was a constantly recurring one in the 1600's, but it was many years before anything concrete was done about it. The original plans were abandoned when war broke out with the Swedes in 1657. Some years later an Officer of the Royal Engineers, Gottfred Hoffmann, produced a scheme for the building of a church and even a series of streets in an area to be reclaimed within the ramparts (ill. p. 59). This piece of town-planning met with the same fate as an earlier scheme that had proposed a rational development of the area and included barracks and married quarters for officers and ratings of the Navy.

At a later date Hoffmann was responsible for what is now the only extant plan of Grønnegaards Havn and environs as it was in the 17th century. This

A contemporary Dutch map of the Danish capital at the time of the Swedish siege, 1658-1660. The recently founded town of Christianshavn is shown as a fortified bridge-head on the north shore of the island of Amager.

map (ill. p. 63) was commissioned by the authorities in an effort to settle boundary disputes between Christianshavn's property owners – a fruitful business of the period for the Copenhagen and Christianshavn legal profession and one that supplied plenty of work and headaches even for the Danish Supreme Court (ill. p. 57).

The former Jakob Madsen property at Strandgade (ill. p. 65) eventually came into the hands of two merchant brothers, but they too went bankrupt as a result of losses they suffered during the European wars in the 1690's and the property was again distrained upon and sold by auction in 1699.

The new owner was Abraham Lehn a prosperous merchant and shipowner. His son, Abraham jr. (ill. p. 69) has a rather wry claim to fame in that he was the innocent cause of the most historic duel in Denmark's history. It resulted in the death of the national naval hero, Tordenskjold who was then living in Lehn's house.

The hitherto unreclaimed area between Strandgade 4 and the powder works was taken over and built on by the learned historian and Royal Archivist Frederik Rostgaard (ill. p. 71). His friend and associate Ole Romer sketched a map of the area and this is now preserved in the Royal Danish Archives (ill. p. 70). Romer, apart from being chief of the Copenhagen police force, was an astronomer of international repute and the first to establish the velocity of light.

A CENTER FOR THE TRADE TO THE WEST INDIES

Part of Lehn's property was taken over in 1728 by the Danish »West Indian and Guinea Company« as a site for a sugar refinery (ill. pp. 73, 75). This originally had four sugar pans, or kettles, but the capacity was later trebled. The staff, consisting of some 40 workers, lived on the premises; as was the custom at that period. As directly indicated by its name, the company carried on trade with what is now part of Ghana (ill. p. 77) as well as with the Danish colonies in the West Indies – the islands of St. Thomas, St. John and, from 1753, St. Croix as well: Now named the Virgin Islands they have been a non self governing territory of the USA since 1916.

The company was far more than just a trading organization, in that it owned the areas with which it traded and governed them, virtually independently of the Danish Crown from whom it derived its charter. Even at that early date plans were made for the abolition of slave trading between these Danish possessions and encouragement was given to emigration to these territories from Denmark (ill. p. 76).

In the 1730's the refinery was handling in the region of a million pounds of raw sugar annually, but it became increasingly difficult for the Company to provide ships sufficient to handle the trade. To deal with this situation it entered into agreement with several Copenhagen merchants and shared the transport business with them. One of these, Andreas Bjørn, (ill. p. 81) had recently laid-down a large shipyard on Christianshavn, and his old yard in Strandgade was taken over by the company. As a result the remnants of what had originally been Grønnegaards Havn became the Company's property and they rebuilt it as their own shipyard and harbour (ill. p. 79).

During excavating work, preparatory to the building of the Royal Dock on Christianshavn (ill. p. 83) a salt spring was uncovered.

On the initiative of Count Danneskjold-Samsøe (ill. p. 95), a salt refinery was established here. When it was decided after a time, to move this from its position immediately adjoining the dock, the obvious choice for a new site was that owned by Michael Fabritius (ill. p. 85), but he demanded an unreasonably high price. Danneskjold-Samsøe selected Rostgaards Place next door instead.

The Royal Salt Refinery was a remarkable, and in some ways symbolic feature of the merchantile renaissance. It was financed by the Crown and was planned to be an enterprise on a considerable scale. At one period it was even proposed to extend the plant to occupy the whole area covered by the powder factory (ill. p. 89). Despite all the high hopes and, for the period, vast, subsidies invested in it by the Crown; the lack of sufficient profitable markets for its product made the otherwise thoroughly efficient and productive venture completely uneconomic. The result was that the planned extensions were never carried out (ill. p. 92), and the whole scheme was finally abandoned after a comparatively short time.

AROUND A POWDER MILL AND A CHURCH

The powder factory remained, and this together with the barracks housing its soldier-workers stood as an isolated military community surrounded by the shipyards and houses of the town (ill. p. 99). The military area was by now surrounded by shipbuilding yards, and Peter Applebye, an Englishman, built a long rope walk by the ramparts (ill. p. 97, 101) and on the site now occupied by the large machine halls of B & W the Dutchman Jan van Osten established his shipbuilding wharf, (ill. p. 103).

The dwelling houses along the Christianshavn Canal underwent periodic rebuilding and modernization according to the popular architectural style of the period (ill. p. 105). The two properties at nos 4 and 6 Strandgade ceased to be of equal size as a result of a redivision of land holdings (ill. p. 107).

At one period there were plans drawn up for the building of an infirmary for among others the German mercenaries of the garrison.

This was to be built on the ground left derelict after the salt refinery had closed down (ill. pp. 109, 111). These plans were dropped and instead Frederik's Church was built on the site to serve their spiritual needs together with those of the German congregation of the district (ill. pp. 112, 113).

In general, many of the soldiers of the garrison were billeted on the townspeople in the old days, and the ceremonial changing of the guard took place at the residence of the Commandant of the Artillery Garrison (ill. p. 117).

A drill square was laid-out at the powder factory (ill. p. 115), and after the »Palace Revolt« in 1784 an alarm post was established here as a precaution against riots.

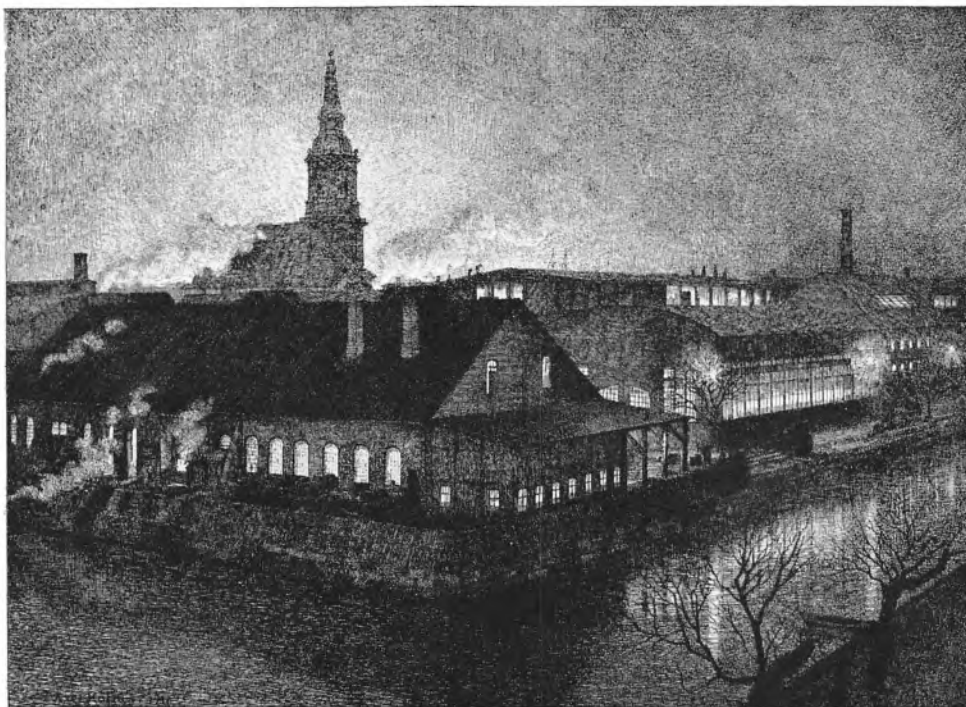
DURING THE FLOURISHING PERIOD OF COMMERCE

The Danish West Indian and Guinea Company was – at least as far as Christianshavn was concerned – short lived. The planters in the colonies of the West Indies objected to the Company's methods and eventually the Crown took over both its administrative functions and the plantations (ill. p. 121). The »factories« or trading stations in Africa were abandoned. The Company's shipyard and harbour were acquired by the merchant-prince Wever, later coming into the possession of his widow (ill. p. 123). The Company's plantations in the Indies together with its sugar refinery on Christianshavn were acquired by Count H. C. Schimmelmann (ill. p. 125) – a German merchant who was ennobled by the Danish Crown for his services in reorganizing the economic system of the country. His son, Count H. E. Schimmelmann (ill. p. 126), who succeeded to his father's possessions both in Denmark and in its colonies, is famed for the initiative he took in the suppressions of slavery. As a result of his humane political activities, Denmark was first among the nations of the world to set a date after which all trading in slave labour within its colonies would become illegal (ill. p. 129).

In the latter years of the century, shipbuilding declined on Christianshavn and the Napoleonic Campaigns in which Denmark evinced friendship with the French, resulted in the virtual stoppage of Danish overseas commerce and navigation. Several hundred Danish merchantmen were captured or destroyed by the British and it was many years before the Danish Merchant Marine regained its former strength. During the middle years of the 18th century, numerous merchant ships were built in the yards of Christianshavn. During this period one flourishing yard was that owned by C. Fabritius de Tegnagel (ill. p. 131), knight and merchant, the site of which, like that owned by Jan van Osten mentioned earlier, is now covered by B & W machine shops. In 1770's the Danish Government did much to encourage shipbuilding for overseas trade, and even for whaling. (ill. pp. 132, 133, 135, 137).

For more than a hundred years after the death of Peter Applebye his particular area was, in fact, still officially known as the Englishman's Place (ill. p. 139).

The B&W diesel engine works as they were to be seen in the years before the first world war. The works later have been rebuilt as a series of large machine halls. During the German occupation of Copenhagen they were bombed by Mosquito aircraft of the British Royal Air Force on January 27th 1943.

HOLM, HAGE AND HALBERSTADT

Among the great merchants who at various times owned property that now forms the site of B & W's works was Jakob Holm (ill. p. 145). He lived together with his family at Strandgade 4 (ill. p. 143), and it was from his ownership that the old shipyard derived its name of Holm's Place. Several of the ships built here were for his own fleet of traders (ill. p. 146), but it was also from this yard that the first danish-built steam ship »Frederik VI« came though her machinery was made in England (ill. p. 147). A great fire (ill. pp. 148, 149) left the shipyard undamaged but eventually shipbuilding declined here and finally ceased altogether. The Schimmelmanns' successor at the sugar refinery was the firm of Puggaard and Company. Under the direction of Alfred Hage, who was among other things a politician and lived in great style, it carried on a flourishing business as corn merchants (ill. p. 151). The next owner was M. D. Halberstadt who built a large steam mill on the site (ill. p. 153).

FROM THE GARDEN OF KJERULF TO KNIPPELSBRO

In 1843, H. H. Baumgarten started a small engineering workshop in Copenhagen. Three years later on entering into partnership with C. C. Burmeister (ill. p. 157), he moved the business to larger and better premises (ill. p. 155)

in the street with the somewhat remarkable name of Overgaden neden Vandet on Christianshavn. These premises had previously been used for very different purposes and the machine-shop was installed in what had formerly been a dance salon. The growing success of the Company led to the purchase of neighbouring properties and the workshops were constantly being extended. The Company took up shipbuilding, at the Englishman's Place on a hired area, and after Baumgarten's retirement, an Englishman, William Wain (ill. p. 156) entered the firm in 1865. In 1872 the partnership was formed into the joint stock company of Burmeister & Wain. By this time, the site of the old powder factory had also been acquired (ill. pp. 161, 162).

The church, Frederikskirken, (ill. pp. 165, 167) was at one period famous for its encumbent Nikolai Severin Frederik Grundtvig – author, priest, educational reformer and finally and most remarkable of all, Bishop. This last despite his opposition to the Danish Established Church. He aimed to begin his work in the neighbourhood with services in one of Holm's lofts, but was given permission to use the Frederik's Church for his nonconformist pastoral work, until few years later he again got his own parish church in Copenhagen. Later the German congregation dwindled, and the church was closed in 1886. It was reopened in 1901 and reconsecrated as Christian's Church and became the parish church of the neighbourhood. The old rectory was for many years a private school until the buildings were acquired by Burmeister & Wain in 1930 (ill. p. 166).

An advertisement illustration from 1879 showing the extent of the Company's properties on Christianshavn at that time (ill. p. 171) together with two paintings from the 1880's the one, an exterior view of the workshops alongside Christianshavn Canal (ill. p. 179) and the other depicting the interior of the old foundry (ill. p. 173) help to give a picture of B & W in the latter years of the nineteenth century.

Later extensions to B & W have meant that Christian's Church is now entirely surrounded by the Company's buildings and these now extend the whole way along the north side of Strandgade as far as Knippels Bridge. The first bridge at this point was a wooden one, replaced in the 19th century by one of iron built by B & W (ill. pp. 169, 175). The present double bascule bridge is actuated by machinery designed and built by Burmeister & Wain.

On the site formerly occupied by the houses of Torvegade (ill. p. 177) and close to Knippels Bridge, B & W are building their new administration headquarters. Adjoining the offices there will be extensions to the diesel engine works. The new B & W complex will then completely cover the site of the old shipyards that dated from the 17th and 18th centuries. B & W's own shipyard was moved to Refshale Island in 1874.

PERSON-, STED- OG SAGREGISTER

- Abbestee, Peter 107
 Adelaer, Kort 73
 Amager(land) 9-12, 26, 94, 175
 Amager fælle 116
 Amagerbro (= Knippelsbro) 12, 14, 24, 26ff, 63, 169
 Amagerport 154
 Applebye, Peter 97, 101, 113, 132f, 138
 Applebyes plads (og værft) 101, 132, 149. Se også Engelskmandens plads. – reberbane 99, 101, 144
 Anckerske gaard 169
 Anthon, G. D. 114
 Arbejdernes byggeförening 163
 Artillerikaserne i Baadsmadsstræde 162. – paa laboratoriet (= laboratoriebarakkerne) 47, 52f, 88f, 115f, 162f. – projekteret 161. – i Strandgade 116
 Artilleri(korps)et 52, 119, 163. –s chef, se H. W. Huth, C. G. v. Reitzenstein. –s eksercerplads og -hus 116, 118, 155, 159. –s laboratorium, se laboratorium, militære. –s uniformer 117. –s vagtparade 116. Se ogsaa bosseskytter(nes barakker), espingolkompagni, raketkorps, soartilleriet, sotojmesteren.
 Arv, Nik. Jansen 73
 Asiatick kompagni 73, 80f, 121f, 133
 Balfour, David 14-22, 25, 28, 79, 149, 178. –s enke, se Johanne.
 Balle, P. M. 103
 Banner Mathiesen, Niels 74
 Barrington, John 75f
 Basse, Nikolaj 91, 94, 97f
 Baumgarten, H. H. 156, 158f
 Bendtsen, bogholder 80, 124
 Bergen, Joh. Jorgen tor 105. –, Jorgen Vilhelm von 105
 Bergsoe, Vilhelm 168
 Bernstorff, J. H. J. 121
 Beust, baron v. 94
 Bickers, Cornelia, g. m. Jokum Irgens 62
 Birch, Lars Nielsen 139
 Bjorn, Andreas 72, 80f, 102
 Bjorns plads (og værft) 67, 72, 103, 132. –, (= sen. Fabritius' plads?) 132
 Bondt, Joost de 87
 Borchsen, Daniel 158
 Borgerdydskolen 166ff
 Borre & Fenger 106
 Borre, Peter 106
 Brekling, Herman 55
 Bremer, Johan 39. –s enke f. Moth 42
 Bremerholm 10, 18f. –s dyb 10
 Breul, Hans Chr. 158
 Brock, Chr. 91, 98
 Brogade 16, 61f, 65, 125, 144, 175. – 1-5 16
 Brown, John 138. –, William 138. –, John & William 138
 Brunck, Gustav Verner de 104. – & Seerup 104
 Bruun, Iver 31
 Bryde, D. V. 158
 Brüllic, Aaltje 87, 91, 95f
 Burmeister, C. C. 157f, 163
 Burmeister & Wain (B&W) 17, 38, 45, 58, 88, 101, 148, 152, 154, 156, 158f, 161, 163f, 154, 156, 158f, 161, 163f, 168-178. – museet 142, 164, 173
 Busch, Diderik 55
 Bülow, Anne Sofie, f. Danne-skjold-Laurvig 123f
 Byssing, Rasmus 59f
 Bytzov, Heinr. Christoffer 104
 Bornehuset 170
 Bornehusgraven (= Christianshavns kanal) 55, 87, 101f, 116, 163
 Borsen 24, 26, 28, 32, 141
 Borsgraven 141
 Borting, Peter 38, 60f
 Bosseskytter(nes barakker = artillerikaserne paa laboratoriet) 52f, 100
 Caroline Mathilde 133
 Caspersen, Hans 155
 Casse, Peter 113
 Classenske legatskole 169
 Christian III 10
 Christian IV 11ff, 17-21, 23f, 26f, 49, 57, 61, 137, 169
 Christian V 50ff, 55, 57, 61-64, 68
 Christian VI 92f, 95f, 98
 Christian VII 117, 119f, 124
 Christian IX 152, 156
 Christiansborg 74, 151
 Christianshavn 12, 23f, 28, 34, 36ff, 42f, 47, 49, 52, 58, 67, 70, 72f, 101f, 104, 110, 113, 116, 122, 130, 141, 144, 148, 154f, 161, 164, 169f, 175, 178. –s Borgerdydskole, se Borgerdydskolen. –s bro (= Knippelsbro) 12, 16. –s byfoged 42, 44, 61. –s byting 15, 24. –s dampmølle 152ff, 174. –s havn 12, 22ff, 26f, smlgn. Grønnegaards havn. –s kirke 28, 57f. –s ny kirke(plads) 28,

- 46f, 56-61, smlgn. Frederiks tyske kirke, Christianskirken. —s losseplads 60. —s magistrat 16, 24, 26ff, 58f. —s privilegier 24, 27. —s »raadhus« 60, 167. —s raadstue 42. —s sognepræst 57, 59f. —s kanal 51, 56, 88, 90, 99, 100ff, 114, 116, 119, 155, 159, 163, 172. Se ogsaa Bornehusgraven. —s torv 39, 57, 169. —s udstykning 12-15, 22f, 25, 50, 62, 65. —s vold 22, 28f, 38, 46, 49f, 54, 58f, 66, 100, 120, 144. Se ogsaa Sofie Hedevigs bastion.
- Christiansholm 84, 100
- Christianskirken 38, 70f, 82, 89, 112, 164, 168, 175f. —s graverbolig og menighedshus 166
- Clarkson, Thom. 129
- Clausberg, Christlie v. 93f, 96
- Clemmensen, Jorgen 142
- Colding, Rasmus 12
- Culmann, Magnus 44
- Conradi, Johan Chr. 106
- Dahlén, Joh. Frederik 142
- Dampmøller, De foren. 153f
- Danneskjold-Samsøe, Greve Frederik 83ff, 88, 92, 94f, 100
- Dauw, C. C. 92
- Defensionskibe 137
- Desmercieres, J. H. 92
- Diesel 174
- Dockum, Martin van 87
- Dokken i Strandgade 83f, 87, 91, 94f
- Dronningensgade 57
- Dumreicher, J. H. 83, 113
- Dybengade 10
- Dybet 10
- Dyrkob 67
- Eigtved, Nikolaj 112
- Ejlersdatter, Karen g. Jakob Madsen 29-32, 41
- Ellenberger, Joh. Anton 55
- Eriksen, Sejr 62
- Espingolkompagniet 160f
- Fabrikker o. a. industrielle virksomheder. Dampmølle, se Christianshavns d. Eddikebryggeri 148. Farveri 104. Olie-mølle, se Holms o. Reberbane 36, se ogsaa Applebyes r. Savmølle 36, 62, 63, 65. Stivelsesfabrik 158. Sukkerraffinaderi, se s. paa Slotsholmen og i Torvegade. Sæbesyderi 65, 106, 148, 158. Se ogsaa det kgl. saltværk, skibsbyggeri og skibsværfter
- Fabritius, Just 80. —, madame 122f. —, Michael 85, 88, 122f
- Fabritius de Tengnagel, Conrad Alex. 113, 122ff, 130f, 133, 136, 145. G. m. Debora Kloppenburg. —, F. C. 144f (Madame) Fabritius' (& Wevers) plads (og værft) 81, 85, 122f, 132-138, 144f
- Fellsen, Joh. Otto 72
- Fenger, Peter 106
- Folketinget 163
- Frederik, arveprins 119f
- Frederik III 24, 26, 28, 33, 35f, 58, 73
- Frederik V 93, 111-114
- Frederik VI 118-121
- Frederik VII 151
- Frederiks tyske kirke 99, 110-114, 125, 141, 144, 153, 158, 161f, 164. —s graverbolig 113. —s kontorbolig 166. —s præstegaard 113, 164, 166, 168. —s skolehus 158. —s sprojtehus 113, 166
- Frederiksværk 160f
- Frelsers kirke 45, 61, 67, 99, 108, 110-113, 143, 161
- Friis, Chr. 22
- From, Hans 55
- Fuursmann, F. N. 84, 86, 88
- Færgested 9
- Færohandel 35, 39, 55
- Gabel, Christoffer 35
- Gad, Ole 132f, 137
- Gade, N. V. 150
- Galt, Peder 20f
- Gammelstrand 10, 14
- Garderiget 164
- Garnisonssygehus, projekt. 110f
- Garnisonskirke 165
- Gedde, S. C. 110f. —, E. J. 106
- Geismann, Chr. 66
- Generalpostamtet 107
- Generalpostdirektionen 147
- Gerner, Henrik 137f
- Giessenbier, Sara, g. m. Jonas Trelund, 34f
- Gisselfeld 83, 95
- Gosch, Ferd. Aug. v. 158
- Gram, Niels 122
- Griffenfeld 47, 58, 60, 63
- Grundtvig 144, 165
- Grynmøllen 84
- Gron, Iver Pedersen 40
- Gronland 36
- Gronlandske handel 134ff
- Gronnegaards havn 10, 12, 14, 16, 20-23, 26ff, 38, 46, 50, 56ff, 60, 63, 67f, 73, 82, 110, 114, 122, 124, 132, 135, 141, 146, 149, 152, 154, 164f, 168f, 174, 178
- Guineisk komp., nyt 133
- Guldberg, O. Hoegh-118ff
- Gyldensparre, Albert 63
- Hage, Alfred 141, 150f. —s gaard 141, 151, 154, 174
- Hagemann, G. A. 173
- Halberstadt, D. M. 141, 152. — & Co. 152
- Halkjær, Johannes 136, 138
- Hall, C. C. 150, 152, 167
- Hammerich, Martin 168
- Handel og sofart: med neger-slaver 74-78, 127-130, 133f, 136; med salt 84, 86, 94, 96, 98; paa England 150, 153, Færoerne 35, 39, 55, 135, Guinea (Guldkysten) 60, 74, 129, 134, Gronland 36, 134f, Island 34f, 134f, Madagascar 75f, Nederlandene 84, Ostindien 36, 60, 73, Skandinavien 153, Vestindien 36, 60, 73ff, 78, 80, 122, 124, 127, 134, 139
- Handelskompagnier, se Asiatisk kompagni, Gronlandske handel, Guineisk komp., Islandsk kompagni, Islandsk-finmarks-færoske handel, Slavehandels-societetet, Vestindisk-guineisk kompagni, Osteroisk-guineisk kompagni
- Hansen, Hans 28. —, Heinrich 165
- Haste, Joh. Henrik 140
- Haven, Lambert v. 45
- Havneforhold 24, 26, 27, 60f. Frihavnsprojekt 36. Se ogsaa

- Gronnegaards havn og Vestindisk-guineisk kompagnis plads
- Haye, Abr. de la 22. —, Jean de la 32
- Heering, P. F. 158f
- Heerings gaard 55, 105, 159
- Heidemarck, Ole 104
- Heinemark, Jonas 15f
- Helms, Johs. 168
- Helvad, Nikolaj 17f
- Hemert, Joost v. 92
- Herredag(sdom) 16, 24, 26, 57
- Hinter, Jaqve 106
- Hoffmann, Gotfred 58f, 62f
- Hofretten(s domme) 44f
- Holberg, Ludvig 67, 109
- Holland, hollandsk, hollænderne 33-37, 40f, 52, 59f, 62, 86f, 90f, 95, 102, 104, 134
- Holmen 156. —s bro 9, 14. —s kirke 23, 28f, 31. —s muddermaskine 102
- Holm, H. G. F. 153ff. —, Jakob 113, 140-149, 164f. —, Jakob, & sonner 149, 157
- Holms huse 144, 161, 164. — oliemølle 148, 170. — plads 38, 99, 123, 141, 144-149, 152f, 158, 160, 162, 164f, 169, 170, 174, 177
- Holmsted, Fr. 74, 77, 122
- Holtzmann, Carl Gottlieb 91
- Houlbergs kælder 166
- Huth, Henr. Wilh. v. 119
- Hvalfangst 33f, 36f, 134, 148
- Hvidt, Laur. Nik. 139f, 145f
- Højbro 10, 24
- Højer, Jan Jansen 103
- Højesteret(sdomme) 40, 42, 44f, 55, 57, 61, 64
- Horner, Johan 71
- Hoyer, Chr. 122, 137
- Industrielle virksomheder, se fabrikker
- Irgens, Jokum 62
- Iselingen, Anna Elisab. baronesse, f. Fabritius 136
- Islandsk kompagni 125
- Islandsk-finmarks-færoske handel 134ff
- Jansen, Evert 32
- Jaspersz, Mathijs 39
- Jensen, J. M. 139. —, Svend 139. —s plads 140, 152, 157, 164, 170, 173
- Johanne, g. I Johan de Willom, II David Balfour 25
- Johansen, Hans 28
- Juel, Jens 60, 177
- Juliane Marie 118ff
- Jux, smed 122
- Jodens bule 97
- Jørgensen, J. 147
- Kaas, Jens J. 158
- Kadetakademi 142
- Kalvebodssund 12
- Kastellet 52f
- Kierkegaard, Søren 144
- Kivnæs 9
- Kjerulf, Nikolaj 155. —s have 155
- Kleinert, Joh. Gottlieb 158
- Knip, Hans 15f
- Knippelsbro 12, 15, 56, 63, 81, 130, 133, 152, 154f, 168f, 174ff
- Knippelsbrogade 154, 174, 176ff
- Kock, Jørgen Hansen 136. —, Nikkel 15f
- Kongensgade (= Wildersgade) 13, 21, 38, 55, 68, 84, 87f, 104f, 120, 155, 158, 166, 168. —, Lille 168
- Krarup, N. B. 167f
- Krigshospital, Danske 103
- Krigsministeriet 162f
- Kronprinsessegade 151
- Krysebi, saltkoger 84, 86
- Kroyer, Hans 139. —, P. S. 172f
- Kunstmuseet 41
- Kvintus 163
- Kyhn, Vilh. 141
- Kümmel, Carl 158
- København: —s borgerrepræsentation 175. —s borgerskab 10. —s magistrat 10, 14, 16, 22f, 26, 28, 34, 60f, 64f, 160, 162. —s slot 16, 23. —s skipperlav 27, 34, 60. —s stadsarkiv 23
- Købmagergade 157
- Köppe, Joh. Adolf 91
- Laboratorium, militære 45, 47, 52, 82, 84, 100, 102f, 110, 115, 119f, 132, 148, 158, 166, 168, 170f, 175. — anlæg 50, 56. — som artillerikaserne 161f. byggearbejder paa — 52, 54, 114, 116. —s bygninger og inventarium 54, 114, 116, 139. Eksplosioner paa — 52ff, 114, 168. —s flytning 161ff. — og saltværket 88f, 89, 92, 98f. Soetatens — 100. —s virksomhed 54, 114, 116, 118, 120, 161ff
- Laboratoriebarakkerne 116, 163
- Laboratorieetaten 160
- Laboratoriekaserne = Soartillerikaserne 90, 99f
- Laboratorieskolen 100, 168
- Laboratorium, Gamle 163. —, Nye 163
- Landetaten 158
- Land- og soetaten 98, 100
- Lange, Oluf 72, 88. —s gaard 122, 170. —, Philip de 74, 106
- Langebro = Knippelsbro 60, 62
- Langebro 101
- Langebrogade (Brogade) 16, 61, 169
- Langebrogade 46f, 49f, 58, 101, 144
- Larsens plads 141
- Lassen, Christian 56, 105. —, Jens 56. —, Joakim 124
- Lehmann, Orla 150
- Lehn, Abraham d. æ. 66-69, 72f, 106, 149. —, Abraham d. y. 68f, 71. —, Johan 68, 72. —s huse 72, 170
- Lehn'ernes gaard 105, 107, 164
- Levin, Hans 139
- Lille Sondervoldstræde 90
- Longueville, Jean Baptiste Decamieres 122f
- Lorck, Josias 113
- Lund, Jakob Rasmussen 132. —, Johannes 94
- Lykke, Kaj 60. —, Søren 136
- Madsen, Bertel 142. —, Hans P. 158. —, Jakob 28-32, 34, 45
- Jakob Madsens gaarde 37f, 45, 71, 107
- Jakob Madsens skanse(plads) 28f, 45, 50, 67
- Malling, Ove 137
- Mandern, Carl v., enke efter 62
- Maren g. m. Jean de la Haye 32
- Meyer, C. V. 160
- Mikkelsen, Lorentz 55
- Militære forhold, se Artillerika-

- serner, artilleri(korpset), garnisonssygehus, garnisonskirke, kadetakademi, krigshospital
- Moltke, A. G. 121
- Moock, Johan 62-65
- Moth, Johan 42, 44, 46, 55, 62, 68, 85. —, g. m. Joh. Bremer 42
- Motzmans plads 83f
- Müller, Henrik 73
- Moinichen, Chr. 108f
- Moller, Frederik Antoni 66, 106. —, H. C. V. 174. —, Niels 106. —, Oluf Antoni 106. —, Poul Martin 167
- »Monten« 125
- Nansen, Hans 36, 41, 45
- Nielsen, Bastian 39. —, Espen 55. —, Jorgen 158
- Nordisk saltkompagnis pakhus 158
- Nordisk saltværk 110
- Nyblom, Helena 150, 152
- Nyboder 12, 28, 30, 46, 49, 52, 97, 144
- Nybors 167
- Nyhavn 102. —s Hoved 102, 132
- Olafsson Indiefarer, Jon 9, 11
- van (der) Osten, Jan d. æ. 82, 102f, 132, 138. —, Jan d. y. 138. —, Johannes 138. —, Sara Cathrine 138. —s plads 82, 99, 101ff, 116, 122, 132, 136-140, 142, 145, 148, 152, 164
- Overgaden neden Vandet 50, 51, 56, 104, 149, 152, 154ff, 158f, 161, 164, 170, 172ff
- Overgaden oven Vandet 90, 101
- Overskatte- og balancedirektionen 134, 137
- Overskou, Thomas 80?
- Parsberg, Sidsel 15
- Pelt, Arnould 40, —, Paulus 42, 44
- Petersen, Trond 91, 98
- Pilo, K. G. 95
- Pladser, se skibsværfter
- Prinsens Palæ 93
- Pritzbuë 66
- Potter, Thomas 136
- Poulsen, Joh. Ant. v. 107
- Puggaard, Hans 150f. — & Co 152
- Prydtz, Niels 88, 104
- Puget, Jean Paul de 142
- Raadstuedomme 61
- Ramshardt, madam 107. —, Peder 108. —, Peder, borgm. 84, 107ff
- Raketkorps 160f
- Rantzau, Frans 61f
- Rasch, Claus 64?
- Rasmussen, Jens 90
- Rasmussiske huse 90, 96f, 99, 101
- Reinertsen, Flores 23
- Reinhardt, murermester 170
- Reitzenstein, C. G. v. 103
- Resen, P. H. 27, 47, 58
- Reventlow, Chr. Ditlev († 1775) 106. —, Chr. Ditlev († 1827) 119f, 128. —, Johan Ludvig 128
- Revshalen 9, 15
- Revshale søtønde 26
- Revshaleøen 152, 164, 174
- Revsnaes (= Kivnæs?) 9
- Rigsarkivet 42, 82
- Rosenqvist, L. A. 158
- Rosenvinge, Dorothea 107f, 110, 142, g. borgm. Peder Ramshardt
- Roed, Jorgen 150f
- Rostgaard, Fr. 68f, 70, 85, 108f. —plads 68, 70f, 82, 84, 87f, 110, 114, 122
- Romer, Ole 69ff
- Rorbye, M. 97
- Saltværk, kgl., på Christianshavn: anlæg 83f, 86; bygninger og installationer 84, 87, 89, 92, 94, 98, 110; funktionærer og arbejdere 84, 87, 90f, 94-98; nedlæggelse 94, 96, 98, 110; produktion og beholdninger 86, 94, 96; udvidelser 84f, 87f, 91; saltkilder på Amager 94; økonomi 84ff, 90-94, 96ff
- Saltværk på Slotsholmen 84, 86, 88
- Sandoen 102
- Sankt Annægade 124
- Schack, Hans 45, 50f
- Schimmelmann, H. C. 122, 124-127, 130, 133. —, H. E. 124-128. —s palæ 124. —s sukker raffineri, se sukkerraffineriet i Torvegade. —s plantager i Vestindien 125-128, 138. —s fideikommis 127, 130
- Schnell, Joh. Fr. 92. —ske stervbo 92
- Schouby, A. H. 158
- Schumacher, Andr. A. F. 160
- Schweder, Chr. 84, 91
- Seehusen, Fr. 158
- Seerup, A. A. 104
- Sem, Johan 22f, 46
- Sibbern, F. C. 170
- Simmelhag, Chr. 104, 155. —, Ulrik Chr. 104
- Simonsen, Lorentz 144. —, Niels 55f
- Sinclair, Daniel 19, 50
- Skibe, navngivne: orlogsskibe 17-21, 34; handelsskibe 21, 29, 35f, 74f, 129f, 132-137, 146, 174; postskibe 147
- Skibsbyggeri 33, 130ff, 135. Se ogsaa skibsværfter
- Skibsbygmestre, se David Balfour, Ole Gad, Johannes Halckjær, Christian Hoyer, (J Jæs) P. Jorgensen, Jorgen Hansen Kock
- Skibskonstruktionstegninger 19, 132f
- Skibspriser 137
- Skibstyper: bombardergaliot 133; brigantine 136; dampskibe 146f; defensionsskibe 138; dieselmotorskib 174; flojtskibe 136; fregatter 130, 132-138; fyrskib 146; galioter 132; Gronlandsfarere 133; Guineafarere 134f; hukkerter 135f; hukkertgaliot 133, 135; hækbaade 135; jagter 135f; mulæselforer 136f; ostindiefarer 134; paketbaad 132f; pinkskibe 136; slaveskibe 129, 133f; snavskibe 133, 135f, 138; Vestindiefarere 134-137
- Skibsværfter (og kolhalingspladser): David Balfours 16f, 20f; Bremerholm 18f, smlgn. ogsaa Holmen; Moocks (projekt.) 62f, 65; Fr. Antoni Müllers 66; Nr. 58 (= v. Ostens plads) 145f, 164; skipperlavets 60. Se ogsaa Applebyes, Bjorns, Bodenholfs, Engelskmandens, Fabritius' (& Wevers), Gronlandske handels, Holms, Krøyers, Langes, Lehns, Jensens, v. Ostens, Ty-ske, Vestindisk-guineisk kom-

- pagnis og Wilders plads(er og værfter)
- Skovgaard, P. C. 162
- Slavehandels-societetet 134
- Slotsholmen 9f, 26, 36, 39, 84, 88, 97, 116
- Slotsholmsgade 169
- Smidth, F. L. 175; -, Philip 174
- Sol, Christoffer Jansz 39
- Soldaterbarakker 36
- Sofegade, Lille 46, 55, 104f, 155, 158f, 170f
- Sofie Hedvigs bastion 162
- Sparre, Jens 15f
- Stanley, S. C. 113; -s gaard 162
- Stoffel Jansz, se Sol, Chr. Jansz
- Store Kongensgade 153
- Stormgade 107
- Strandgade 12f, 16, 20-23, 28f, 37f, 41f, 44-47, 50, 55, 59f, 65, 67-70, 73, 83ff, 88, 106, 111f, 116, 121, 128f, 132, 164, 167, 170. - 4, 55, 84, 106f, 110, 112, 142ff, 164f, 167. - 5 170. - 4-6 22, 25, 28, 32, 38, 46. Se ogsaa Jakob Madsens og Trellunds gaarde. - 6 65f, 68, 87, 105ff, 167. - 8 107. - 8-10 38f, 44, 46, 66, 167. - 14 38, 60f, (167)
- Struensee 124, 134. -regimet 118
- Strømmen 15, 26, 29, 56, 60, 102, 125
- Sudermann, Sibylle Amalie g. m. Johan Moth 68
- Suenson, Palle 175
- Suhm, P. Fr. 113, 123
- Sukkerraffinaderiet paa Slotsholmen 74
- Sukkerraffinaderiet i Torvegade (Vestindisk-guineisk kompagnis, senere Schimmelmans): anlæg og opførelse 74; annek ved Brogade 125f, 130, 170; bygninger og installationer 74f, 78ff, 153f, 177; folkehold 79f, 124; eksport 126; import af raasukker 80, 126; lokaler for Borgerdydskolen 168; produktion og økonomi 80, 122, 124ff, 130; salg til Schimmelmänn 122, til Puggaard & Co. 150, 152; under det Grevelige Schimmelmanske fideikommiss 127, 130
- Svenningsen, Cleophas 167
- Sylvius, Gabriel 66
- Soartillerikasernen, se artillerikasernen paa laboratoriet
- Soartilleriet 100
- Soetaten 98
- Søtøjmesteren 100. Se ogsaa J. J. Wilster
- Sørensen, Hans 16, 28
- Tegholmen 174
- Thaulow, Frits 172
- Thomasz, Peter 39
- Thye, Math. N. 96
- Tietgen 157, 173
- Toldbod 12, 15, 30
- Tordenskjold 68, 105, 107. -s pavillon 65
- Torvegade 16, 28, 59, 87, 141, 154, 167, 169, 174. - 4 168. -, Lille 61f, 65f, 68, 71f, 75, 78, 80, 82, 125, 150, 169f, 174
- Trellund, Catharina Margrethe 42, 46, 48. -, Eleonora 42, 46, 48. -, Jonas 32-42, 44-48, 66, 73, 149, 167. -s ejendom (gaarde) 58, 60, 66, 71, 84, 106f
- Trojel, Hans 108f
- Tuborg havn 164
- Tuxen, Lorentz 42, 44ff
- Tycho, Jens 72
- Tyske kirke, se Frederiks tyske kirke
- Tyske menighed 110f, 113, 165f. Sognepræst, se Josias Lorck, kateket, se Lorentz Simonsen
- Tojhuset 28, 30, 49f, 52, 116
- Tojhushavn 11
- Tojhuskomplekset 11
- Ulfeldt, Korfits 30. -, Laur. Christoffer 72, 78
- Ulrich, J. J. 142
- Unrost (= v. Ostens pl.) 102
- Urne, Christoffer 50
- Ursin, Hans 106
- Uttendahl, Hans 106
- Vagtparade 116
- Wain, William 156, 158, 169
- Walter, kammerraad 39
- Weise, Andr. 106f
- Vejrmølle 28
- Welde, Willem v. de 33
- Welling, Niels 72
- Vestervoldkvarteret 168
- Vestindisk-guineisk kompagni 73-82, 121. -s plads, havn og værft 79-82, 102, 111, 122, 141f, 164. -s sukkerraffinaderier, se sukkerraffinaderiet paa Slotsholmen og i Torvegade
- Wever, J. Fr. 80, 113, 122f. -s plads, se Fabritius' plads
- Wildersgade 13, 38, 159, 164, 167f. - 7-11 22
- Wilders plads 72, 84, 102, 132
- Willom, Johan de 22f, 25, 93. -s enke, se Johanne
- Wilster, Joh. Jak. 47, 54, 66
- Winther, Chr. 167
- Visby, C. H. 144
- Wodroff, Herman Albrecht 55. -, Johan Conrad 55, 103. -s vaaninger (-huse) 103f, 158
- Wuchters, Abr. 13, 40f
- Wæroe, A. P. 76f
- Zell, Johan 74
- Østersøisk-guineisk kompagni 136

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

Denne bog er i hovedsagen udarbejdet paa grundlag af det af forfatteren fremdragne, hidtil utrykte kilde-materiale navnlig i Rigsarkivet (RA), men tillige i Sjællands landsarkiv (SLA), Københavns stadsarkiv (KSA) og Hærarkivet, hvis personale med vanlig elskværdighed og hjælpsomhed har støttet de foretagne undersøgelsesarbejder, idet der i særdeleshed er ydet værdifuld bistand af de i Rigsarkivet ansatte arkivarer J. O. Bro-Jørgensen, Sune Dahlgaard og Aage Rasch.

Iøvrigt er der hentet oplysninger fra navnlig O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* (her nedenfor citeret: ON) og det af samme udgivne *Kjøbenhavns Diplomatarium* (cit. KD), samt andre foreliggende almindelige og specielle skildringer af Københavns historie.

De benyttede trykte værker vil iøvrigt – med undtagelse af opslagsværker som *Trap: Danmark og Biografisk Leksikon* – saavel som de anvendte arkivalier blive anført enkeltvis i det følgende.

KØBENHAVNS GAMLE VINTERHAVN

s. 9-14.

S. 9, *Jon Olafsson Indiefarers levnedbeskrivelse*; Clausen og Rist: *Memoirer og Breve I 55f.* S. 10, *brev paa Grønnegaards havn*; KD I 428. S. 10, *Det paabud*; ON IV 184, jfr. KD I 554. S. 10, *Hans majestæts flaaede*; ON II 237. S. 11, *Christian IV*; til det folg. se f. eks. Mogens Lebech: *Christianshavn*, 26 ff. S. 12, *Den lange Amagerbro*; saaledes f. eks. RA: Rtm. udg. rgnsk. 1619/20, 325 ofl. S. 12, *karlfolk eller kvindesperoner*; sstds. 314. S. 12, *betaling for den lange bro*; sstds. 1630/31, 198a. S. 12, *de tre brokar*; sstds. 1619/20 221. S. 13, *med sin fortov*; KD II 664. S. 13, *Med sin fortov*; KD II 724. S. 14, *Havnen der for huset*; KD III 97.

ET STRIDENS ÆBLE MELLEM TO BYER

s. 15-32.

S. 15, *blev de tvende*; ON IV 202. S. 15, *behorigt vurderet*; RA: DKanc. Indk. br. 1630 15/3. S. 15, *Koberen*; ON IV 190, jfr. KD I 646. S. 15, *tilskodet*;

KD I 648. S. 15, *for . . . strømmen*; ON IV 275, jfr. KD II 740, III 220 og V 138, samt RA: DKanc. Indk. br. 1641 30/4. S. 16, *datidens højesteret*; RA: Herredagsdomb. 1642 204, fol. 42-46. S. 16, *høje forum*; sstds. 1651-53 I 592-97. S. 16, *Som Hans Sorensen . . . mangle*; KD I 672 ff. S. 16, *Og det skete*; RA: Herredagsdomb. 1651-53 o.anf.st., jfr. KD V 361 f. S. 16, *skotten David Balfours*; om ham se især H. D. Lind: *Kristian den Fjerde og hans Mænd* 368 ff. S. 17, *vidnesbyrd*; RA: Privatarkiver kronologisk rk. 1629 5/11. S. 18, *Saa tidligt . . . opregner*; RA: Rtm. udg. regnsk. 1597 444, 446, 1599 419, 1600 441, 1601 602 f, 1601 603 f. 1602 808, 1622/23 195, 1623/24 875, 1624/25 Nr. 18 8/10 ff, 1625/26 Nr. 17 12/5 ff, 1626 46 o.fl., 1626/27 20, 1627 1/5-1/9 28/8, 1627/28 30/4 ofl., 1629/30 Nr. 29 3/7 ofl., idet det dog må bemærkes, at kun de fartojer, D.B. byggede i selvstændig entreprise figurerer særskilt i rentemesterregnskaberne. S. 18, *»Argo«, livskib*; Kanc. Brevbøger 1603-08 760. S. 18, *det højtpriste »Trekroner«*; se beretning om kongens englandsrejse i *Bien venv Greate Britaines Kvbn.* 1957 47. S. 18, *store orlogsskibe*; Danmark-Holland 1945, I 325, 329. S. 18, *Sommetider sørgede kongen*; således Kanc. Brevb. 1627-30 568, kontrakt vedr. udførelsen af de nedennævnte »2 og 3 lover«. S. 18, *formede sig højtideligt*; P. W. Becker: *Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regjering II* 45. S. 19, *skulle leveres til laurentidag*; Kanc. Brevb. 1621-23 687, 1632 2/10. S. 19, *bygget efter samme skabelon*; se Kanc. Brevb. 1627-30 313, 568. S. 19, *eget kommandoskib*; Garde: *Den dansk-norske Somagts Historie 1535-1700* 156 f. S. 19, *et par mindre skibe*; RA: Rtm. udg. regnsk. 1624/25 nr. 18, 1625 8/2, smlgn. Kanc. Brevb. 1624-26 313. Disse to fartojer var 33 alen lange i kolen. S. 20, *byggesum paa 3200 daler*; RA: Rtm. udg. rgnsk. 1625-26 53. S. 20, *det direkte forbillede*; Danmark-Holland I 830. S. 20, *»det store orlouffschib«*; RA: Rtm. udg. regnsk. 1626/27 nr. 20, 1626 16/8, 1627 28/8. S. 20, *Christian IV's eget udsagn*; S. 20, *endnu et par krigsskibe*; Kanc. Brevb. 1627-30 568.

S. 20, »de tvende nye skibe«; RA: Rtm. udg. regnsk. 1631/32 1631 8/10. S. 20, *saa vel rustet*; se Garde: Den dansk-norske Somagts Hist. 1535-1700 112, hvor der nævnes 8 nye krigsskibe, bygget af Balfour, nemlig Argo, Trost, Penitens, S. Anna, Makarel, Justitia, Jupiter og S. Peter. S. 20, *fransk historiker*; Garde: Efterretninger om den danske og norske Somagt I 88. S. 20, *mindre orlogsfartøjer*; Postillon, Sælhunden, Flyvende fisk, Haren og Mynden. S. 20, *afgivet fra den*; Lind: Kong Kristian . . . og hans Mænd 15, smlgn. Kanc. Brevb. 1629 17/5, kongebreve dateret »Paa Skildpadden«. S. 20, *senere ombygget*; Danmark-Holland II 330, S. 20, *forliste allerede 1637*; Kanc. Brevb. 1637-39 221, smlgn. Lind o. anf. st. 256. S. 20, *Kolberger Heide*; C. Bruun: Slaget paa K.H. 1644 66. S. 20, *Peder Galt*; sstds. 171-187. S. 21, *den uheldige træfning*; sstds. 170, se også Garle: Den danske norske Somagts Historie 1535-1700 206 f og Lind o. anf. st. 232. S. 21, »Trost«; Garde: o. anf. st. 117 f, jfr. Gronlands historiske Mindesmærker III 670 ff. En fjord på Gronland blev opkaldt efter »Trost«. Andre af Balfour byggede skibe deltog i de første togter til Ostindien, saaledes »St. Anna«, »et stort Skib paa 56 Kanoner, forgyldt for og agter, og med udhuggede Billeder malede i allehaande Farver« (Clausen og Rist: Memoirer og Breve I 226, smlgn. Kanc. Brevb. 1635-36 56) og »Juppiter« (The Life of the Icelander Jón Oláfsson, Volume II London 1932 179 off.) S. 21, *leveret koffardiskib*: Lind o. anf. 371, jfr. Kanc. Brevb. 1633-34 673. S. 21, *kongeligt skode*; KD II 762, jfr. RA: København, Tillæg 1624 11/2, smlgn. Illustration nedenf. s. 45. S. 22, *Det første maalebrev*; RA: DKanc. Indk. breve 1624 8/2. S. 22, *sagen om Grønneguards havn*; KD II 127. S. 22, *første navn*; KD II 166. S. 22, *deres kendelse*; KD I 678. S. 23, *et nyt navn*; KD V 180. S. 23, *Statholderen skulle varetage*; KD V 181. S. 23, *volde- ligt overgreb*; KD V 785. S. 23, *i Holmens kirke*; ON IV 123. S. 24, *anden. kommission*; KD III 228. S. 24, *et nyt kirkesogn*; KD I 677. S. 24, *tavle .. paa Amagerbro*; KD I 679. S. 24, *privilegier*; KD I 669, 674. S. 24, *andragende*; KD VI 340. S. 25, *et maalebrev paa grunden*; RA: DKanc. Indk. br. 1634 25/6. S. 26 *herredagsdom . . . 1655*; KD I 676-81. S. 26, *lovformelig tilladelse*; KD III 448. S. 27, *med samme havns retti- ghed kontinueret*; KD III 792. S. 27, *lægter og bradebænk*; KD III 141, 143. S. 28, »Men for krigens besvær- lighed . . . videre«; KD III 787. S. 28, *Christianshavn havde stillet sig*; Mogens Lebech: Christianshavn 76 ff. S. 28, *Jacob Madsen*; se Biografisk Leksikon. S. 28, *de to gaarde i Strandgade*; SLA: Christianshavns Pantebøger, 1667 25/6 udst. oblig. af Jonas Trellund paa »tvende hans gaarde, som han dem af borgmester Jacob Madsens arvinger købt

haver.« S. 28, *Jacob Madsens Skanse*; RA: Afregn. III 148, udateret optegnelse. S. 28, *flytte en vejr- mølle*; KD III 473. Mon tilladelsen er blevet benyttet? Der tales ellers aldrig om en mølle på dette sted. S. 29, *leveret tommeret*; Louis Bobé: Holmens Kirke og Holmens Menighed 1916-1919 53. S. 29, *under kirkegulvet*; sstds. 98, 260, 269. Se også Bobé: Om Borgmester paa Christianshavn Jacob Madsen og hans Slægt, i Personalhist. Tidsskr. 7 IV 278 ff, idet det næppe er rigtigt, at manden med pibekraven (smlgn. her nedenf. s. 31) hævdes at være Jakob Madsen. S. 29, *udrustet fire . . . skibe*; RA: Afregn. VIII, 131 IV Jakob Madsens enke. S. 29, *en af kronens leverandører under belejringen*; RA: Afregn. sstds. 9. S. 30, *leveret mange haande*; RA: Afregn. sstds., 131 IV. S. 30, *Blot af papir*; sstds. S. 30, *Det var dog især. . .* til det følgende fsk. regnskabsopstillinger i RA: Afregn. VIII, 131 IV. Om udbetalinger se f. eks. Christian IVs egenhændige Breve V 275. S. 31, *Holmens kirkes ligbog*; Bobé: Holmens Kirke 41, om epitafiet se ovenanf. artikel i Personalhist. Tidsskr. S. 31, *i 1661*; RA: Afregn. VIII, 131 IV. S. 32, *Syv aar senere*; sstds. S. 32, *vederlag i jordegods*; Kronens Skoder II 297 ff, 1669 17/8. S. 32, *tilgodehavender* til det følgende se Personalhist. Tidsskr. o. anf. st. 279 ff.

DET TRELLEUNDSKE EVENTYR

s. 33-48.

S. 33, *hævede Jonas Trellund*; KD III 371 ff, jfr. RA: Indlæg til Sj. Reg. 1663/7, se iovrigt nedenf. s. 36 f. S. 34, *Anderledes i . . . 59*; Marie Simon Thomas: Onze Ijslandsvaarders in de 17.en 18. eeuw, Amsterdam 1935 91. S. 34, *Af fødsel var Jonas Trellund*; Til det folg. sstds. 91 f. S. 34, *Ved Generalstaternes diplo- matiske formidling*; sstds. 108. S. 34, *angreb i den an- ledning*; J. Lindbæk: Aktstykker og Oplysn. til Statskollegiets Historie 1660-76, I 15 f, 58 ff. S. 35, *Trellund . . . svare for sig*; Thomas o. anf. st. 111 ff, 251 ff. S. 34, *Det gamle Islandsk kompagni.*; Lindbæk o. anf. st. 58 ff, Christiansen: Bidr. til dansk Stats- husholdn. I 268. S. 35, *Der havde man i Holland drømt om*; Thomas o. anf. st. 115 f. S. 36, *personligt privile- gium*; KD III 371 ff, jfr. RA: Indlæg til Sj. Reg. 1663/7. S. 35, *Jacob Madsens to gaarde*; se note foran ad s. 28. S. 35, *selv beskrevet dem*; kilderne til afvik- lingen af Trellunds mellemværende med kronen findes RA: Afregninger III 147-148, den her nævnte beskrivelse i en afskrift af hans pantebrev til hofpræ- sten Bremer af 1668 11/2, indført i højesteretsdom 1673 16/10, Afregn. III 148. S. 38, *Det hus, Trellund selv boede i*; vurderingsforretninger af 1673 17/10 og 1674 28/11, sstds. S. 38, *to grundmurede gaarde*; SLA: Christianshavns pantebøger, 1668 17/3 og 16/9. S. 39, *italiensk trappe*; SLA: Kbhvn Byting skodeprot. 1699-1701 42. S. 39, *forlemme lejere*;

sstds. Nuvær. Strandg. 10 havde været beboet af gehejmer. Geismann og prins Vilhelms hofmester, hr. Pritzbuë. I nr. 8 boede 1699 Peter Abbestec, der siden selv blev ejer, sstds. 38 f. S. 39, *maatte flytte til Kobenhavn*; Thomas o. anf. st. 116. S. 39, *Bastian Nielsen*; sstds. jfr. RA: Christianshavns grundtaxt 1675. Hans gaard var den til ned imod nutiden bevarede bindingsværksgaard paa hj. af torvet og Overgaden. S. 39 *laan paa 2000 rigsdaler*; om dette og de i det folg. nævnte laan, se SLA: Christianshavns panteb. 1667 35/, 1668 9/12 og 1669 16/2. Ogsaa de to nye ejendomme i Strandgade blev be- laant, hhv. 1668 17/3 og 16/9. S. 39, *nye planer*; Thomas o. anf. st. 117. S. 39, *krigen*; sstds. 122. S. 40, *40.000 rigsdaler*; sstds. 123. S. 40, *velanbefalet*; Bruun: Cort Adelaer 297, Lindbæk o. anf. st. II 1. S. 40, *den kgl. ordre*; KD VI 503. S. 40, *udlæg i Jonas Trellunds bo*; RA: Afregn. III 148, 1669 21/4. S. 42, *Lorentz Tuxen*; om hs. forh. i denne forb., se RA: Afregn. III 148, Lorentz Tuxen og Jon. Trellund. S. 42, *kongens tilladelse*; RA: Rtk. Delibera- tions-Protokol 2, 188 (1671 23/11). S. 42, *byting . . højesteret*; domme af 1672 21/5, 21/9 og 1673 12/3, 16/10 RA: Afregn. III 148. S. 42 *Christianshavns byfoged*; læs: Generalfiskalen, indlæg i raadstuedom 1673 12/3. S. 44 *skriftlig godkendelse*; Afregn. 148, 1672 13/12. S. 44, *reduceret*; 147, 1673 11/6. S. 44, *forhandlingerne, med*; vildeforsel i raadstuedom 1674 1/7, sstds. S. 44, *dommen . . klar nok*; højesterets- dommen faldt 1674 21/9 se sstds. 11674 28/11. S. 44, *endelig vurderet*; sstds. S. 44, *Hofretten domte*; sstds. 1675 21/7. S. 44, *frikendte højesteret*; sstds. 1677 13/7. S. 45, *pergamentskode*; RA: Kobenhavn- ske gaarde og huse 1624 11/2. S. 45, *den afholdte auktion*; Kgl. tillad. til auktionen, se RA: Rtk. De- liberationprot. 4, 87 1675 10/4, optegnelse i Afregn. 148. S. 45, 6197; overslag fra nov. 1675 i Afregn. 148. S. 45, *formindsket*; se sstds. udat. optegn.: Ufor- grikelig overslag til Jonas Trellunds gaard, samt i det folg. S. 45, *Det terræn*; se næste kapitel S. 46, *plads for . . den nye kirke*; se Afregn. 148: vurderingsfor- retning af 1674 28/11. S. 46, *otte mænd i 1673*; se sstds. vurderingsforretning af 17/10 1673. Det var aabenbart kun en del af ejendommen, man ikke kunne faa adgang til. Se ogsaa vurderingsforretning af 1674 28/11. S. 46, *militærvagt*; sstds. ansogn. fra Lor. Tuxen til Kbhvns. statholder og ordre fra den- ne, begge af 1677 12/2. S. 46, *behorig kvittering*; sstds. koncept til denne af febr. 1678. S. 46, *soldaterbarak- ker*; ON V 248. S. 46, *ældre plan*; se gengivelsen af denne nedenf. s. 49. Mon de to her omtalte projek- ter i virkeligheden er identiske? S. 47, *to længer*; se næste kapitel. S. 47, *gavebrev*; RA: Rtk. Kbhvns. Civiletats ktr. Resolutionsprot. 1673-94, 1684 15/3. S. 48, *det vanføre menneske*; Kobenhavnske Huse og

Indvaanere efter Branden 1728, 191. S. 48, *Jonas Trellund . . klog mand*; se Aagot Daac: Jonas Trellunds sidste leveaar, Personalhist. Tidsskr. 7 IV 204 ff.

ET FARLIGT NABOSKAB

s. 49-56.

S. 49 *billedtekst: kort fra . . 1670*; RA: Kortsaml., Krigsmin. aflev. map. 1. S. 49, *berømte tojhus*; om toj- huset, se Otto Blom: Kjøbenhavns Tojhus, Hist. Tidsskr. 6 I 549 ff. S. 49, *Det var nær ved*; sstds. 610 f. S. 50, *flytningen*; sstds. 330 f. S. 50 *nyligst opfyldte plads*; KD VI 664, jfr. sstds. 652 f. S. 50, *skode . . i 1671*; RA: Sj. Reg. 1675/22 m. indl., maalebrev af 1671 20/12 m. paategn. om udst. af skode og kassa- tion af samme. S. 50, *Jakob Madsens skansplads*; se foran ad s. 28. S. 50, *fire . . storgrunde*; se planen foran s. 23. S. 50, *land- og soetaten*; RA: Landetat. Gen. komm. Kgl. ordnr. 1674/76, 1676 14/2. S. 52, *Guds vejr*; Hist. Tidsskr. o. anf. st. 634. S. 52, *tum- mel og alarm*; KD III 798. S. 52, *kasernerbyggeriet*; RA: Kgl. Exped. Soetaten vedk. Kgl. resol. paa memorial af 1680 31/8, jfr. Admiralitetets reg. over kg. missiver, 1679-82, 67, 76 B. S. 52, *en anden*; i Ingeniorkorpsets historiske tegningsarkiv. S. 52, *teglhængte bygninger*; om opførelsen se RA: Tojhus- regnskab 1681 134. S. 52, *afdelte samfund*; se nedenf. s. 99 f. S. 53, *ulykkelig hændelse*; RA: Tojhusregnskab 1683 137. S. 53, *malende beskrivelse*; ON V 380 ff. S. 54, *memorial*; RA: Landetaten. Indk. breve til Generalkommissariatet 1683-93, mem. af 1683 18/6. S. 54, *nye bygninger*; RA: Tojhusregnsk. 1683 134. S. 54, *virksomheden*; se nedenf. s. 118. S. 55, *skænkede til Johan Møth*; se nedenf. s. 68. S. 55, *Diderik Busch*; KD VI 581, skode af 1671 21/12. S. 55, *Hans From*; sstds. do. dato. S. 55, *i 1689 solgte*; SLA: Kbhvn. Byting skodeprot. 1682-92, 410 f. S. 55, *Lorentz Mikkelsen*; SLA: Kbhvn. Byting oblig. 1683 2/10, jfr. sstds. 1712/13 1400. S. 55, *Espen Nielsen*; KD VI 597, 1672 29/7. S. 55, *Niels Simonsen*; KD III 750. S. 55, *stadens arrest*; KD VII 222. S. 55, *Den gik . . imod*; Højesterets stævn. 1686/266, jfr. dombog 1688 2 I 225. S. 56, *Christian Lassen*; SLA: Kbhvn. Byting skbg. 1708/09 167, 477 og 1731/32 562.

NYE RETSTRÆTTER OG NY FALLIT

s. 57-66

S. 57, *kirkebyggeri*; III KD 787. S. 57, *centralt i byen*; Mogens Lebech: Christianshavn 87. S. 57, *et bonskrift*; KD VI 596, jfr. RA: Indlæg til Sj. Tegn. 1672/404. S. 58, *kgl. befaling*; sstds. S. 58, *lavet en tegning*; KD VI 599, jfr. RA: Indlæg til Sj. Reg. 1672/260. Tegningen nu i Nationalmuseet. S. 58, *fremtidsperspektiv*; se ovenf. s. 47. S. 58, *mænd . . i tvivl*; RA: Afregn. III 148, 1674 28/11. S. 58, *Christi-*

anshavn blev indlemmet; J. Lindbæk: Aktstykker . . . Statskollegiets Historie II 424-427. S. 59, *Da statskollegiet samledes*; sstds. 515 ff. S. 60, *Peder Borting*; til det folg. ON IV 186 ff. S. 16, *sagen til højesteret*; KD VI 694, jfr. RA: Højesterets stævningebog 1678, nr. 184, 1678 14/6 og 20/7. S. 61, *raadstuedom fra 1680*; se RA: Højesteretsdombog 1681 767. S. 62, 1681 . . . *memorial*; RA: Indl. til Sj. Tegn. 1681/93. Til det folg. den o. anf. højesteretsdom af 1681. S. 62, *Gottfred Hoffmann*; RA: Indlæg til Sj. Tegn. 1681/46. S. 63, *votum fra den kommission*; KD VI 779. S. 64, *kgl. bevilling*; o. anf. højesteretsdom af 1681. S. 64, 1688 . . . *kgl. befaling*; KD VII 177. S. 64, *hævdet fra magistratens side*; KSA: Magistratens kopi-bog 1690-97 115 f, 165. S. 64, *Claus Rasch*; RA: Indl. til Sj. Tegn. 1700/228. S. 64, *ny supplik*; sstds. 1701/315. S. 64, *to kongebud*; KD VII 598, 611. S. 64, *kommission*; KD VII 657. S. 64, *ny kgl. ordre*; KD VII 617, jfr. RA: Sj. Tegn. 1701/315. S. 65, *paabud om betaling*; KD VII 696, jfr. RA: Sj. Tegn. S. 65, *Først i aaret 1709*; KD VIII 104 f. S. 65, *fire ejendomme . . . Strandgade*; Kjobenhavns Huse og Indvaanere 1728 339 f. S. 66, *Koberen var*; Kbhvn. Byting skb. 1682-92 II 387. S. 66, *frist paa fire aar*; KD VII 84 (1684). S. 66 *lejet ud*; SLA: Kbhvn. Byting obl. 1687-90 73. S. 66 *det sidste*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1699-01 42 (1699 3/7). S. 66, *Bag den grundmurede*; sstds. 41. S. 66, *handelsmænd og skibsredere*; ON V 137. S. 66, *ramt af en krig*; sstds. 173. S. 66, *købte de fleste*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1699-1701 38, 41, 42.

DE RIGE LEHN'ERS PLADS

s. 67-72.

S. 67, *herregaaarde og godser*; Danske Slotte og Herregaaarde II 327 f. S. 68, *skete i 1728*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1728-31 5 (1728 21/12), jfr. Danske Slotte og Herregaaarde II 330. S. 68, *skete først i 1705*; Kronens Skoder III 406, jfr. RA: DKanc. Resol. skrevne på suppliker 1705-07, 188, 1705 29/9 m. indlæg. S. 68, *Rostgaard fik lov*; RA: DKanc. Supplikprotokol 1706 4/12, jfr. Andreas Bruun: Burmeister & Wain 1846-1906 26 ff, se ogsaa ill. side 70. S. 72, *Endnu 1717*; RA: Mandtal over Grundtaxten i Kbhvn. og Chr. hvn 1717, u. matr. nr. 14. S. 72, *første ejere*, Kjobenhavns Huse og Indvaanere 1728 340 f, jfr. SLA: Kbhvn. Byting skb. 1735-37 264, do. obl. 1725-26 368, 380. S. 72, *Det skete*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1731-32 972 (1732 8/12). S. 72, *I 1743 blev*; sstds. 1742-43 350 f (1743 17/6).

CENTRUM FOR DEN VESTINDISKE HANDEL

s. 73-82.

S. 73, *billedtekst: Man har nævnt*; se Elling: Philip de Lange, i Arkitekten II 1930, s. 270 og 272. S. 74, *kunne man først udnytte*; RA: Vestind. guineisk komp.

arkiv, resolutionsprotokol for sukkerraffinaderiet 1729 ff, pag. 2-3. S. 74, *maatte afskediges*; sstds. 1732 27/1. S. 74, *ja, det blev*; sstds. 1732 28/2. S. 74, *indledt forhandlinger*; sstds. 1732 27/1. S. 74, *hvis bygninger*; sstds. 1731 26/9. S. 74, *Lehns plads blev købt*; sstds. 1732 27/1, jfr. SLA: Kbhvn. Byting skb. 1731-32, 924 f. S. 74, *raffinaderi opført*; RA: o. anf. resol. prot. 1732 28/4, 23/5, S. 74, *tegninger*; RA: Kompagniarkiv. Div. sager vedr. sukkerraffinaderierne 1728-54. S. 74, *under tilsyn*; RA: o. anf. resol. prot. 1732 28/5. S. 74, *de forhandlinger*; RA: Kompagniarkivet, direktionsprotokol 1697-1734 123 (1733 8/5), 136, 140 ff, smlgn. Vore gamle Tropekolonier II 137 f. S. 74, *besluttede man . . . at opgive slavehandelen*; sidst anf. st. 506 f, jfr. RA: Direktionsprot. 1697-1734 170-200. S. 75, *billedtekst; den tegning*; RA: Kompagniarkivet o. anf. st. S. 75, *udlejede kompagniets skib*; Handels- og Sofartsmuseets Aarbog 1955, 20-41. S. 76 *billedtekst: Denne tryksag*; originalen i RA: Kompagniarkivet. Trykte oktrojer mv. før 1750. S. 76, *noget de ofte fik*; Tropekolonier I 487 ff. Til det folg. i almindelighed: Georg Norregaard: De danske Etablissementer paa Guineakysten, i Vore gamle Tropekolonier I. S. 76, *Horen, spillen og drikken*; sstds. 487 ff. S. 76, *Som nu Wæroe*; sstds. 498 f. S. 77, *Alle var enige om*; sstds. 512, jfr. Malling: Store og gode Handlinger (1834) 33. S. 77, *Holmsted havde ment*; Tropekolonier II 143 f. S. 78, *et oprør*; sstds. 128 ff. S. 78 *andre tanker*; sstds. 132 f. S. 78, *sukkerhuset i dets første skikkelse*; SLA: Brandtaksation 1734. S. 78, *kom man op*; do. af 1749. S. 78, *hvad man dog havde opgivet*; RA: Udat. optegn. i kompagniarkivet. S. 78, *Ulfeldts hus, købt*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1735-37, 264. S. 78, *man indrettede denne bygning*; RA: tegning m. paaskrifter i kompagniarkivet: Diverse sager vedr. sukkerraff. 1728-54. S. 79, *ill.*; Hofetatens kgl. resolutioner. 1750/631. S. 79, *Der var fæstet*; RA: o. anf. resol. protok. 1729 21/9 (p. 11). S. 79, *holdt strengt nok*; sstds. 1738 17/7. S. 80, *Thomas Overskou*; se hans: Af mit Liv og af min Tid 1868 81 f. S. 80, *Nogle særrettigheder*; o. anf. resol. prot. 1752 31 1. S. 80, *drikkepenge*; sstds. 1728 19/10. S. 80, *bogholder Bendtsen*; sstds. 1751 24/2. S. 80, *Men fremad gik det*; sstds. 1738 5/9. S. 80, *Det kneb bare*; Tropekolonier II 148 ff. S. 81, *bevægede ham til at sælge*; RA: Kompagniark. direktionsprot. 1747 28/9, 122 f. S. 81, *desuden erhvervede man*; RA: Hof- og Militæretatens kgl. resolutioner 7/5 1748/55. S. 81, *Madame Fabritius' grund*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1748-49 316 f. S. 81, *kgl. tilladelse*; Soetaten eksp. kgl. resolutioner 1748 14/3, pag. 774, Krigskanc. Kgl. expeditioner soetaten vedk. 1747-48/50. S. 82, *Havnemyndighederne*; RA: Havnekommissionens forhandlingsprotokol 1748-54 16.

RA: Saltv. = Saltværkets særlige arkiv i rigsarkivet.

S. 83, *Man kan nok gaa ud fra*; til det følg. H. Treschow: Greve Fr. Danneskjold Samsøes Biographic, ved C. J. Klæstrup 1834, 17 ff. S. 84, *I foraaret 1736*; Rawert: Danmarks industrielle Forhold 277. S. 84, *mente inspektoren*; RA: Saltv. Schnellske papirer III 26. S. 85, *Han havde faaet bolværket*; RA: Soetatens kgl. resol. 1734/115. S. 85, *havde afhændet*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1748-49, 314 f. Skodet udstedt 1735 22/6. S. 85, *Rostgaard og Danneskjold*; RA: Saltv. Schnellske papirer IV 5-7. S. 86, *forordning af 19. marts*; sstds. I 1. S. 86, *Det christianshavnske salt*; sstds. III 38. S. 86, *posekiggeriet*; sstds. V 19. S. 87, *Holmens bygmester . . . i Holland*; sstds. I 3-4. S. 87, *Hollænderne kom*; RA: Saltv. Litr. PP Kontrakter 1737-38/3-5. S. 87, *I Maj gik man igang*; sstds. Litr. QQ Dokumenter Bodkerværkstedet (!) vedk. 1737-42. S. 87, *indgav tilbud*; sstds. Lit. PP Kontrakter 1737-38/8. S. 87, *I lobet af efteraaret*; sstds. Litr. QQ Dokum. Bodkerværkst. vedk. S. 87, *Man havde lejet lokaler*; sstds. Schnellske papirer III 40. S. 88, *med Niels Prydtz*; sstds. Schnellske papirer III 46. S. 88, *Langes ejendom*; sstds. III 43-44. S. 88, *Den Rostgaardske plads*; RA: Soetatens kgl. resol. 1737/203. S. 89 *ill.*; Planen i RA: Kortsaml. Rtk.kort 339 V 13. S. 90, *Rasmussiske huse*; om disse, se navnlig RA: Saltv. Schnellske papirer III 23-31. S. 90, *ny bebyggelse*; sstds. 24, 27. (vurderingsforretn. 1734). S. 90, *usselt spekulationsbyggeri*; RA: Saltv. EEE Dokum. vedr. de Rasmussiske huse. S. 90, *indrette til lejlig-heder*; RA: Saltv. Schnellske papirer III 31. S. 90, *billigere end før*; sstds. 28. S. 90, *Værkets ledelse . . . interesset*; sstds. 35. S. 91, *stillet op til parade*; RA: Saltv. Skr. af insp. lojtnant Chr. Schweder, der var søn af en fyrværker og siden en kort overgang guvernør i Vestindien. se Hirsch: Danske officerer (RA) og Tropekolonier II 153. S. 91, *Der var otte funktionærer*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, Exped. af 1739 27/2 nr. 4, reglement pro 1738. S. 91, *lønningbudgettet*; sstds. S. 91, *begge poster*; sstds. nr. 7, Ueber-schlagen-Rechnung 1739. S. 91, *Oprindelig . . . under marinen*; RA: Soetatens kgl. resol. 1737/ 68 og 185. S. 92, *illustration*; RA: Hofetatens kgl. resolutioner 17/2 1750/631. 16 Beregning pro anno 1738. S. 92, *Kongen havde . . . ressource*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, General-Balance . . . Juli Md. 1738. S. 92, *ændret styrelsesordning*; RA: Saltv. Schnellske papirer I 13-14. S. 93, *skrivelse . . . efteraaret 1738*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, 1738 20/10. S. 93 *lov til at laane*; sstds. 1738 29/11. S. 93, *direktionens forslag*; sstds. 1738 3/12. S. 93, *En enkelt mand*; sstds. 12/12

1738. S. 93, *snakke med Clausberg*; se f.eks. kgl. resol. af 20/6 1739 i RA: Saltv. Dir. 1738-48. S. 93, *banbuller*; se o. anf. resol. af 3/12 1738. S. 94, *Folk undskyldte sig*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, eksp. 1739 9/2. 12 (13). S. 94, *det gamle maatte fjernes*; sstds. nr. 11. S. 94, *midlertidige Kothen*; sstds. nr. 12. S. 94, *nye saltkilder*; sstds. nr. 17, 19. S. 94, *kastes til igen*; RA: Saltv. DDD ang. Graderhusets og det gl. saltværks nedlæggelse 1739-40. S. 94, *begyndte at afskedige*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, eksp. nr. 20. S. 94, *i 1738*; RA: Saltv. Dir. 1738-48, eksp. 1739 27/2, bilag. 10. S. 94, *opgav at kræve*; sstds. nr. 26. S. 95, *Aaltje Brüllie*; sstds. nr. 41, 43. S. 96, *I den følgende november*; sstds. nr. 44 (eksp. 1740 11/11). S. 96, *begyndte at sælge*; sstds. 45-46. S. 96, *gantzliche Aufhebung*; sstds. nr. 49. S. 96, *modstand mod planen*; RA: Soetatens kgl. resol. 1738/829, 1739/57. S. 97, *kun tab af affæren*; RA: Saltv. EEE Dokum. vedr. de Rasmussiske huse 1-2. S. 97, *udbud dem i Nyboder*; RA: Saltv. Dir. 1738-48 eksp. nr. 59. S. 97, *skøde i juni 1742*; sstds. nr. 63. S. 97, *bortromte bogholder*; sstds. nrr. 54, 55. *de sidste paa skansen*; sstds. nrr. 68-69. S. 98, *1743 i maj*; sstds. 71. S. 98, *skulle afleveres*; sstds. nr. 65, nr. 70.

OMKRING KRUDTMOLLE OG KIRKE S. 99-120.

S. 99, *en lille stue*; RA: Soetatens kgl. resol. 1738/229. S. 100, *kummerlige lønninger*; P. Andersen: Soartilleriets Historie 23, 45. S. 100, *En enkelt bosse-skytte*; sstds. 56. S. 100, *»artilleridreng«*; sstds. 65. S. 100, *nedlagt*; sstds. 75. S. 100, *i opløsning*; sstds. 28 ff., 48-51. S. 100, *ikke var til*; sstds. 52. S. 101, *ill.*; Soetatens kgl. eksped. 1748/73. S. 101 *i 1745*; sstds. S. 101, *oprindelig af træ*; SLA: Brandtaxation. 1749, 1779 og 1803. Først i sidste nævnes reberbanen som grundmuret, men den var det efter Jonge (Københavns Beskrivelse II 464) allerede i 1780erne. S. 102, *kongeligt gavebrev*; RA: Soetatens kgl. resol. 1747/145. S. 102, *fik endda lov*; sstds. 1748/25, jfr./Havnekommissionens forhandlingsprotokol 1748-54 16. S. 102, *Unrast*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1761-63 142 ff. S. 103, *antydte fra sagkyndig side*; RA: General-Kommiss. Kgl. ordrer og resol. 1759/356. S. 103, *tage ejendommen tilbage*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1752-53 517. S. 103, *i 1759*; sstds. 1756-60 118. S. 104 *Christoffer Bytzov*; SLA: Realreg. 1756, Chr.hvn. 171, jfr. Luxdorps Dagbøger ved E. Nystrøm, I 105. S. 104, *farveriet var indrettet*; SLA: Kbhvn. Byting obl. 1759 3/7, 356. S. 104, *tilkøbt en strimmel*; RA: Grundtakst 1717. S. 104, *denne . . . intakt*; om denne ejendom, se Hist. Meddel. Kbhvn. 2 V 318-48. S. 104, *Efter branden*; Kjobenhavns Huse og Indvaanere 1728 350. S. 104 *»smukt indrettede haug«*; RA: Saltv. Schnells papirer III 46.

S. 104, *ejt af to generationer*; SLA: Kbhvn. Byting skb. 1731-32 562, realr. 1760 1/9. S. 105, *De resterende to huse*; sstds. 1708-09 167, 477. S. 105 *fra 1732 ejt af*; sstds. 1732 26/1, 1747 18/12, 1762 14/6, 325. S. 106, *Han var ikke tilfreds*; KSA: vurderingsforretning 1763. S. 106, *i 1699 . . . købt*; Kbhvn. Byting skb. 1699-1701 73 f. S. 106, *et par aar efter*; sstds. 1702-03 38. S. 106, *til Andreas Weise*; sstds. 39. S. 106, *endnu en yngre mand*; Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1711-1808 16. S. 106, *tyske mindedigt*; Buchardt: Bey der Todten-Gruff des Herrn Andr. Weise 1725, Universitetsbibl. S. 107, *husholdning*; RA: Kbhvn. skatteregnsk. 1717. S. 107 *lejede lokaler*; Olsen o. anf. st. 45. S. 107, *stod ledig*; RA: Kbhvn. Skatteregnsk. Mandtal ov. krigsstyr 1721, jfr. KSA: Indkvart. skat 1720-21. S. 107, *»Madame Ramshards gaard«*; KSA: Indkvart. skat 1723-24. S. 107, *tolderslægt*; se adelsaarbogen, stamtavle over slægten Rosenvinge. S. 108, *stedlige præst*; Den Wintherske Slægtet. 1755, udg. 1934 ved A. Kofod 126. S. 108, *en af hovedstadens borgmestre*; ON VI 429, jfr. RA: DKanc. Henlagte sager, 1730-46, P. Ramshardt. S. 108, *indtil 1734*; RA: Sjæll. Reg. 1734/92 m. indlæg. S. 108, *den fulde gage*; RA: Kbhvn. skatteregnsk. 1743. S. 108, *Ondetunger*; Til det folg.: S. Jørgensen: Tillæg til Familien v. Moïnichens Slægtetog. Personalhist. Tidsskr. II 279 ff, smlg. Bruun: Fr. Rostgaard 380. S. 108, *forslaaet ham ansat*; RA: Indl. til Sj. Tegn. 1728/622. S. 109, *civiliter mortuus*; KD VI 129. S. 109, *ansøgning*; RA: Indl. til Sj. Reg. 1734/92. S. 109, *to alternative forslag*; RA: Kort afl. fra Krigsministeriet I, se illustration her og paa side 111. S. 109, *helt i bero*; RA: General-Kommissar. Registr. kgl. ordrer 1745/11. Om sygehusplanerne vil der i den nærmeste fremtid i Hist. Medd. Kbhvn. fremkomme en redegørelse af Gordon Norrie. S. 110, *plan om at overlade*; RA: Saltv. Dir. 1738-48 eksp. 79-83, 86. S. 109, *offentlig auktion*; RA: Hof- og Civil-Etatens kgl. resol. 1750-631. S. 109, *Frederiks tyske kirke*; om dennes tilblivelse, se Bruun: København III 139-141, jfr. Jonge: Kobenhavns Beskrivelse II 438. S. 112, *illustration*; RA: Militæretat. kgl. recol. 1748-1753. S. 114, *skrobeligt bindingsværk*; RA: Tojhusregnsk. 1753 159. S. 114, *taget roq af*; Hærark. De militære bygn. Kbhvn. 1797-1808 33. *De nye bygninger*; RA: Tojhus regnsk. 1753 159. S. 114, *decemberstorm*; RA: Landetat. Krigskancell. Konc. til kgl. eksp. 1748/243. S. 115, *billedtekst: planen*; Ingeniørkorpsets hist. tegningsarkiv. S. 116, *fremstillingen af ammunition*; RA: Tojhus regnsk. 1714 143 f, 1717 205. S. 116, *Rapertuset*; Hist. Tidsskr. 6 I 634. S. 116, *nye vogng- og lavethus*; Hist. Tidsskr. 643 f 6 I. S. 116, *kasernen i Strandgade*; O. C. A. Jacobs: 1° Feltartilleriregiments Historie 1917 59.

S. 116, *landartilleristerne . . . kvarter*; sstds. 29. S. 116, *egen vagtparade*; sstds. 39. S. 116, *ekskercerplads*; sstds. S. 117, *billedtekst: denne tegning*; RA: Landetaten Gen. komm. Kgl. resol. 1772/293. S. 118, *vigtigste ovelsesplads*; Jacobs o.anf. st. 38. S. 118, *laboratorievirksomhed*; sstds. 40. S. 118, *arbejdsordningen*; Hærarkivet, general v. Huths arkiv V 14, PM af 1785 201/7. S. 118, *ammunition . . . skyts*; Hærarkivet: Diverse rapporter over de paa labor. udfærdigede ammunitionssorter 1783 ff. S. 118, *udrustningen . . . artilleribrigade*; sstds. 1784. S. 118, *gennemtrumfede kuppet*; Hist. Tidsskr. 3 V 342. S. 119, *den praktiske plan*; Regeringskiftet 1784 – Fremstillinger og Aktstykker 1888 204-11. S. 119, *egenhændigt skrevet*; sstds. 268. S. 120, *Den unge prins . . . berolige*; Hist. Tidsskr. 3 V 418 ff. S. 120, *befaling til laboratoriechefen*; Hærarkivet: Korrespond. m. general Huth 1784.

GENNEM DEN GLIMRENDE HANDELSPERIODE
S. 121-140.

S. 121, *Kongen overtog*; Vore gamle tropekolonier II 158 f. S. 122, *under hammeren*; RA: Rtk. Resol. prot. 1758 8/1 nr. 2. S. 122, *Den købte*; sstds. jfr. RA: Skodeprot. 13 638. S. 122, *Det store omraade*; sstds., jfr. SLA: Kbhvn. byting skb. 1756-58, 263 f. S. 122, *de Longueville*; Jean Baptiste Decamières † 1767. (Hirsch: Danske officerer). S. 122, *erhvervede . . . dødsboauktionen*; SLA: Kbhvn. byting skb. 1773-76 659. S. 122, *manglende sans*; Suhm: Hemmelige Efterretninger om de danske Konger 1918 32. S. 123, *Konferensraadstitlen*; sstds. 63 f. S. 124, *skrev . . . Louise Stolberg*; Efterl. Papirer fra den Reventlowske Familiekreds ved Louis Bobé III 103. S. 124, *Og heller ikke*; sstds. II 13. S. 124, *hoffets damecamarilla*; Suhm o.anf. st. 63. S. 124, *herskabelige hjørnegård*; St. Linvald: Christianshavn 1948-49 24. S. 124, *egnede karle*; Danske Slotte og Herregaarde III 638. S. 124, *Tallet paa sukkerbagervende*; RA: Folketælling 1787. S. 124, *Disciplinen*; RA: Schimmelmans papirer, pk 68 sukkerraffinaderiet vedk. 1767 3/11. S. 125, *udvidelse af det*; Sveistrup og Willerslev: Den danske Sukkerhandels og Sukkerproduktions Historie 113 f, jfr. RA: Schimmelmanske papirer pk. 68 Oplysning. om . . . Schimmelmanske arvinger tilh. Hus ved Knippelsbro beliggende u. Nr. 89. S. 126, *Eksporten*; sstds. S. 127, *Schimmelmann . . . købt*; RA: Schimmelmanske papirer, pk. 68, Kgl. resol. 1763 22/3. S. 127, *aarsudbytte*; Sveistrup og Willerslev o.anf. st. S. 127, *baade plantagerne og sukkerhuset*; Sveistrup etc. o.anf. st. 114 f. S. 127, *Det var i sin orden*; Tropekolonier II 250. S. 127, *Nu havde*; til det folg. se sstds. 251-259. S. 128, *en medalje*; sstds. 260. S. 128, *mente siden hans ven*; Efterl. Papirer etc. II 178 f. S. 128, *skrev Johan*

Ludvig Reventlow; sstds. II 88. S. 128, kaldte 1789; sstds. III 58. S. 128, netop i revolutionsaaret; sstds. VIII 340. S. 128, Det var hende ikke nok; sstds. VIII 343, jfr. Tropekolonier II 254. S. 128, Etwas muss doch; sstds. VIII 340. S. 128, der fortalte hende; sstds. IV. 133 f. S. 129, tabsprocent; Tropekolonier II 252. S. 128, I overgangsperioden; Til det folg. Tropekolonier II 259-262. S. 130, store indtægter; Sveistrup etc. o.anf. st. 117. S. 130, kgl. tilladelse; RA: DKanc. 4. Dpt. Reg. 1846-51 nr. 31, fol. 82. S. 130, var blevet kapret; Rubin: 1807-14 354. S. 130, omtrent en femtedel; RA: Fortegn. over de i Kbhv. hjemmehørende Koffiardiskibe 1797. S. 130, 4-500 tommerfolk; RA: Gen. Landokon. og Kommercekoll. Bilag til skr. fra Kbhvn.s magistrat om skibsbyggeriet i Kbhvn. af 1803 7/5. S. 151, Oplomstringen af skibsbyggeriet; Fremstillingen i det følgende hviler navnlig paa en gennemgang af fsk. arkivalier, saaledes listerne over de i Kbhvn. hjemmehørende handelskibe, beroende dels i Rigskivet, for spredte aar mellem 1745 og 1815, ialt 16 lister, dels i Kobenhavns stadsarkiv, for aarene 1767 og 1795-1801 (cit. Kbhvn. hjemmehor. skibe). I Kbhvns. stadsarkiv findes ogsaa en stor del af de gennem perioden udstedte bilbreve (cit. Bilbrev, aarstal og nr.) indheftet i de saakaldte Raadstueprotokol-papirer og en fortegnelse over de koffiardifartøjer, der nod understøttelse i hh. til forordningen af 1776 18/3 (Rawert: Danmarks industr. Forhold 265) cit. KSA: 1776 ff. Af denne fortegnelse ses det iøvrigt, at ogsaa armerede handelsskibe, bygget for udstedelsen af forordningen kunne opnaa statstilskud efter dens regler. S. 131, at faa genoprettet; Holm: Danmark-Norges Hist. 1720-30 422. S. 132, i aaret 1745; Kbhvn. hjemmehor. skibe 1745. S. 132, billedtekst: Tegningen; RA: Marinens Kortsamling 1762. S. 132, byens første partikulære; Jonge: Kjobenhavns Beskrivelse II 461 f. S. 132, første nybygning; Kbhvn. Hjemmeh. skibe 1745/33. S. 132, større skibe; sstds. 1749/33, 34. S. 132, naar det siges; Bilbrev 1744/87. S. 132, atter afhændede; se foran s. 81. S. 132, Nyhavns hoved; her byggedes saaledes bojerten Carles, Bilbrev 1744/7. S. 132, i 1749 byggede; Kbhvn. hjemmeh. skibe 1749/14, 16, 20, 22, 23, 25, 26, S. 133, billedtekst: Tegning .. gronlandsfarer; RA: Marinens kortsamling D 101 a¹. S. 132, fra 1759 kunne hæve; Rawert o.anf. st. 260 f. S. 133, »Frederica«; KSA: 1776 ff 25. S. 132, Debora; Bilbrev 1776 160. S. 132, Ada; Bilbrev 1767/117. Om skibet se iøvrigt Tropekolonier I 536 f, 539, 542 ofl. S. 133, St. Croix; Bilbrev 1762/79. S. 133, ogsaa sidenhen; Handels og Sofartsmuseet Aarvog 1956 152. S. 134, Caroline Mathilde; Bilbrev 1769/137. S. 134, nyt bilbrev; Bilbrev 1773/101. S. 134, Den aktion; Fremstillingen i det folg. dels efter M. L. Nathanson:

Danmarks National og Statshusholdning, 2. udg. 1844, de citerede pagina, jfr.t med den sstds. benyttede redegørelse fra Over-Balance og Skattedir. (RA: Overskattedir. kgl. resol. 1779 26/4, cit. RA: 1779 26/4), dels paa den ovenfor ad side 130 nævnte gennemgang af fsk. arkivalier. S. 134, Det var et nyt organ; Nathanson 433 f. S. 134, trafikken paa Guineakysten; sstds. 441. S. 134, den vestindiske handel; sstds. 439. S. 134, byggeprogram; sstds. 434-437, jfr. RA: Overskattedir. kgl. resol. 1775 13/4. Robbfangsten gjaldt sæler, soelfanter og lignende sopattedyr. S. 135, stimuleret skibsbyggeriet; Rawert o.anf. st. 265. S. 135, redegjorde direktionen; Nathanson 439 ff, jfr. RA: 1779 26/4. S. 136, nyt værft; RA: 1779 26/4. S. 136, ikke ... succes; Nathanson 437. S. 136, Saaledes kom snaven; Tropekolonier II 201. S. 136, bygget paa Applebyes plads; Bilbreve 1779 36, 1778/194, 1779/136. S. 136, seks hukkerter; Bilbreve 1776/139, 1777/171, (2) 1778/188, 1780/60, 1780/60. S. 136, enkelt jagt; Bilbrev 1776/171. S. 136, fløjtskibene; Bilbreve 1776/39. S. 136, pinkskibet; Bilbrev 1777/171. S. 136, fregatskibe; Bilbreve 1782/62, 1783/31. S. 136, galeasen; Bilbrev 1781/122. S. 136, brigantinen; 1782/271. S. 136, Søren Lykke; grosserer, ejede Strandgade 22. Se Mogens Lebech: Christianshavn 153. S. 136, Fabritius' plads .. hukkerter; 1777/66, 1778/190, KSA: 1776 ff/129, 261,265. S. 136, enkelte pinkskib; 1777/167. S. 136, ogsaa hukkerter; Bilbrev 1776/37. S. 136, .. jagten .. snavskibet .. fløjtskibet; Bilbreve 1776/37 (2), 1778/195, 1776/137. S. 136, et par fregatskibe; Bilbreve 1778/186¹ .., 1779/162, det sidste for fregatten Elisabeth. S. 136, Paa v. Ostens plads .. hukkerter; Bilbrev 1777/170. S. 136-137, fregatter; Bilbreve 1777/80, 1779/42 (3), 1780/127, 1780/161, 1781/19, 1782/86, 1784/28. S. 137, ill., RA: Marinens Kortsamling D 100 b⁵. S. 137, ikke paabegyndt; 1777 8/12 blev fire fregatskibe bortauktioneret, af hvilke vel det ene, »Christianssted« laa næsten tiltaklet ved v. Ostens plads, men de øvrige først skulle leveres i lobet af 1779. (RA: Overskattedir. 1776-81. Dokum. .. vedk. skibsbygning og skibssalg.) S. 138, Jørgen Hansen Kock; Bilbreve 1776-83. S. 138, Johannes Halkjær; Bilbreve 1777-81. S. 138, Christian Hojer; Bilbreve 1776-79. S. 138, Ole Gad; Bilbreve 1758-69. S. 138, raadspurgt og lyttet til; Rawert o.anf. st. 262-65. S. 138, Ove Malling; sstds. S. 138, defensionsskibe; sstds. 258 f. S. 238, et fond; Nathanson o.anf. st. 441, jfr. RA: 1779 26/4. S. 138, Gerners tegninger; de findes i stort antal i RA: Marinens kortsamling D. S. 138, Brown folte sig brosthølden; RA: Design. C 154. Prot. ang. Tegn. til Kobmands-Skibe 115 f. S. 139, værft i 1761; LA: Kbhvn. byting skb. 1761-63 642 f. S. 139, 20 aar senere; sstds. 1781 7/5 (fol. 34). S. 139,

tvangsauktionen i 1789; sstds. 1786-89, 740. S. 140, 1790; sstds. 1789-91, 217. S. 140, 1800; SLA: Realreg. Chr.havn. S. 140, 1817; Tinglysn. ktr. skb. 1817 21/1. S. 140, 1819; sstds. 1819 11/10. S. 140, fire aar senere; sstds. 1823 26/5 (fol. 14). S. 140, allerede 1819; sstds. 1820 21/7 (fol. 410). S. 140, skode fra ham; sstds. 1823 26/5.

HOLM, HAGE OG HALBERSTADT
TRE STORE H'ER I DANSK
ØKONOMISK HISTORIE
S. 141-154.

S. 141, *Holm*; Om ham se i det hele Johs. Lehmann: Jakob Holm. En dansk Storkobmand. S. 142, *Aars-tallet 1819*; sstds. 186; Holm købte af grossererne Joh. David og Frantz Thestrup, der havde faaet skode 1817 13/1 efter skibskaptajn Ped. P. Koefoed, der havde været ejer siden 1810 (SLA: Skodeb. og realreg.). Hans forgænger fra 1795 2/11 (SLA: Kbhvn. byt. skb. 1795-96 600) var grosserer Andreas Kyhn og dennes igen fra 1791 justitsr. Poul Prehn, der havde købt af Bertel Madsen (sstds. 1789-91 565). S. 142, *Jorgen Clemmensen*; sstds. 1750-51 498. S. 142, *du Puget*; sstds. 1752-53 688. S. 142, *Johan Jakob Ulrich*; SLA: Realreg. Den fælles ægtefælle hed Lovias Augusta f. Dachau. S. 142, *Bertel Madsen*; SLA: Kbhvn. byting skb. 1782-84 299. S. 142, *pakhuset*; SLA: Brandtaxation 1783. S. 142, *ombygning*; do. 1789. S. 142, *atter ændrede ejendommen*; Lehmann o.anf. st. 189. S. 142, *vurderingsforretninger*; ovenfor nævnte brandtaxation 1789 mlf. S. 142, *daglige husholdning*; Lehmann o.anf. st. 268. S. 431, *Jakob Holm ægtede*; til det folg. sstds. 257 ff. S. 144, *ubetinget respekt*; sstds. 265. S. 144, *Han blev begravet*; sstds. 274 ff. S. 144, *socialt interesseret*; sstds. 244 ff. S. 144, *han 1824 købte*; sstds. 194 f. S. 145, *skibsværftet nr. 58*; sstds. 190. S. 145, *begge pladser opfyldt*; SLA: Diverse brandtaxationer. S. 146, *skibsbyggeri*; Lehmann o.anf. st. 157 ff. S. 146, »*Anne Margrethe*»; sstds. 162. S. 146, »*Læssø Trindel*»; sstds. 163. S. 146, »*Frederik VI*»; sstds. 168. S. 146, *bevilling .. rute*; I. C. Weber: Fra Hjulskibenes Dage 1919 164, jfr. RA: Generaltoldk. dske forestillinger 1825, 107. S. 146, *stod bag*; Weber o.anf. st. 138. S. 147, »*Frederik VI*»; sstds. 150 f. S. 147, »*Maagen*»; sstds. 188, 152. S. 147, *første .. dampmaskine*; Adolf Bauer: Dampmaskinens Indførelse i Danmark 1891 24. S. 148, *drive maskineriet*; Industrif. Tidende I 1838-39 83. S. 148, *siden udvidet*; hertil SLA: Brandtaxationer 1843, 1856. S. 148, *dramatisk ildebrand*; Beretning etc. i Universitetsbibliotekets smaatrykssamling, jfr. illustr. S. 148, *hundrede fartøjer*; Lehmann o.anf. st. 88. S. 148, *hvalfangerfærd*; sstds. 98. S. 149, *begyndt at tage af*; sstds. 180. S. 148, *Baumgarten & Burmeister*; se ne-

denf. s. 157. S. 150, *Hans Puggaards .. Alfred Hage*; se herom H. Lehmann: Hans Puggaard 1888 46 f. S. 150, *En grundmuret bygning*; SLA: Brandtaxationer. S. 150, »*Familjen Hage och deras fester*»; Helena Nyblom: Mina Levnadsminnen Stockh. 1922 107-117. Se til det folg. navnlig s. 107 f, 113, 116 f. S. 151, *Jorgen Roed*; sstds. 301 f. S. 152, *Christian IX*; sstds. 302 f. S. 152, *Christianshavns dampmølle*; om denne se især: Malmgren: Danmarks industrielle Etablisse-menter 1889 132. S. 152, *ikke den første dampmølle*: RA: Industritæll. 1855. S. 152, *mange .. dampmølle-rier*; Wolfson: Danmarks industrielle Udvikling 189. S. 152, *i 1862 stod færdig*; SLA: Brandtax. S. 153, *kort glansperiode*; Wolfson o.anf. st. S. 154, *længe udstykket*; SLA: Brandtax.

FRA KJERULFS HAVE TIL KNIPPESBRO
S. 155-178.

S. 55, *Kjerulfs have*; Hist. Medd. Kbhvn. 2 V 336. S. 155, *stamaften hver lørdag*; Museum 1892 174 f. S. 155, *svær mand med fuldskeg*; Vilh. Bergsøe: De forbistrede Drengene 1898 206. S. 156, *Baumgarten & Burmeister, senere Burmeister & Wain*; den grundlæggende fremstilling af B & Ws ældre historie - til 1872 - er C. Nyrop: Bidrag til den danske Industris Historie 1893, 3-62 (Maskin- og Jernskibsbyggeriet paa Kristianshavn), som, hvor intet andet anføres, er benyttet i det folg. S. 157, *dele af Engelskmandens .. plads*; L. A. Kisby: Skibet 27. S. 158, 1852; Andreas Bruun: Burmeister & Wain 1906 51. S. 158, *forgængere*; SLA: Realreg. S. 158, *hjørne-stedet*; Bruun o.anf. st. 52. S. 158, *barokgaard*; sstds., jfr. SLA: Realreg. S. 158, 1859 .. 1860; Bruun o.anf. st. 53. S. 158, *Den sidste ejendom*; SLA: Brandtax. 1793, 1801, jfr. Hærark. Køb af Matr. 172 paastaaende bebyggelse. S. 158, *pakhuset bag Frederikskirken*; SLA: Realreg. jfr. Hærark. Ingeniørkorpsets Indk.sager 1846 67/1472 og Bruun o.anf. st. 55. S. 158, *matrikelnr. 168*; Bruun o.anf. st. 53. S. 158, 103 .. 167; sstds. 63, jfr. SLA: Realreg. S. 158, *smaagnidninger med naboen*; P. F. Heering: Familiebogen 1912 48 ff., jfr. Villads Christensen: København 840-57 178, og Bruun o.anf. st. 63. S. 160, *fire tons krudt*; Borgerrepr. Forhandlinger 1843 7/9. S. 160, *hærordningen 1828*; Hedegaard: Reskripter 1828 44. S. 160, *fremstillingen af »Lyst-fyrværkeri*»; Dsk. Artilleri Tidsskrift XIII 1926 190 f. S. 160, *raketter*; Raketkorpset var opr. 1813 af den i teksten nævnte divisionadjutant Schumacher og ved hærordn. 1816 knyttet til Frederiksværk. Se Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie II 412, 417. S. 161, *hærordningen 1842*; Jacobs: 1' Felt-artilleriregiment 1917 120. S. 161, *fremstillet am-munitionen*; Dsk. Artilleri Tidsskr. XIII 1926 191. S. 161, *artillerikaserne*; Ing.korpsets hist. Tegnings-

arkiv: Tegninger 1832, sign. Kühlmann, jfr. Hærark.: Ing.korpsets bygningsprojekter 1835 § 12. S. 162, 1804; P. Andersen: Soartilleriets Hist. 92 f. S. 162, *en helt ny kaserne*; Jacobs o.anf. st. 59. S. 162, *krigsministeriet*; RA: Ing.korpset Ekstraktprotokol, 2. sekr. 1. prot. 1843/1778, jfr. Hærark.: Ing.korpset, Indk.sager 1281/1843 mfl. st. S. 163, 1847 .. *færdigt*; P. Andersen o.anf. st. 133. S. 163, *store magasinbygning*; RA: Krigsmin. Aflev. Bygningsager 1868/1872. S. 163, *vagt- og arrestbygning*; Rohdes Reskripter 1850 308. S. 163, *militæret .. maatte opgive*; Love og Anordninger 1869 179, med de der anf. pagina i Rigsdagstidende 1868. S. 163, *Kontrakten*; Kontr. mellem Krigsmin. og Firmaet B & W ang. Salg til Firmaet af Statens Ejendom, Gl. Laboratorium paa Christianshavn. S. 163, *Paa det tidspunkt*; Bruun o.anf. st. 65 ff. S. 164, *i 1898 havde købt*; sstds. 82. S. 164, *Holms plads .. Strandgade 4*; Lehmann: Burmeister & Wain 1843-1943 194. S. 165, *sad til leje*; Georg Christensen og Stener Grundtvig:

Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II (1831-72) 1926 206, jfr. H. Rosendal: Grundtvig 1923 152. S. 166, *For godt og vel 100 aar siden*; Til det folg. Johs. Helms: Borgerdydskolen paa Christianshavn 1787-1837 67, 70. S. 168, *Bergsøe har sagt*; Vilh. Bergsøe: De forbistrede Drengene 1898 207. S. 168, *en fattiggade*; sstds. 205 f. S. 168, *Ja, Krarup havde*; Helms o.anf. st. 72-83. S. 169, *Broen blev*; Bruun o.anf. st. 61. S. 170, *»butikshal«*; Ill. Tid. 1866-67 375, 379. Der havde forøvrigt fra privat side været fremsat forslag om en tvedelt broforbindelse, der satte Christianshavn i forbindelse med baade Gammelholm og Slotsholmen, sstds. 1865-66 80. S. 170, *hoje hjørnejendom*; SLA: Brandtaxation. S. 170, nr. 5; sstds. S. 170, *bygget i 1851*; Bruun o.anf. st. 51. S. 172, *skrev kritikken*; Ill. Tid. 1885 446. S. 173, *omfattende moderniseringer*; Bruun o.anf. st. 80 ff. S. 173, *fremstillingen af dieselmotorer*; Burmeister & Wain 1872-1922 36 ff, 42-48. S. 174, *virksomheden paa Christianshavn*; sstds. 60, 66-72.

BILLEDFORTEGNELSE

Udsigt fra Slotsholmen mod Holms plads.	
Akvarel af H. G. F. Holm i privat eje efter foto hos F. Hendriksen	7
København set fra Amager. Koloreret kobberstik i Braunius' Theatrum Urbium 1587	9
Udsnit af J. Wijks prospekt af København set fra Amager.	
Kobberstik 1611, Nationalmuseet	11
Christian IV. Maleri af Abraham Wuchters, Frederiksborgmuseet . .	13
Udsnit af Allards prospekt af København set fra Christianshavn.	
Stik o. 1620, Det kgl. Biblioteks billedsamling	15
Adelspatent for David Balfour 1629. Pergamentsbrev i Rigsarkivet	17
Bygningstegninger til orlogsfartøjer fra begyndelsen af det 17. aarhundrede.	
Originalen fra Rigsarkivet deponeret paa Orlogsmuseet	19
Udsnit af prospekt af træfningen den 13. oktober 1644.	
Samtidigt stik, Det kgl. Biblioteks billedsamling	21
Maalebrev for David Balfours grund i Strandgade. Originalen i Rigsarkivet. . .	22
Udstykningsplan for Christianshavn. Det kgl. Biblioteks billedsamling.	23
Maalebrev 1634 for Johanne David Balfours' grund i Strandgade.	
Originalen i Rigsarkivet	25
Begyndelsen af Christianshavns privilegier 1639.	
Udsnit efter det originale pergamentsbrev i Københavns Stadsarkiv	27
Kort over København under svenskernes belejring 1658.	
Kobberstik i Pufendorffs De rebus a Carolo Gustavo gestis	29
Borgmester Jakob Madsen med familie. Epitafiemaleri i Holmens Kirke	31
Den hollandske flaade paa Københavns red 1658.	
Udsnit af Willem v. de Weldes tegning, Kobberstiksamlingen	33
Attestation af Jonas Trelunds ægteskab med Sara Giessenbier.	
Efter kirkebog i Amsterdam, M. S. Thomas: Onze Ijslandsvaarders . .	35
Biskop Gudbrandur Thorlakssons kort over Island.	
Tegning 1668 af Theodor Thorlaksson. Det kgl. Biblioteks billedsamling	37
Udsigt fra Slotsholmen mod Christianshavn o. 1750.	
Udsnit af stik af Bartholémy Rocque	38
Udsigt mod Holmens kirke og Christianshavn.	
Udsnit af maleri af Wolfgang Heimbach paa Rosenborg	43
Kongeligt skode til David Balfour paa grund i Strandgade.	
Pergamentsbrev fra 1624 i Rigsarkivet	45

Kort over Slotsholmen osv. med projekt til udvidelse af Christianshavn.	
Udsnit af Resens fugleperspektivkort over København 1674.	
Kobberstik, Det kgl. Biblioteks billedsamling	47
Plan til militærbarakker paa Christianshavn.	
Udsnit af haandtegnet kort o. 1670, i Rigsarkivet	49
Feltherren Hans Schack. Maleri af Abraham Wuchters, Frederiksborgmuseet . . .	51
Opmaalingsplan af Laboratoriekasernen.	
Tegning fra 1820erne. Ingeniørkorpsets historiske tegningsarkiv	53
Christian V præsiderer i højesteret. Maleri paa Rosenborg . .	57
Plan med projekt til gadeanlæg paa Christianshavn.	
Tegning 1672 af Gotfred Hoffmann, Nationalmuseet . .	59
Opmaalingsplan af havnene paa Christianshavn.	
Tegning 1680 af Gotfred Hoffmann, Rigsarkivet	63
Gaardinterior fra Strandgade 6.	
Akvarel af Heinrich Hansen efter fotografi hos F. Hendriksen	65
Udsigt mod Christianshavn. Kobberstik af Bartholémy Rocque o. 1750	67
Abraham Lehn den yngre. Maleri tilh. lensbaron Otto Rosenorn-Lehn, Orebygaard . .	69
Skitse af Rostgaards plads. Side af protokol i Rigsarkivet	70
Gehejmearkivar Frederik Rostgaard.	
Maleri af Johan Horner, Universitetsbiblioteket i Fiolstræde . .	71
Vestindisk-guineisk kompagnis kontorbygning. Stik i Hafnia Hodierna	73
Plan til opførelse af sukkerraffinaderiet i Torvegade. Tegning 1732 i Rigsarkivet . .	75
Opfordring til bosættelse i Vestindien. Tryk i Rigsarkivet	76
Fortet Fredensborg paa Guineakysten.	
Kobberstik fra o. 1750, Det kgl. Biblioteks billedsamling	77
Plan af Vestindisk-guineisk kompagnis havn. Tegning i Rigsarkivet	79
Storkobmanden Andreas Bjorn. Miniaturemaleri, Frederiksborgmuseet . .	81
Dokken paa Christianshavn. Gobelin fra 18. aarhundrede, Gisselfeld kloster . . .	83
Storkobmanden Michael Fabritius.	
Maleri af J. S. Wahl, tilh. fru Asta Gangsted, København	85
Projekt til anlæg af saltværket paa Christianshavn. Tegning i Rigsarkivet	89
Skitseret plan af saltværket paa Christianshavn. Tegning i Rigsarkivet . .	92
Greve Frederik Danneskjold-Samsøe. Pastel af Pilo paa Gisselfeld kloster	95
Udsigt fra Slotsholmen mod Engelskmandens plads.	
Tegning 1826 af Martinus Rorbye, Københavns Bymuseum	97
Frederiks tyske kirke med omgivelser.	
Udsnit af S. G. Geddes perspektivkort over København 1756.	
Efter Mogens Falks fotografi af originalen i Københavns Stadsarkiv	99
Plan til udvidelse af Applebyes plads. Tegning 1748 i Rigsarkivet	101
Plan til anlæg af v. Ostens plads. Tegning 1747, i Rigsarkivet	103
Parti fra Christianshavns kanal.	
Maleri o. 1850 af P. A. D. Grove, tilh. fru William Heering	105
Grundplaner af Strandgade 4-6. Efter maaleprotokollen i Københavns Stadsarkiv . . .	107
Projekt til garnisonssygehus paa saltværkets grund, grundplan. Tegning i Rigsarkivet	109
Projekt til garnisonssygehus paa saltværkets grund, opstalt.	
Danner sammen med foregaaende et enkelt blad. Tegning i Rigsarkivet	111

Plan til placering af Frederiks tyske kirke. Tegning 1752 i Rigsarkivet	112
Frederiks tyske kirke set fra Strandgade. Stik i Danske Atlas 1764	113
Plan over de militære laboratorier o. 1752.	
Tegning i Ingeniørkorpsets historiske tegningsarkiv	115
Artillerist paa Christian VII's tid. Tegning fra 1772 i Rigsarkivet	117
Parti fra Applebyes plads. Tegning o. 1840, Kobenhavns Bymuseum	119
De vestindiske øer overdrages til Frederik V.	
Maleri af Anton Christoph Rüde i Kuppelsalen paa Fredensborg	121
Madame Fabritius, f. Koster. Maleri af P. Cramer, Frederiksborgmuseet	123
Skatmester, greve H. C. Schimmelmann. Pastel af L. Lönberg, Frederiksborgmuseet	125
Greve H. E. Schimmelmann.	
Maleri af Erik Pauelsen, tilh. lensgreve Erik Holstein, Holsteinborg	126
Indretning af et slaveskib. Kobberstik 1808	129
C. A. Fabritius de Tengnagel.	
Pastel til dommer S. M. Fabritius-Tengnagel, Helsingør	131
Udkast til billedskærerarbejder paa paketbaaden St. Croix. Tegning i Rigsarkivet	132
Bygningstegning til en grønlandsfarer fra 1770'erne, Rigsarkivet	133
Tremastet hukkertgaliot »Friderica«.	
Gouache af Fr. Wessel Munck (?), Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg	135
Sejltegning for fregatskibet Maria Aletta 1778, Rigsarkivet	137
Udsigt fra Engelskmandens plads set mod Christianskirken. Tegning 1839, B & W Museet	139
Hages gaard og Frederikskirken. Maleri af Vilh. Kyhn, Kobenhavns Bymuseum	141
Interior fra Strandgade 4 med Jakob Holm og familie.	
Maleri af I. F. Møller, tilh. overretssagfører Jakob Holm, Holbæk	143
Jakob Holm. Maleri af I. F. Møller, tilh. repræsentant Per Holm, København	145
Stabelaflobning paa Holms plads.	
Farvelagt tegning 1826, tilh. fru grosserer Elin Holm Mortensen, København	146
Dampskibet »Frederik VI«. Maleri af Jacob Petersen, Dansk Postmuseum	147
Ildebranden paa Holms plads. Skillingstryk, Universitetsbiblioteket	148
Ildebranden paa Holms plads 1843, set fra Slotsholmen.	
Maleri af C. F. Sørensen, Kobenhavns Bymuseum	149
Alfred Hage. Maleri af F. Vermehren, tilh. kammerherre T. Hage, København	151
Christianshavns dampmølle og Frederiks tyske kirke.	
Akvarel af H. G. F. Holm, Kobenhavns Bymuseum	153
Parti fra Overgaden set mod Baumgarten & Burmeisters ejendomme.	
Akvarel o. 1855 af H. G. F. Holm, tilh. grosserer Stanley Burmeister, København	155
William Wain. Maleri af Chr. Jensen, tilh. frk. Ellen Wain Prior, København	156
C. C. Burmeister. Maleri af H. Gertner, tilh. grosserer Stanley Burmeister, København	157
Baumgarten & Burmeister maskinfabrik. Træsnit fra Ill. Tidende 1861	159
Udsigt fra Frelserkirkens taarn mod B & Ws etablissement. Fotografi 1871	161
Parti fra Overgaden med de militære laboratorier.	
Maleri af P. C. Skovgaard, Statens Museum for Kunst	162
Holms plads med Frederikskirken. Maleri o. 1850 af Emanuel Larsen, Øregaardmuseet	165
Wildersgade set fra Strandgade. Tegning o. 1850 af C. Dahl, Kobenhavns Bymuseum	166
Strandgade set fra Torvegade mod Frederiks tyske kirke.	
Akvarel o. 1860 af C. V. Nielsen, Kobenhavns Bymuseum	167

Knippelsbro set fra Christianshavn. Litografi o. 1870	169
Maskinværkstederne og stoberierne paa Christianshavn. Reklamekort fra 1879	171
Parti fra Overgaden med B & Ws værksteder. Maleri af Fritz Thaulow, tilh. dispachor Kaj Skovgaard-Petersen, Kobenhavn	172
Fra B & Ws stoberi. Maleri o. 1885 af P. S. Kroyer, B & W Museet	173
Knippelsbro, vinter. Maleri o. 1892 af Albert Gottschalk, Statens Museum for Kunst	175
Udsigt mod Strandgade. Maleri 1943 af K. Raaschou-Nielsen. Sorø Kunstmuseum	177
Udsigt fra Knippelsbro mod syd. Til venstre Hages gaard, Frederiks tyske kirke og Holms plads. Tegning o. 1850, Oregaardmuseet	181
Hollandsk kort over Kobenhavn og Christianshavn med fremstilling af svenskernes stormangreb 1659. Kobberstik af Hugo Allerdt. Det kgl. Biblioteks billedsamling	185
B & Ws værksteder set fra Ovengaden oven Vandet. Radering o. 1910 af Adolph Larsen	199

RETTELSER

- S. 22 l. 4-5 f.o. kobt af sin svigerfader, læs faact efter sin
förgænger i ægteskabet.
- S. 59 Billedtekst: Georg Hoffmann, læs Gottfred Hoffmann.
- S. 61 l. 6 f.n. sit, læs sær.
- S. 61 l. 5 f.n. ligesom, læs ligervis som.
- S. 63 Billedtekst: Georg Hoffmann, læs Gottfred Hoffmann.
- S. 116 l. 11 f.n. sær, læs særdeles.
- S. 121 Billedtekst: J. H. J. Bernstorff, læs J. H. E. Bernstorff.
- S. 147 l. 12 f.n. et aarstid, læs en maanedstid.
- S. 157 l. 3 f.n. de, læs dele.
- S. 157 l. 2 f.n. Jensens eller Tyske, læs Jensens.
- S. 169 l. 5 f.n. 1869-68, læs 1868-69.

Mogens Lebech: Gamle Skibe, Gamle Huse – en bog fra Christianshavn – er udgivet af Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri og tilsendt venner og forbindelser i ind- og udland. Bogen er trykt i Thejls Bogtryk, og skriften er Monotype Perpetua. Papiret er matkrideret kunsttrykpapir, 150 g, leveret af Viggo Borch. Overtrækspapiret er Sudan Paper, og billedet paa bindet er gengivet efter maleri fra Holms Plads omkring 1850 af Emanuel Larsen (Øregaardsmuseet). Klicheerne er fremstillet af Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt, og indbindingen er foretaget af Anker Kysters Eftf., Bent André. Oplaget er 1600 nummererede eksemplarer. Et begrænset antal er derudover stillet til raadighed for boghandelen og forhandles af Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, København.